

«ШАҲИДЛАР ХОТИРАСИ» ХАЙРИЯ ЖАМГАРМАСИ
«ҚАТАГОН ҚУРБОНЛАРИ ХОТИРАСИ» МУЗЕЙИ

БОТУ

**ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР**

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2004

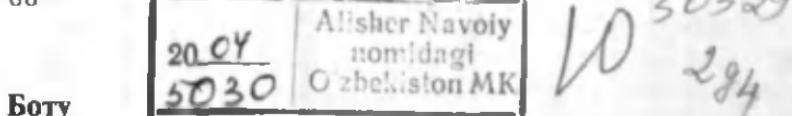
Нашр га тайёрловчилаар:

Намім КАРИМОВ,
Шерали ТУРДИЕВ

Масъул мұқаррир:

Намім КАРИМОВ

Б—88

Боту

Танланган асарлар. — Т.: «Шарқ», 2004 — 192 б.

Боту тахаллуси билан ижод қылған Маҳмуд Ҳодиев (1904—1938) ўтган асрнинг 20-йилларида халқымыз ўртасыда нафакат шоир, балқи ҳар томонлама билимли, истеъоддли ва фидойи жамоат арбоби сифатида ҳам танилған. У, айникса, ёшлик нашидасы билан сугорилған, тенгдошларининг олижаноб интилишларига рұх ва күч бағишилайдыған шеърлари билан ёш авлоднинг меҳр-муҳаббатини қозонған зди.

Боту 26 ёшида «аксилинқилобчи», «миллатчи» ва «халқ душманы» сифатида қамоққа олинініб, ўн йиллик жазо муддатини ўташ учун дастлаб Соловец оролларига юборилади, сүнгра 1938 йыл 9 майда Москвада отиб ташланиши билан унинг порлоқ алабий истиқболига қонли нұқта қўйилади.

Ушбу «Танланган асарлар» шоир туғилған куннинг 100 йиллигига атаб, нашрға тайёрланди.

ББК.84.5(У)

ШОИРНИНГ ФОЖИАЛИ ТАҚДИРИ

Инсонга ҳаёт бағишилаш ҳам, унинг ҳаёт ришталари-ни узиш ҳам ёлғиз Оллоҳ таолонинг ихтиёрида. Шунинг учун ҳам У асл Яратувчидир.

Кишилик жамияти пайдо бўлибдикি, Оллоҳ таолонинг құдрат қўли билан дунёга келган қанчадан-қанча кишилар давлатлар, жамиятлар ва айрим шахсларнинг зулм-зўравонликлари натижасида ҳаётдан баравақт кўз юмадилар. Агар инсоният тарихида бўлиб ўтган 14 минг 613 та урушда 364 миллион кишининг ёстиғи қуригани, биргина XX асрнинг ўзида бўлиб ўтган урушларда эса 180 миллион кишининг нобуд бўлганини эсласак, улар орасида қанчадан-қанча комил инсонлар, бетакорр истеъдол эгалари бевақт ҳаётдан кўз юмадилар экан, деб ўйлаб қоламиз.

Мустабид Совет давлати тарих сақнасига чиққан күнларидан бошлаб то сўнгги нафасига қадар қанча бегуноҳ кишиларни аксилинқилобий фаолият, миллатчилик, зааркунандалик ва ҳоказоларда айблаб, уларни оммавий равишда қириб-қатағон этиб келди! Бу кишилар билан бирга халқнинг бунёдкорлик истеъоди, кучиродаси, ор-номуси, олижаноб инсоний фазилатларни ўзида мужассамлантирган миллат гуллари ҳам йўқолиб борди. Шунинг учун ҳам бугун, мустақиллик даврида, XX асрдаги — яқин ўтмишимиизга назар ташлаш, мустамлакачилик даврлари келтирган зарар-оқибатларни мушоҳада ва мулоҳаза этиш, тарихий адолатни ва халқнинг бой берилган фазилатларини тиклаш ниҳоятда зарурдир. Бу вазифани адо этишнинг йўлларидан бири эса мустабид совет тузуми йилларида қатағон этилган халқнинг соғ виждонли фарзандлари хотирасини агадийлаштириш, уларнинг халқ ва ватан манфатлари йўлида кечган ҳаётларини ўрганиш, адабий ва илмий меросларини халққа етказишидир.

Ўзбек халқининг шундай сиймоларидан бири йитирма олти ёшида «аксилинқилобчи» ва «миллатчи» сифатида қатағон этилган шоир ва жамоат арбоби Ботудир.

* * *

Шоирнинг ҳаёт йўли. Ўтган асрнинг 20-йилларида Боту тахаллуси билан ижод қилган Маҳмуд Ҳодиев бундан роса 100 йил илгари, 1904 йил 16 майда Тошкент шаҳри Шайхонтахур даҳасининг Қатортерак маҳалласида дунёга келди. Ботунинг қандай оиласада туғилиб, қандай муҳитда вояга етгани ҳақида тасаввур ҳосил қилиш учун гапни бир оз илгарироқдан бошлаш жоиз.

Ботунинг отаси Мақсуд ака икки ёшлигига отадан айрилиб онасининг қўлида қолади, сўнг у ҳам вафот этади. Эндигина саккиз ёшга тўлган Мақсуд маҳсидўзга шогирд тушиб, туз-насибасини мashaққатли меҳнати билан топа бошлайди. Оғир меҳнат шароити ва моддий қийинчиликлар уни тошкентлик бойлардан бирининг хонадоннига етаклаб келади. Орадан ўн саккиз йил ўтгандан кейингина у мустақил турмуш кечириб, бўзчилик билан шугуллана бошлайди.

«Боту бўзчи оиласида дунёга келган, — деб ёзади шоирни яхши билган замондошларидан бири Лазиз Азиззода. — ...Отаси Мақсуд Ҳодиев катта илм эгаси бўлмаса-да, улкан қалб эгаси эди, тараққийпарвар ёшлар ва олимлар билан доимо муносабатда бўлиб, ҳамиша газета ва журнallарни қўлидан кўймасди. Саррожлик касбини ҳам яхши биларди».

Ботунинг хотини Валентина Васильева берган маълумотга кўра, Мақсуд ака ўттиз ёшида ҳалол меҳнати билан топган маблағи ҳисобига Бешоғоч даҳалик Тўхта исмли ўн уч яшар қизга уйланган. Эр билан хотиннинг ёши ўртасидаги фарқ катта бўлгани сабабли улар бир-бирларини яхши тушунмаганлар. Шунинг учун ҳам Тўхтахон ўз қалбининг барча нозик туйгуларини ўн тўрт ёшида кўрган фарзанди Маҳмудга бағишлаган, уни оқ ювиб, оқ тараган.

«Шоирнинг онаси Тўхта опа, — деб ёзади Боту ижодининг тадқиқотчиларидан бири Бобохон Шарипов, — ақлли, сезгир, раҳмдил ва меҳрибон аёл эди. Бу муnis аёл кўпгина ўзбек халқ эртакларини, қўшиқларини билар ва уларни ўз фарзандларига таъсирчан қилиб айтиб берарди. У ўткир зеҳни билан алоҳида ажralиб турдиган тўнгич фарзанди Маҳмудда шу тариқа она тилига, халқ поэзиясига, халқ ижодиётига катта муҳаббат уйғотди».

Маҳмуднинг болалиги Қатортерак маҳалласининг тор кўчаларида кечди. У қиши кунларида маҳалла болалари билан гурпанглашиб, турли ўйинлар билан машғул

бўлар, баҳор келиши билан кўм-кўк ўт-ўланлар ва ло-лақизғалдоқлар билан тўла томларда варрак учирар эди. Аммо унинг энг севган машғулоти онасидан чўпчак ва эртаклар, ажабтовур воқеаларни тинглаш эди. Маҳмуд беш ёшга кирганида Тоҳир ва Зуҳра эртагини ёд олиб, ўзи ҳам онасига қўшилиб айтадиган бўлди. Олти ёшида эса, эски мактабга бориб, хат-савод чиқарди.

ХХ аср денгиз сингари тўлқинланаётган пайт эди. Кўп ўтмай, Биринчи жаҳон уруши бошланди. Урушнинг момогулдиракли акс-садолари Туркистонга қадар етиб келди. Туркистон аталмиш кеманинг руслар томонидан бошқарилаётгани оддий кишилар ҳаётига ҳам ўз таъсирини ўтказарди. Мақсуд ака замонаасининг шайхонтаҳурлик илфор кишиларига яқин бўлгани учун тўнгич фарзандини рус-тузем мактабига ўқишига берди. Боту русчага унча-мунча тушунадиган, рус тилида чиқсан «Самарканд» сингари газеталарни бинойидек ўқийдиган бўлди.

Биринчи жаҳон урушида чор Россиясининг танг аҳволга тушиб қолиши ва шу муносабат билан марди-корликка олиш ҳақидаги фармоннинг эълон қилиниши Туркистон халқларини жунбишга келтириди. Туркистон халқ қўзғолонларининг ўтли ҳалқасидан иборат ўлкага айланди. Халқнинг норозилик кайфияти билан йўғрилган ҳаракати шафқатсизлик билан бостирилди. Жабрдийда халқ ҳали эс-ҳушини йиғиб ҳам олмаган эдики, 1917 йил Февраль инқилоби содир бўлди.

Турли сиёсий-ижтимоий воқеаларнинг занжир ҳалқалари ўлароқ кетма-кет келиши ижтимоий ҳаётдан узоқда яшаётган ёшларнинг сиёсий кураш майдони сари интилишига сабаб бўлди. Боту 1918 йилда «Ватан» мактаби қошида Саид Аҳорорий ташаббуси билан ташкил этилган «Изчи» тўдасининг, 1919—1921 йилларда эса Фитрат ташаббуси билан тузилган «Чигатой гурунги» ташкилотининг фаолиятида иштирок этди. Ўзбекистонга турк зобитлари қаторида келган Саид Аҳорорийнинг ҳам, Фитратнинг ҳам ўз ташкилотларини тузишдан мақсади ёшларда ватанпарварлик ва миллатпарварлик ғояларини шакллантириш эди. Боту шу даврда, айниқса, Фитрат таъсирида бўлиб, устози муҳаррирлик қилган «Тонг» журналининг нашр этилишига котиб сифатида ҳисса қўши.

Шу мураккаб тарихий даврда Боту сингари илфор ёшларни ўз таъсир доирасига тортмоқчи ва келажакда улардан сиёсий мақсадлари йўлида фойдаланмоқчи

бўлган бошқа кучлар ҳам йўқ эмас эди. Шундай кучлар туфайли Боту 1921 йилда «Фарғона» газетасига муҳаррир этиб тайинланади, 1922 йилда эса Москвага, Покровский номидаги институт қошидаги ишчилар факультетига ўқишга юборилади. Боту ўқишини тутатгач, 1923—1927 йиллар мобайнида I-Москва Давлат университети ижтимоий факультетининг иқтисод бўлимида таҳсил кўради.

Фалакнинг гардиши билан шу йилларда Фитрат ва Чўлпон ҳам Москвага бориб қолган, уларнинг бири Жонли Шарқ тиллари институтида, иккинчиси эса Ўзбек драма студиясида ишлаётган эдилар. Боту Москвадаги қайноқ сиёсий-ижтимоий ҳайётда нафас олиш билан бирга бу устозларининг таъсир доирасида ҳам яшади. Кейинчалик Боту терговчининг Фитрат ҳақидаги саволларига жавоб бериб, шу йилларда устозини зиёрат этиб турганини айтган.

Тергов материалларидан маълум бўлишича, Боту ва Фитрат бир-бирларидан олисда яшаётган кезларида ҳатто хатлашиб ҳам туришган: «Менинг Фитратга ёзган хатларим мунозара характерида эди... Биз ёзган хатларнинг мазмунни, мухтасар айтганда, бундай: мен иқтисод факультетида (тўғрироғи: бўлимида — Н.К.) ўқиётган кезларимда у мени адабиёт билан машғул бўлишга чақирган; унинг фикрига кўра, феодал давр адабиёти бўлмиш чифатой адабиёти (ҳозирги) ўзбек адабиётига пойdevor бўлиб хизмат этиши лозим, Ўзбекистонда пролетар адабиёти ҳеч қандай заминга эга эмас...»

Боту Москвада таҳсил кўриб юрган йилларида отаси Мақсад ака хастиликка чалинади. Тўнғич фарзанд бўлгани учун Боту Москвадаги Бухоро маориф уйида фаолият олиб бориб, Маориф институтида дарс бериб, баъзи бир рисолаларни таржима қилиб, топган қўшимча пулни ота-онасига мунтазам равища юбориб туради. Таътил кезларида эса уларга ёрдам бериш мақсадида Тошкентдаги турли курсларда дарс беради.

В.П. Васильева Боту ҳаётининг шу даври тўғрисида бундай маълумотни берган: «Ботунинг кун тартиби қуидагича эди. У эрта билан университетда бўлажак машғулотларга тайёрланар эди. Машғулотлар кеч соат 5 дан бошланиб, 11 гача давом этарди (ижтимоий факультетдаги машғулотлар кечки соатларга кўчирилганди). У соат 11 дан 30 дақиқа ўтганда уйи (ётоқхонаси — Н.К.)га қайтиб, овқатланар, сўнг тунги соат 3—4 ларга қадар таржима билан шуғулланар эди. У таржима орқасида

топган пулини ҳар ойда отасига юборар, Тошкентда нашр этилган шеърлари ва тўпламлари учун қалам ҳақини эса Ботунинг тилхати билан отасининг ўзи оларди».

Ботунинг Москвадаги талабалик йиллари шу зайлда кеча бошлайди.

* * *

Валентина Васильева билан танишув. Ботунинг 1923 йилдан кейинги қувонч ва изтиробларга тўла ҳаёти Валентина Петровна Васильева номи билан чамбарчас боғлиқ.

Валентина 1904 йили Курск вилоятининг Ржево қишлоғида туғилган, 1922 йили Боту таҳсил кўраётган Москва Давлат университетига ўқишга боришидан аввал эса Ашхобод шаҳрига кўчиб бориб, уезд ёшлар ташкилотида ишлаган эди. 1923 йили Совет давлати партия ва комсомол аъзолари сафидан маданият ва ҳалқ хўжалигининг барча соҳалари бўйича мутахассислар тайёрлашшиорини ўртага ташлайди. Валентина шунда беш нафар тенгдоши билан бирга Москвага ўқишга боради. У университетга ўқишга кирганинг дастлабки ойларида ўкув юритидаги жамоат ташкилотларининг бирида иттифоқо Боту билан учрашиб қолади.

Тарих, сиёсий иқтисод ва ҳалқаро ҳуқуқ бўйича лекциялар одатда ижтимоий фанлар факультетининг илгари илоҳиёт дарслари жаранглаган катта хонасида ўқилар эди. Боту билан Валентина ана шу хонада тез-тез учрашадиган, уларнинг ҳар иккаласи ҳам ижод завқи билан яшагани учун адабий мавзуларда баҳслашадиган, бир-бирларининг ижод намуналари билан танишадиган бўлишди.

«У ўз асарларини ўзбек тилида равон ўқир, сўнг рус тилига сўзма-сўз таржима қиласр эди, — деб эслаган эди В.П. Васильева. — У рус тилини ёмон билмасди, аммо яна ҳам яхши ўзлаштириш учун ҳар бир янги рус сўзини дафтарига ёзиб олиб, маъносини мендан сўрар ва шу заҳотиёқ ёдлаб олар эди... У ҳамма масалада интизомли, интилувчан, билимга ҳаддан зиёд муҳаббатли эди. У ҳатто касалхонага тушиб қолганида ҳам ўша ерда синов-имтиҳонларга тайёрланар эди. У табиатга меҳр-муҳаббат кўйган, күёшнинг чиқиши ва ботиши пайтларини кузатишни севар, Москва бўйлаб юрган кезларида гаройиб уйлар, боғлар ва ҳайкалларни шавқ-завқ билан томоша қиласр эди. Пушкин ҳайкали ўрна-

тилган хиёбон унинг энг севимли маскани бўлиб, у шу ерда ҳордиқ чиқариш ва хаёл суришни хуш кўрар эди...

1924 йил январь кунларининг бирида биз Бадиий театрга «Зангори қуаш» спектаклини кўргани бордик. Спектакль узоқ вақтгача бошланмади. Томошибинлар бундан норози бўлиб, қарсак ва хуштак чалишиди, оркестр эса тинмай тингилилаб турди. Ниҳоят, қўлига қизил ҳошияли қора бօғич боғлаган бир киши саҳнага чиқиб, инқилоб доҳийисининг вафот этганини эълон қилди...

Большевиклар раҳнамосининг вафот этгани ҳақида-ги хабарни Москвада эшлиши, минглаб кишиларнинг шу воқеа туфайли чукур қайғуга тушганини ўз кўзи билан кўриш ёш шоирга қаттиқ таъсир этди.

Шу йилларда Москва ва Ленинградга ўқишга борган аксар ўзбекистонлик ёшлар юпун кийинганликлари ва аёзли рус қишига кўнникмаганлари сабабли турли хасталикларга дучор бўлганлар. Паратиф хасталигига чалиниб, ўпкаси ҳам шамоллаган Боту таътил кунларидан Валентина билан Тошкентта келган ва ота-онаси малласоч қизни хушмуомалалик билан қарши олганига қарамай, шифокорларнинг тавсиясига биноан, тез орада Кримга йўл олган.

«Боту денгизни кўриб, фоят завқданиб кетди, — деб эслаган эди В.П. Васильева. — Денгиз уни илҳомлантириб юборди. У қирғоқдаги тош устида ўтириб, тўлқинлар шовқинига кулоқ соглан ҳолда шеърлар ёзди. Ва тез-тез: «Нақадар гўзал-а, бу денгиз!» — деб қўярди.

Биз тоғда сайр қилдик. У Крим тоғларини Фаргона ва Чимён тоғлари билан қиёслаб: «Бизнинг тоғларимиз ҳам чакки эмас. Шундай жойларимиз борки, улар гўзалликда Кримдан ўзса ўзадики, ундан асло қолишмайди!» деди...

У Ўзбекистоннинг келажаги ҳақидаги, ўзбек халқининг бошқа илғор халқлар қатори маърифатли ва маданиятли бўлиши, ҳар бир шаҳар ва қишлоқда маданият ўчоқлари бўлиши ҳақидаги орзуларини изҳор қилди...

Боту назарида ўзбек халқининг тараққий этган халқлар қаторидан ўрин олишининг муҳим шартларидан бири бошқа илғор халқларга, биринчи навбатда, рус халқига яқинлашиш, унинг маданий, илмий ва техник салоҳиятидан баҳраманд бўлиш эди. У шундай фикр-мулоҳазадан келиб чиққан ҳолда 1924 йили Валентинага уйланади.

* * *

Чўлпон ва Боту. 1926 йил 3 январда Боту ва Валентининг тўнгич фарзанди туғилди. Икки миллатга мансуб йигит ва қиздан дунёга келган фарзандга исм бериш осон юмушлардан эмас эди. Ботуга маъқул бўлган исм Валентинага, Валентинага манзур бўлган исм эса Ботуга ёқмай, гўдак бир ойгача исмсиз яшади. Бу икки ёшнинг ҳужжатсиз фарзанд билан турмуш кечириши Янги Арбат кўчасидаги ётоқхонанинг қонун-қоидала-рига зид бўлгани учун уларни ҳатто чиқариб юбормоқчи ҳам бўлишиди. Боту шундай ташвишли кунларнинг бирида Москвалаги Бухоро маориф уйида яшовчи бошқа бир устози Чўлпонни ўз уйига таклиф этади. Таклифдан мақсад — гўдакка исм топиш эди. Чўлпон ётоқхонада содир бўлган воқеадан дарак топгач, гўдакни «Озод» исми билан аташни таклиф қиласди. «Озод» — яхши исм. Инсоннинг озодлиги, халқнинг, ватаннинг озодлигига нима етсин. Одатда яхши ният билан қўйилган исм ижобатга ўтади. Янги туғилган фарзандинглар озод инсон бўлиб ўссин, азизларим», дейди у. Бу исм Ботуга манзур бўлади. Аммо ундан Валентинанинг кўнгли тўлмайди. «Фарзандимиз фақат ўзбеклар орасидагина яшамайди. Рус болалари эса уни «Озод» эмас, «Азот» деб юборишли ҳеч гап эмас. Йўқ, бўлмайди! Шундай исм топиш керакки, ўзбеклар ҳам, руслар ҳам талаф-фуз қилгаңларида бошқа маъно чиқмасин», дейди у. Чўлпон: «Ўзбек тилида шу маънони англатувчи сўзлар оз эмас. Масалан, «Эрк», «Эркли» сўзи ҳам яхши маънони англатади. Ўғлини бу исм билан атасангиз, ёмон бўлмайди», дейди у. Бу исм Валентинага ҳам, Ботуга ҳам маъқул бўлади. Айниқса, Боту кам учрайдиган, аммо хуш маънони англатувчи исм топилганидан боши осмонга етиб, меҳмонни кузатганидан кейин Эрклига бағишилаб ҳатто шеър ҳам ёзади.

Чўлпон Ботунинг севимли шоирларидан бири эди. Ботунинг порлоқ шеърий истеъодди, юксак маданият соҳиби эканлиги Чўлпонга, айниқса, маъқул бўлган. Аслини олганда, Боту Фитрат ва Чўлпон шеърлари асосида тарбияланган.

Лекин 20-йилларнинг ўрталаридан бошлаб зиёлилар эски ва янги авлодларга ажратила бошланди. Боту сингари ёшлар ҳали ўтгиз ёшга кирмаган Фитрат ва Чўлпон каби «эски» авлод вакилларига қарама-қарши қўйилди. Ботулардан уларга қарши курашиб талаб этилди...

Ўша кезларда Москва қайноқ адабий-маданий ҳаёт оғушида яшар, ёшлар эса, бир томондан, Н.Гумилев, А.Ахматова, С.Есенин, иккинчи томондан, В.Маяковский, А.Безименский, А.Жаров сингари шоирларнинг асарлари билан нафас олар эдилар. Боту ҳам ана шу адабий-маданий иқлимда шакллана бошлади. У ҳатто университет ёшлар ташкилотининг йўлланмаси билан Красная Пресня туманидаги фабрикаларнинг бирида ташкил этилган сиёсий билимни ошириш тўгарагига раҳбарлик ҳам қилди...

* * *

Ботунинг Тошкентга қайтиши. 20-йилларнинг ўрталарида Москва ва Ленинград сингари Россиянинг марказий шаҳарларида ўқиб келган ёшлар унча кўп бўлмаган. Шунинг учун ҳам нафақат ота-оналари, балки ҳам шаҳарлари, ҳатто бутун Ўзбекистон уларни интиқлиқ ва катта умидлар билан кутиб олган.

Боту Москвага ўқишга боришидан аввалроқ шоир сифатида танилгани учун унинг ҳатто ишчилар факультетини битириб, Тошкентга қайтиши ҳам қувончли воқеа ҳисобланган. «Туркистон» газетасининг 1923 йил 21 июль сонида Тўлқин исмли мухбирнинг «Ўртоқ Боту Туркистонга қайтди» сарлавҳали қуйидаги хабари шундан гувоҳлик беради:

«Ёш шоиримиз ўртоқ Боту (М.Ходиев) бу йил Масковдаги биринчи ҳукумат дорилфунуни — ишчилар факультетини битирди. Бу ишчилар факультети Русия ўрта мактабларининг биринчиси саналадир. Ўртоқ Боту ўзининг ижтиҳоди соясида рабфакнинг уч йиллик дарсини ҳаммасидан имтиҳон берган ва студентларнинг биринчиларидан бўлиб ўрта мактабни битирган саналадир. Туркистон жумҳуриятининг Масковдаги ваколатхонаси ва студентлар комиссияси ўртоқ Ботуга берган мукофоти билан тақдим этган адресида «Туркистон жумҳурияти ваколатхонаси ва студентлар комиссияси Сизнинг ишчилар факультетини битириб, мафкура фрунтида чарчамайтурган курашчилигинги билан табрик этадир. Сиз Туркистонда яшовчи ерли халқнинг биринчиларидан бўлиб олий мактабга йўл бошладингиз. Сиз ўзингизнинг чарчамайтурган курашчанлигинги орқасида Туркистон ёшларига намуна бўлиб, уларнинг диққат-эътиборларини илм-фанга қаратдингиз. Ваколатхона ва студентлар комиссияси шодлик ва олқиши билан Сизнинг хизматингизни тақдир қилиб, келгусида ҳам олий

мактабда Сизнинг шул тиришчанлигингизни кўриш орзусида қоламиз». Қизил Русиядаги ишчи-деҳқонларининг ўрта мактабини битирган ўзбек ёшларидан ўртоқ Боту биринчигинадир. Ўртоқ Боту биринчи ҳукумат дорилфунунининг иқтисодий факультетига ўқишига кирдики, келгусида иқтисодчиларимиздан бири бўлгусидир».

Бу хабар ўзбек ҳалқининг Боту сингари ёшлар кела-жагига катта умид ва ишонч билан қараганидан далолат беради.

Ботунинг Москва Давлат университетининг иқти-
сад бўлимини ўзбеклардан биринчи бўлиб тутатиб ке-
лиши эса бундан ҳам кўра ҳаяжонли воқеа эди.

«Ер юзи» журнали ўзининг 1927 йилдаги 18-сонида
Боту расми билан бирга қуйидаги хабарни ҳам эълон
қилган:

«Боту Ҳодиев Москвада давлат дорилфунунининг
иқтисод факультасини яқинда битириб, Ўзбекистонга
келди. Бу йил Ўзбекистонда ишлаб, диплом ишини
бажаради. Ўртоқ Боту ҳозир Самарқандда Марказий
фирқа қўмитасининг ихтиёридадир. Боту ўзбеклар ора-
сида иқтисод факультасининг тўнгич боласидир».

Боту Тошкентга олий маълумотли иқтисодчи дипломи билан қайтиб келгач, 1927 йил январида Ўзбекистон К(б)П Марказий Қўмитасида инструктор лавози-
мида қисқа муддат хизмат қилди, айни пайтда Самар-
қанддаги Марказий партия мактабида воиз (лектор) ва
раҳбар (директор) вазифасини бажарди. Сўнг Марказ-
қўмнинг матбуот бўлимига мудир этиб белгиланди. 1928
йил январида эса Самарқанд округ партия ташкилоти
тарғибот ва ташвиқот бўлимига мудир этиб тайинланди.
Боту мазкур бўлимнинг мудири сифатида «хотин-қиз-
лар озодлиги» масалаларига катта зътибор берди; «Алан-
га» ёшлар журналини ташкил этиб, унинг биринчи
муҳаррири бўлди; шунингдек, «Қизил қалам» адабий
уюшмасининг ташкилотчиси ва раҳбари сифатида ада-
бий жараёнда фаол иштирок этди.

Шу йилларда республика раҳбарларининг умид кўзи
Ботуга қаратилган эди. Улар Ботуни партиявий ишларда
обдон пишишиб, сўнг республика миёсидаги юқори
мартабаларга кўтариш ниятида эдилар. Унинг 1929 йил
28 августда Халқ маориф комиссари ўринбосари этиб
тайинланиши ҳам шу мақсаддаги дастлабки қадамлар-
дан эди.

* * *

Боту ижодий ва ижтимоий фаолиятига чизгилар. Ботунинг илк шеъри 1919 йилда ёзилган. Бўлажак шоир шу вақтда эндиғина ўн беш ёшга қадам қўйган эди. Шундан кейин унинг вақтли матбуот саҳифаларида бир неча шеърлари эълон қилинди. 1922 йилда эса «Ўзбек ёш шоирлари» тўпламида Фитрат, Чўлпон, Элбек шеърлари билан бирга улар издоши бўлган Ботунинг ҳам дастлабки шеърлари нашр этилди. Фитрат ва Чўлпонларнинг ёш шоирни ўз бағрларига олишларида катта ҳикмат бор эди. Улар шу йўл билан ҳам Ботуни ўз таъсир доираларида ушлаб турмоқчи, уни ўз фоя ва интилишлари руҳида тарбияламоқчи эдилар. Аммо кўп ўтмай, яна бир қаттиқ кўл «устоз»нинг борлиги маълум бўлди. Бу янги давр, янги сиёсий тузум, шу тузумни барпо этаётган сиёсий куч эди. Бу устозларнинг ҳар бири Ботуни ўз измига солмоқчи бўлди. Ёш шоир ижодининг дастлабки даврида ҳам адабий устозларига манзур бўла оладиган, ҳам янги тарихий давр руҳи билан тўйинган шеърлар ёзди. 1925 йили «Умид учқунлари», 1929 йили эса «Тўлқин товушлари» тўпламларининг нашр этилиши билан Боту ўзбек ёшларининг энг севимли шоирлари қаторидан ўрин эгаллади.

*Кўнглим ёш, руҳим ёш, кучим ёш,
Ёш йўллар, ёш кучлар излайман.
Ортга тортганга ҳадям — тош,
Ҳар чоқ мен илгари ундейман.*

«Ўзбек қизига» шеъридан олинган бу сатрларда Ботунинг шу йиллардаги ижодий дастури, дунёқарашининг асосий йўналиши ўз ифодасини топган. Чиндан ҳам жамият шу йилларда ўзгариб бораётган, янгилик билан эскилилк ўртасида жадид ёзувчилар туфайли бошланган кураш янги тарихий шароитда давом этаётган эди. Модомики, ёшлар янгиликнинг нафақат тарафдори, балки энг аввало, яратувчиси сифатида дунёга келар эканлар, Боту ҳам ўз асарлари билан ана шу ёшлар ҳаётига кириб бормоқчи, уларга ўз орзу ва интилишларини юқтирмоқчи ва шу йўл билан янгиликнинг ғалаба қозонишига ўз ҳиссасини қўшмоқчи бўлди.

Ботунинг шу йилларда ёзган шеърларидан бири С. исмли қизга бағишиланган. «Севган қиз» деб номланган ва 1928 йилда ёзилган бу шеър бундай сочма сатрлар билан бошланади:

У севади...

У алангали севгини кўнглида ўстиради, яшнатади.

У чиндан севади...

Унинг севгиси хаёлларни эзади, у дам азобдан, дам роҳатдан безади. Бироқ у ҳар дам севги аллаларини сезади... Унинг қулоқларига ҳар вақт эшиштилган:

— *Севгисиз яшаши яшаш эмасдири...*

— *Балиқ сувсиз, кўнгил севгисиз яшолмас...*

— *Севмоқ ва севильмоқ — буюк саодат...*

У бунга губорсиз ишончларини бағишлаган...

Бу ҳаяжон шаробини симирган сатрлар ўзбек саҳнасининг бўлажак юлдузи Сора Эшонтўраевага бағишланган эди. В.П.Васильеванинг айтишича, Боту ҳатто Сора опа тўғрисида достон ҳам ёзмоқчи бўлган. Эҳтимол ҳозиргина келтирганимиз сатрлар шу достоннинг дебочасидандир...

Сора Эшонтўраева номи юқорида зикр этилган Бобохон Шариповга шоир ҳақидаги хотираларини сўзлаб, бундай деган:

«Мен Боту билан илк бор 1925 йилда учрашган эдим. Бу вақтда мен 14 яшарлик қизча бўлиб, Зебуннисо номли мактабда ўқир, ҳаваскорлар тўгарагида қатнашар эдим. Ўша йили Москвага Ўзбек драмстудиясига ўқишга иккита йўлланма берилиди. Шу йўлланмалардан бирини дастлаб менга беришли, аммо кейинчалик ёшим етмаганлиги сабабли мени қолдирадиган бўлишиди. Шундай бу ишга Боту аралашибди. У мени билар эканми ёки эшишган эканми, хуллас, ўртага тушиб, ҳатто Халқ маориф комиссарлигигача бориб, ўша йўлланмани менга тўғрилаб берди. Ўзи бош бўлиб, мени ва Турсуной Сайдазимовани Москвага бошлаб олиб борди. Биз у ерда ўқиб, санъат сирларини ўргандик».

Боту 1928 йили юқорида тилга олинган шеърини ёзганида ўзи Москвага, Ўзбек драма студиясига олиб борган 14 яшар қизалоқ студияни тутатиб, театр санъати сирларини эгаллаб, ўзбек профессионал театрининг илк қалдирғочларидан бири бўлиб она юртига қайтган ва Сора Эшонтўраева исми билан театр муҳлислари даврасида ҳурмат ва эътибор қозона бошлаган эди. Бу, Ботулар, қолаверса, Чўлпон ва Фитратлар орзу қилган келажакнинг аён мевалари эди. Шундай бўлгач, Ботунинг янги даврни куйлаши табиий эди. Бинобарин, у шу даврни жўшиб куйлашга киришибди. Унинг шоирлик нигоҳи янги Сораҳонлар туғилажак, янги ҳаёт чечаклари бўй чўзажак кунларга — келажакка қаратилди.

Боту шеърлар билан бир қаторда достонлар, ҳикоялар ва мақолалар ҳам ёзди. «Ҳайит ҳаром бўлди», «Тоғқизи» ва «Йўл» қиссаларини ёзишга киришди. Айни пайтда тил ва имло масалаларига фаол аралашди, араб ёзувидан лотин ёзувига ўтишнинг илмий-назарий жиҳатларига катта эътибор бериб, қатор мақолаларни эълон қилди. 1928 йилда тузилган Янги алифбо марказий кўмитаси ҳайъати аъзоси сифатида Боку ва Махачкалада бўлиб ўтган йиғилишларда иштирок этди.

Гарчанд мавзуга алоқадор бўлмаса-да, камина хонаси келганда, архив ҳужжатларидан топилган бир маълумотни ошкор қилишни истар эдим. Ботунинг маориф соҳасидаги биродарларидан бири — Қамчинбек (Абдулла Гайнуллин) тергов пайтида бундай маълумотни берган: У (яъни Қамчинбек) 1929 йилнинг июнь ойида Махачкалада янги турк алифбосига бағишиланган илмий анжуманда Боту билан учрашиб қолади. Маълум бўлишича, Боту бу анжуманга Боку шаҳридан келган ва озар диёрида бўлган вақтида ўзбекистонлик талабаларнинг мушкул бир аҳволда яшаётганидан хабар топиб, улар билан учрашган ва улар шароитини тубдан яхшилаш учун барча чора ва тадбирларни кўриб келган экан.

Бу вақтда шоир сифатида шуҳрат қозона бошлаган, маданият арбоби сифатида «Аланга» журнали ва «Қизил қалам» уюшмасини ташкил этган, жамоат арбоби сифатида мактаб ва маориф соҳасида ислоҳот ишларини олиб борган, лотин ёзувига ўтишнинг илмий-назарий муаммолари билан қизгин шуғулланаётган Боту эндингина йигирма беш ёшга тўлган эди.

Боту Халқ маориф комиссарлигига узоқ вақт ишламади. Аммо у қисқа вақт ичидан маориф тизимини биринчи навбатда юқори малакали педагоглар билан таъминлаш, кекса педагоглардан мақсадли фойдаланиш, ҳунар-техника билим юртлари сони ва сифатини оширишга қаратилган қатор тадбирларни ишлаб чиқиб, маориф тизимини бутунлай ислоҳ этишга киришди. Педагогика фанлари номзоди Йўлдош Аблулаев берган маълумотга кўра, Боту бошчилигига ҳатто «Ўзбекистон ССР Халқ маориф комиссарлиги ҳақида Низом» ишлаб чиқилади ҳамда шу Низомга тушунтириш хати ёзилади.

Яна шу манбалар берган маълумотга қараганда, Боту Ўзбекистонда ўқитувчилар учун маҳсус газета нашр қилишнинг ташаббускори бўлган. 1930 йил 14 майда

Боту раислигига бўлиб ўтган ҳайъат йигилишида «Кизил Ўзбекистон» ва «Узбекистанская правда» газеталарига илова тарзида ўқитувчилар учун варақалар чиқариш масаласи муҳокамага қўйилган ва бу ташаббус маъқулланган. Шундан кейин ўқитувчилар учун «Маданий инқилоб» (ҳозирги «Маърифат») номи билан махсус газета нашр этила бошлаган.

Ботунинг маориф соҳасидаги ислоҳоти заминида миллий мактаблар ва миллий кадрларга эътибор бериш масаласи туради. У Халқ маориф комиссарлиги ва унинг шахобчаларидағи кадрларни маҳаллий миллат вакилларидан тайёрламасдан туриб, ўзбек халқи маорифи ва маданиятини юксалтириш мумкин эмаслигини теран тушунди ва бу тизимдаги улут рус шовинизмига қарши мардона курашди.

* * *

Боту сиймосига чизгилар. Ўтган асрнинг бошларида дунёга келиб, ҳаёти Совет ҳокимияти йилларида кечган ва шу туфайли совет-партия идораларида хизмат қилган кишиларга баъзан бошқача кўз билан қараш ва уларни мустабид совет тузумига хизмат қилганликда айблаш ҳеч гап эмас. Ҳаётдан аллақачон ўтиб кетган кишиларга айб қўйиш фоят осон ва қулай: улар ўзларини ҳимоя қила олмайдилар. Аммо бу кишиларнинг бутун умрлари давомида бир лаҳза бўлсин ўзларини ўйламай, халқ ва мамлакат манфаати йўлида жон кўйирганларини тарих кўзгусида кўрар эканмиз, улар фожиали ҳаёти ва тақдирига катта ҳурмат билан ёндашиш лозимлигини ҳис этмай иложимиз йўқ.

Қатағон даврининг аччиқ тузини тотган, умрининг қарийб чорак асрини азобгоҳларда кечирган Лазиз Азиззода Боту ҳақидаги хотираларида бундай самимий сўзларни ёзган:

«Ботунинг руҳида зариф бир туйғу, нозик ҳис, одамийлик бор эди. Халққа хизмат қилиш фояси унинг миясидан кенг ўрин олганди. У роҳатни, завқни меҳнаткашларга хизмат қилишдан олган. Табиатга руҳ билан эмас, кўз билан қараган. У кенг манглай, кучли иродали, азим бўлиши билан бирга самимий, ... ўзига хос ажиб бир шахс эди. У ёшлик чоғиданоқ жамоат ишларига жўшқин муҳаббат билан киришди ва тездан жамоат арбоблари қаторидан ўзига муносиб ўрин эгаллади. Шунинг учундирки, мен Ботунинг сиймосида доимо бир инсоний севги ва фидойилик сезардим».

Мен Лазиз Азиззоданинг Боту ҳақидаги бу дил сўзларини келтирас эканман, ундаги бир иборани қисқартирмай иложим бўлмади. Бу Ботунинг коммунизмга ишонгани ҳақидаги жумладир. Боту ва унинг аксар замондошлари Совет давлати раҳбарларининг коммунизм ҳақидаги афсоналарига астойдил ишонгандар. Бу раҳбарларнинг бепоён мамлакатда яшовчи халқларни тарихнинг боши берк кўчаларига олиб бораётгани уларнинг ҳаттотки тушларига ҳам кирмаган. Боту ва унинг аксар замондошлари шу қадар содла ва ишонувчан бўлишган.

30-йилларда Йўқсил тахаллуси билан унча-мунча шеърлар ёзган Баҳром Иброҳимов Боту ҳақида қизиқ бир воқеани ҳикоя қилган: Улар мактаб ва болалар уйларини текшириш учун Самарқанддан Тошкентга келгандарида Боту бир бола билан танишиб қолган. У болалар уйида тарбияланаётган бу боланинг илк шеърларини эшитиб, уларни ўзи муҳаррирлик қилган «Аланга» журналида зълон қилган. Кейинчалик ўзбек шоирлари даврасидан муносиб ўрин эгаллаган бу боланинг исми Ҳасан Пўлаттир.

Боту ана шу тарзда бир неча истеъодди ёшларнинг ўзбек адабиёти ва санъатига кириб келишига сабабчи бўлган.

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби Раҳимжон Отажоновнинг Боту ҳақидаги хотираларида ҳам эътиборли жиҳатлар оз эмас. У таниқли шоир билан бўлган учрашувларини бундай эслаган:

«Юзларидан самимият барқ уриб турган йигитча 1921 йилнинг баҳорида Таълим ва тарбия техникумига кириб келди. Бу ўша йили Фарғона вилоят газетаси – «Фарғона»га муҳаррир бўлиб келган Маҳмуд Ҳодиев – Боту экан. Табиатан серҳаракат йигитчани менга ўшанда Қори ака (сўз Т.Н. Қори-Ниёзий ҳақида бормоқда. – Н.К.) таништиргандилар. Маълум бўлишича, Боту эндингина ўн етти ёшга тўлган, унинг фикрлаш қобилияти кенг, рус тилига чечан эди. Ўша куни Боту газетага обуна масаласида маслаҳатлашиш учун келган экан.

Боту «муаллим», «иншааллоҳ» сўзларини кўп ишлатор экан. Кексайиб қолган ота-онасини ташлаб, вилоятма-вилоят кўчиб юриш ҳам жонига теккан эди. Бир тумандан иккинчи туманга, бир шаҳардан иккинчи шаҳарга тарғибот ва ташвиқот ишларини олиб бориш учун пиёда узоқ йўл босиш осон эмас эди, ўшанда. Шунда ҳам у умидсизланмас, нурли кунларнинг кели-

шига ишонар эди. Баъзан-баъзан: «Ҳа, майли, бу қиинчиликлар ҳам ўтиб кетар, ҳукумат Туркия билан Олмониядан машина сотиб олиш ҳақида музокара олиб бораялти, келиб қолар», дея ўзига ҳам, бизга ҳам тасалли берар эди.

Ботуни охирги марта 1930 йилнинг 5 майида Фарғонада кўрганман. Ҳозирги Фарғона Давлат университети мен мудир бўлиб ишлаган Таълим ва тарбия техникуми базасида ташкил топган. Ўша куни Боту Ҳалқ маориф комиссарининг ўринbosари сифатида Фарғонада педагогика олий ўқув юртини очиш учун келган эди. Институтнинг очилишига бағишланган тантанали кеча Зобитлар уйи биносида бўлиб ўтди. Боту Ўзбекистон ҳукуматининг Фарғона педагогика институтини очиш тўғрисидаги қарорини ўқиб, катта нутқ сўзлади. Залда ўтирганлар унинг нутқини қарсаклар билан бўлиб турдилар. Боту йиғилиш охирида кўпчиликнинг таклифи билан «Фарғона ёшларига» деган шеърини ўқиб берди:

*Фарғонанинг етим-есир, дардли ўйқисил ёшлари,
«Юртимизнинг кўп баҳоли тупроқлари, тошлари
Бир неча ўши қон эмди», деб бўлманг сира умидсиз.
Умидсизлик ўққиликларга ўйл бошлайдир, шубҳасиз.
Илгарига югурни гиз, юксалингиз, учингиз!
Қарши чиқса, тоғни янчинг, танды боркан кучингиз!»*

Юқорида номи тилга олинган Қамчинбек (Абдулла Гайнуллин) 1930 йил 18 октябрь куни бўлиб ўтган терговда Боту ҳақида бундай кўрсатмани берган:

«Боту Ҳодиев билан танишишим 1922—24 йилларда Москвада ўқиган пайтимга тўғри келади. Шу вақтда Москвада таҳсил кўраётган туркестонлик талабалар икки лагерга — ўртоқ Сталин номидаги Шарқ ҳалқлари коммунистик университетида ўқиётган талабалар бир лагерга, бошқа ўқув юртларида таҳсил олаётган талабалар эса иккинчи лагерга ажralib чиқсан эдилар. Мен коммунистик университетда ўқир эдим, шунинг учун дастлаб шу университет талабалари даврасида, кейин матбуотда ўзбек ёшларининг Германияга ўқишга юборилишига қарши мақола билан чиқдим. Мақолам чоп этилганидан кейин талабаларнинг ҳар иккала қисмида узоқ вақт муҳокама қилинди. Кунларнинг бирида Боту билан учрашиб қолдим, шунда у гўё менинг яхши ўйланмай ёзилган мақолам Туркистон ёшларининг тараққиёти ишига катта зарар келтиришини айтди...»

Тергов материалларига қарғанда, Қамчинбек ўша кезларда Москвада яшаган Фитрат шаънига ҳам ножүя сўзларни айтган. Боту унинг матбуотда эълон қилган мақоласидан ҳам, Фитратга нисбатан шаккоклик қилганидан ҳам қаттиқ ранжиган.

Тарих фанлари номзоди Очил Қодиров эса шоирни бундай хотирлайди:

«Шоир Боту билан 1926 йилнинг май ойида Москвада танишганман. У ўша йили Москва университетини тугатаётган эди. Боту мени хотини Валентина билан ҳам таништирган. У жуда серғайрат, қараашлари маънодор, тेरан фикрли инсон эди.

Боту рус тилида ҳам жуда яхши шеърлар ёзарди.. Сира ёдимдан чиқмайди. Бир шеъри қамоқда ётган барча маҳбусларга қўлма-қўл ўтиб, ёд бўлиб кетди. Мен оз муддат қамалган бўлсам-да, унинг бир шеърини ёлаб олган эдим. Ҳозир ҳам эсимда...

Боту 1929 йили Ўзбекистон Халқ маориф комиссариға ўринбосар этиб тайинланганида мен Самарқанд округ фирмә қўмитасида ташвиқотчи бўлиб ишлардим. Кўп масалаларда бамаслаҳат иш юритганмиз. Боту мазкур лавозимда оз муддат ишлаганига қарамай, Самарқанд вилоятининг ўзида ўндан ортиқ шаҳар ва қишлоқ мактабларини очишга шахсан ташаббускор бўлди. Биргина Каттақўргон туманида ва Пайшанбада унинг ташаббуси билан иккита бошланғич мактаб очилди.

Боту ўта пухта ўйлагани, бақувват фикрлагани учун ҳам тенгқурлари орасида катта ҳурмат ва эътиборга эга эди. У бефойда гап-сўзлардан ўзини тиярди... Боту ёш бўлса ҳам, Фитрат, Чўлпон, Элбек каби улуғлар билан тенглаша оладиган кучга эга шоир эди...»

Замондошларнинг бундай хотираларини кўплаб келтириш мумкин. Улар Ботунинг ҳар томонлама гўзал, меҳрибон, жонкуяр, ташкилотчи, иродали, бир сўзли инсон бўлганидан далолат беради. Бундай инсонлар, афсуски, дунёга ҳар куни келавермайдилар.

* * *

Ботунинг қамоқда олиниши. Андижон вилояти халқ маориф бўлими мудири Носир Саидов 1930 йил 23 июнь куни Самарқанддан поездда кела туриб, Тошкент вокзалида тушган ва акаси Обид Саидов билан дийдорлашгач, яна Андижонга, бола-чақаси бағрига қайтмоқчи бўлган. Аммо шу куни унинг режаси бузилиб, ким-

лар биландир акасининг уйида меҳмон бўлиб қолган. Улар кечқурун уй бекаси тайёрлаган лағмонни пок-покиза тушириб, узоқ сұхбатдан сұнг уйқуга кеттганлар. Аммо кўп ўтмай, Обид Сайдов безовталаниб, пировардида вафот этган. Носир шубҳа найзаси ўзига келиб санчилмаслиги учун мурдани суд-тиббиёт текширувидан ўтказишларини талаб қиласди. Биринчи текшириш натижа бермайди. Иккинчи текширишда марҳумнинг ошқозон ва ичак деворчаларида заҳар излари борлиги маълум бўлади. Обид Сайдов ГПУ айғоқчиси бўлгани ва Ўзбекистон Олий Суди раиси Саъдулла Қосимов устидан ўтказилган суд жараёнида қанчадан-қанча зиёлилар ва давлат арбобларининг босмачилар билан алоқада бўлганликларини фош этганлиги учун унинг ўлимига сиёсий тус берилади. Текшир-текшир натижасида Халқ маориф комиссарлиги тизимидағи 20 кишидан иборат гуруҳ қамоққа олинади. Улар Обид Сайдовни ўлдириш мақсадида Самарқандда тузилган яширин аксилинқи-лобий ташкилотнинг аъзоси сифатида айбланадилар. 1930 йил 23 июль куни навбат Ботуга келади ва унга Халқ маориф комиссарлигидаги аксилинқи-лобчи ва миллатчилар гуруҳининг раҳбари деган жиддий айб қўйилиади.

Бу, 30-йилларда тайёрлана бошлаган катта қатағоннинг ўзига хос репетицияси эди. Шунинг учун ҳам кўп ўтмай, маҳбуслар Москвага олиб кетилиб, мудҳиши Бутиръка қамоқхонасида сўроқ қилинади. Ҳеч бир айби йўқ маҳбусларнинг икки нафари – Абдураҳмон Фойибов билан Жаббор Нарзиқулов қамоқхонада қийноқдан жон беради. Бошқа маҳбуслар мисли кўрилмаган қийноқлар остида ўзларига ва бир-бирлари шаънига туҳмат сўзларини айтишга, бир-бирларининг гўё аксилинқи-лобий фаолият билан шуғулланганларини «фош этиш»-га мажбур бўладилар. Бу, бечора маҳбусларнинг номардликлари эмас, балки қамоқхонадаги қўзи қонга тўлган жаллодларнинг ваҳшийлиги натижасидир.

Кези келганда айтиш жоизки, маҳбуслар Ўзбекистоннинг ёз ойларида қамоққа олинганлари ва ўша ёзги кийимда Москвага олиб кетилганлиги сабабли цемент полда ётиб, минг хил азоб-уқубатларни бошдан кечирганлар. Қамоқхона дўйкончасидан совун, қанд, папирос, колбаса сингари саноат ва озиқ-овқат молларини сотиб олишга ёки ҳатто ифлос бўлиб кетган кийимларини ювдиришга пул тополмай, роса қийналганлар. Бунинг устига, терговчилар мумкин қадар кўпроқ ватандошли-

ри ҳақида маълумот олиш учун уларга нисбатан қий-
ноқнинг янги-янги усулларини қўллаб турғандар.

Боту бундан бир неча йил илгари паратиф ва ўпка
шамоллации касалликлари билан оғригани учун унинг
соғлиғи кундан-кунга ёмонлашган. У ОГПУ махсус бўли-
ми раҳбарларига айбизз эканлиги ҳақида, ёрдам ва
мурувват сўраб тинимсиз хат ёзган.

Мана, маҳбус шоирнинг шундай хатларидан баъзи
бир намуналар:

*Особый отдел ОГПУ
т. Дьякову*

ЗАЯВЛЕНИЕ

От Бату

Не получая никакой передачи и не имея ни одной копейки, я нахожусь в крайне тяжелом положении: истощение дошло до крайности и чувствую, что я больше не в состоянии жить. Питаюсь только одним супом и черным хлебом, которые плохо действуют на мой желудок. Кроме того, без курения я измучился окончательно.

Прошу, принимая во внимание мое крайнее положение, по возможности улучшить мое питание, как-нибудь обеспечить папиросами и дать возможность получить из дома немного денег.

20/V 31.

* * *

*III ос. отдел ОГПУ
т. Журавлеву*

ЗАЯВЛЕНИЕ

От Бату

Как известно, я страдаю нервными припадками, которые пристают мне в одиночестве. Случаи в Ташкенте и в внутренней тюрьме подтверждают это.

Я третий день сижу в камере один — моих соседей (2 чел.) взяли по приговору. Самочувствие мое резко изменилось и я не в состоянии ручаться за себя. Прошу скорее избавить меня от одиночества — дать соседей.

Batu.

30/VI 31.

* * *

В III отдел ОГПУ

ЗАЯВЛЕНИЕ

от Бату

Я с 14/VIII болею и уже пятый день ничего не ем. Врач разрешает кушать пока только сухари из белого хлеба. Для покупки последнего у меня нет денег. Не знаю, что сделать. Нельзя ли мне помочь деньгами.

Batu.

19/VIII 31.

* * *

*В III ос. отдел ОГПУ
тov. Дьякову
или тов. Журавлеву*

ЗАЯВЛЕНИЕ

Бату М.М.

Я с 20/VIII по 1/IX лежал в больнице и сейчас чувствую слабость. У меня всего навсего осталось 3 коп. денег и не имею возможности не только покупать из лавки белый хлеб и др. самые необходимые вещи, но даже не могу бриться, выкупить сданное на стирку белье и купить мыло. Прошу, если есть возможность, помочь или телеграфно затребовать из Ташкента немного денег.

Batu.

2/IX 31.

Боту Бутиръка қамоқхонасида, айниқса, ёлғиз ётган кезларидан турли хаёлларга боради, ўзининг, устозлари ва маслакдош дўстларининг хатти-ҳаракатларини қайта-қайта таҳлил этиб, бу хатти-ҳаракатларда миллатчилик ва аксилинқилобчилик унсурларини кўради. Ҳатто ўзининг Совет давлати олдидаги гуноҳларини тан олувчи, Ўзбекистондаги миллатчилик ва аксилинқилобчилик руҳидаги саъй-ҳаракатларни қораловчи асарлар ёза бошлиди. У терговчи номига ёзган бир хатида ҳатто бундай сўзларни ҳам айтади:

*В IV отдел ОГПУ
Т.Макинпраеш*

ЗАЯВЛЕНИЕ

Бату — Ходиева М.М.

Получил 15 р. Спасибо. Мое первое напряжение за последние дни даром не прошло: я заболел. Свой роман (черновые наброски) почти закончил — осталась одна, последняя, глава, которую допишу к вечеру завтрашнего дня. Вероятно, Вам известно, что это произведение я начал после получения от Вас бумаги, при сильном угнетенном состоянии духа, конец которого не обещал хороших плодов. Начал работу и почувствовал немалое облегчение. Оно в черновом виде получилось больше 200 кн. страниц. Я в это произведение вложил все свое понимание, ощущение, одним словом, всю свою душу. Какова марксистская выдержанность, художественная ценность его — не знаю, и это не мое дело. Только скажу одно: мне кажется, что оно не бесполезно...

23/I 32.

Тергов материалларини ўрганиш асосида шундай хулосага келиш мумкинки, Бирлашган Давлат Сиёсий Бошқармаси (ОГПУ) ходимлари гүё Ўзбекистон Халқ маориф комиссарлигига «яя курган» «миллатчилик ва аксилинқилобчилик ташкилоти» тўғрисида сидқидилдан маълумот бериб, Совет давлати олдидаги «гуноҳ» ини шу йўл билан ювганидан сўнг Ботуни озод қилишга ваъда берганлар. Ҳар ҳолда Боту Тошкент ва Москва қамоқхоналарида озод бўлиш умиди билан яшаб, шеърлар, қиссалар ва ҳатто роман ҳам ёзган. Акс ҳолда, Боту қамоқхонада кундалик зулм, зўравонлик ва ҳақоратни кўра туриб, бадиий асар ёзишга ўзида на куч ва на илҳом топмаган бўларди.

Бирлашган Давлат Сиёсий Бошқармаси Шарқ бўлими раҳбарлари Ботуни алдадилар. 25—26 яшар йигитнинг Совет давлати олдида бирор айби бўлмаганига қарамай, 1933 йил 31 март куни уни, шунингдек, Маннон Рамзий, Носир Саидов, Собир Қодиров, Қаюмхўжа Алиев ва Қамчинбек (Абдулла Гайнуллин)ни дастлаб ўлим жазосига хукм қилдилар, сўнгра бу жазо 10 йиллик қамоқ муддати билан алмаштирилди. Боту жазо муддатини ўташ учун Соловец оролларидаги коншлагерга юборилди.

* * *

Соловец оролларида. Совет давлати ўзининг биринчи концлагери учун жойни Шимолий Муз океанига туташ Соловец оролларидан танлаган эди. Бу ердан қочиб кетиш ҳам, тирик қайтиб келиш ҳам амри маҳол эди. Ўрта Осиёдан Соловец оролларига бориб қолган аксар маҳбуслар биринчи йилнинг ўзидаёқ совуқдан қирилиб кетганлар.

Қамоқ муддатини ўташ учун бу ерга юборилган Боту Тошкентдаги оила аъзолари билан хат ёзиш ва хат олиш хукуқидан маҳрум этилган эди. Бундай чекловларга қарамай, Валентина Петровна 1936 йилда тегишли идоралардан рухсат олиб, Ботунинг онаси ва синглиси билан бирга Соловец оролларига боради.

Ушбу машаққатли сафар қатнашчиларидан бири – шоирнинг синглиси Хайри Ҳодиева бундай ҳикоя қилган:

«1936 йили ойим, мен ва Эркли билан Наиманинг онаси уч киши бўлиб, акам муддатини ўтаётган Соловкига бордик. Шамоллатиб қўймайлик, деб Эрклини атайн олмадик. Поездда Москва ва Ленинград орқали Кемъ пристани (сув бекати)га етиб келдик. У ерда бешолти кун туриб, ҳар куни учрашув жойига бориб турдик. Соловкига сургун қилинган маҳбусларни пароходда шу ерга олиб келишар экан. Акам Соловкига сургун қилингани ва бу ерда иқтисодчи бўлиб ишлаётганидан мамнун эканлигини айтди. У уйдагилар, болалар, айниқса, жажжигина Найма ҳақида кўпгина саволлар берди. Ўзи ётган камерага гуллар экиб, уларга қараб, болаларининг бўйи қанчага ўсганини тахмин қилишлари ҳақида сўзлаб берди.

Акам жуда меҳрибон киши эди. Ҳаммага ёрдам берарди. Агар бирор киши ундан ёрдам олишни ўзи учун ор деб билса, уни қандайдир йўл билан қўллаб-куватлаш учун кийим-кечакларини арzon-гаровга ҳам берарди. Ўзининг эса бор-йўғи биттагина костюми бўлган...

Биз акамиздан кўплаб хат олардик – улар ЖЭКка қарашли уйнинг болаҳонасида қолиб кетган. Ўша вақтда одамлар тинтувдан кўркиб, ҳеч нарсани сақлашмаган: хатлар ва китобларни қудуқقا ташлашган. Акам туфайли ҳамма қариндош-уруғларимиз таъқиб ва тазайикқа учрашган...

Эсимда бор, Ҳамза номидаги театр саҳнасида «халқ душманлари»нинг кирдикорларини тасвирловчи асар қўйилган. Бу асарнинг қаҳрамонларидан бири Боту эди...»

Боту туфайли хотини ва норасидалари, айниқса, азоб-укубатта тўла ҳаётни бошдан кечиришиди.

Эри қамоққа олингач, Валентина Петровна ҳар эҳтимолга қарши, ўғли Эрклини Ашхабодга, отасининг ҳузурига юборган эди. Эркли бегона шаҳар ва бегона муҳитда азбаройи зериккани ва ётсираганидан Тошкентга яширин равишда қочиб келиш режасини тузади. Аммо у йўлда адашиб, тасодифан Эронга бориб қолади. Қариндошлар Эрклини сотиб олишга мажбур бўладилар. У Тошкентга келиб, Сиддиқ ва Юнус амакиларининг уйида яшай бошлайди.

Эркли Тошкентдаги Шумилов номли мактабнинг учинчи синфида ўқир экан, Мунааввар Аҳмаджоновна деган ўзбек тили ўқитувчisi синфга кириши биланоқ бундай сўзларни айтади: «Болалар, биласизларми, бизнинг ҳукуматимизда халқ душманлари уя қуриб олишган экан. Акмал Икромов, Файзула Хўжаев, Сегизбов, Манжара...» Ўқитувчи «халқ душманлари»нинг номларини бирма-бир нафрат билан санаr экан, Эрклига қараб, дейди: «Мана, синфимизда сизлар билан ёнмаён Эрик ҳам ўқияпти. Ёмон бола эмас, ўқишлиари ҳам яхши. Аммо унинг отаси ҳам мамлакатимизга буржулар, капиталистлар, бойлар ва босмачиларнинг қайтиб келиб, ҳукмронлик қилишини истаган душманлардан экан...» Эркли ўқитувчининг бу сўзларини тинглар экан, қўллари беихтиёр партанинг этма тахтасини ошиқ-мощиқидан ажратиб олади ва тура солиб, шу тахта билан ўқитувчининг бошига туширади...

Орадан бир қанча вақт ўтиб, Эркли Ҳодиев Олой бозорида собиқ ўқитувчисини тасодифан учратиб қолганида ўша тахтанинг излари унинг манглайидан ҳали ҳам кетмаган эди...

Боту қамоққа олинганидан кейин Валентина Петровна эрининг Совет давлати олдида мутлақо гуноҳсиз, аксинча, ватанпарвар, халқпарвар, тараққийпарвар, ажойиб инсон эканлигини айтиб, кирмаган эшиги қолмайди. Аммо бирор идора раҳбари унинг сўзларига қулоқ осмайди. 1941 йил июлида эса унинг ўзи қамоққа олиниб, 10 йиллик қамоқ жазосини ўташ учун Магаданга

юборилади. 15 яшар Эркли билан 13 яшар Наима энди онасиз ҳам қоладилар.

Ўзбекистон НКВДсининг ўша кунларда қабул қилган қарорига кўра, Боту оиласининг бошқа аъзолари ҳам сургун қилиниши лозим эди. Аммо Эркли билан Наимани тақсимот пунктига олиб борганларида, икки дийдираган ва кўз ёшлари шашқатор оқиб турган болани кўрган ходималардан бири раҳми келиб, Ботунинг ота-онаси қўлида қолишига ижозат беради.

Лекин орадан кўп ўтмай, бошқа «халқ душманлари»нинг 15—16 ёшга тўлган фарзандлари қатори, Эркли ҳам қамоқقا олинади. Аввал унга 10 йил берилади, кейин бу муддат 4 йилга қисқартирилади. Ва Эркли Ҳодиев бу муддатни ўтаб, 1946 йилда озодликка чиқади.

1950 йили Валентина Петровна ўн йиллик қамоқ жазосини Совет мамлакатининг энг даҳшатли жойларида тўла ўтаб, омон-эсон фарзандлари бағрига қайтиб келади. Шу вақтда Наима Маҳмудова институтни битириб, Хивага йўлланма олган эди. Эридан жудо қилинган, уйи тортиб олинган, Тошкентда яшаш ҳуқуқидан маҳрум этилган Валентина Петровна болалари билан Хивага йўл олиб, 1958 йилда оқлангунинга қадар ўша ерда яшайди.

1937 йилнинг мудҳиш воқеалари бошлангандан кейин Боту яширин равишда Тошкентга олиб келинади, сўнг Москвага олиб борилиб, 1938 йил 9 май куни Совет давлатининг ашаддий душмани сифатида отиб ташланади.

Боту шу тарзда яқин орада дийдор кўришиш ҳақида фарзандларига берган ваъдасини бажара олмайди.

* * *

Ботунинг фожиали ҳаёти ва тақдири тўғрисида кўп сўзлаш мумкин.

Аммо ҳамма нарсанинг меъёри бўлади. Жабрдийда шоир тўғрисида ҳам узоқ сўзлаб, китобхоннинг сабр косасини тоширмоқчи эмасман.

Агар ҳурматли китобхонлар ушбу муқаддима сўзларини ўқиб, қатағон даврининг begunox қурбонларидан бири — оташин шоир ва жамоат арбоби Боту ҳақида бирор тасаввурга эга бўлиб, унга нисбатан ўзларида

хурмат туйғусини ҳосил қилған бўлсалар, камина ўз вазифамни бажарган бўламан.

Энди ушбу муқаддимани бутун умри давомида Боту ҳақидаги хаёллар билан яшаган, унинг соғ-омон қайтиб келишини кутган ва унинг шоир сифатида ҳаётга, китобхонлари бағрига қайтиши учун кўп ишлар қилған Валентина Петровна Васильеванинг қўйидаги сўзлари билан тугатсам:

«Замон яхши ишни ҳам, ёмон ишни ҳам ўзи билан бирга олиб кетади, аммо тарих қолади. Кишилар авлодларга мерос бўлиб қолувчи ишлари ва хатти-ҳаракатлари билан, жўшқин уммонга интилган дарё тўлқинлари сингари, халқ ва инсоният тарихига кириб қоладилар.

Агар инсон ўзи учун яшамай, аксинча, бошқалар учун, келажак авлодларнинг баҳт-саодати учун яшаса, миннатдор авлодлар уни асло унумтайдилар».

Махмуд Ҳодиев — Боту ана шундай чин инсонлардан эди...

Наим Каримов

Шеърлар

Илк сатрлар

Ёз куни

Қиши куни ўтиб, ёз куни келди,
Ер юзин олган қорлар тугалди.

Ҳар ким эгнидан пахталик тушган,
Юпқа кийимлар, боқинг, кийилган.

Чечак очилди боғларда бу кун,
Булбул чиқарар ёқимли бир ун.

Бутун оғочлар чиқарди япроқ,
Улуғ Тангрининг қудратига боқ.

Күшлар сайрашур оғочга қўниб,
Ҳар кимни кўрсанг юрар шодланиб.

Фир-фир шамоллар юзга урарлар,
Кўнгилга қандай шодлик берарлар.

Қиши ўтди эмди, эй туронликлар,
Битсин ялқовлик, туркистонликлар!

1919 йил 24 июнь

ПАРЧА

Кўнглимда бўлган севги тамуғи
Дардли руҳимнинг севган озуғи.
Бу тамуғ¹даги оловлар сўнса,
Тириклигимнинг битар ёруғи.

¹ *Tamuғ* — дўзах.

ТЕМИР ҚОЗИҚ ЙОЛДУЗИГА

Кенг бўшлиқнинг юксагида бу ўриндан қўзғолмай,
Ўзга нурли юлдузлардек кенг ўлкада ўйнолмай,
Кечалари кўзларидан ўтли ёшлар оқизиб,
Севганини эслай турган ошиқ каби қайғуриб,
Тип-тинч ерга боқиб турган Темир қозиқ юлдузи!

Кенг чўлларда, денгизларда йўлдан чиққан йўлчилар
Марҳаматли сен юлдузга қараб йўлни топарлар.
Тип-тинч тунда йўлни билмай қўрқинч аро қолтанлар
Сен гўзалнинг кўмагинг-ла қўрқинчлардан қутулар.
Эй кўмакчи, марҳаматли Темир қозиқ юлдузи!

Қўрқинч, жонсиз, тип-тинч, улкан, қайғу-алам чўлида
Қийноқ билан бита ёзган мен йўқсилга йўл кўрсат.
У йўл билан бу кенг чўлдан узоқлашиб кетайин,
Кўнглимдаги энг муқаддас тилагимга етайнин,
Кетиб қўриб, сўнгра... истар экан битайнин!

1920 йил апрель

ЎЗБЕК ҚИЗИГА

Ўйноқ қизча, эркин-эркин ўйнаб ол,
Эрта-индин эркинг қўлдан кетадир.
Эркаланиб бир-икки кун қувнаб қол,
Эрка кўнглинг ҳасратларга ботадир.

Нурлар сочиб ўйнаб турган кўзларинг
Эрта-индин фам ёши-ла тўладир.
Севинч порлаб, кулиб турган юзларинг
Дард остида сап-саргайиб сўладир.

Кўксингдаги эрк чечагин бой бериб,
Эрта-индин мотам гулин тақарсан.
Кўлингдаги бахт чолғусин синдириб,
Қайғу-алам ўчогида ёқарсан.

Табиатда яшнаб турган юзингга
Эрта-индин манхус ўртук тутарсан.
Ана сўнгра қоп-қоронғу зинданда
Йиғлаб-сиқтаб ўлимингни кутарсан.

Бояқиши қиз, эркаланиб ўйнаб ол,
Эркаланиб бир-икки кун қувнаб қол.

1920 йил сентябрь

ПАРЧА

Чал!.. Қиллардан мунгли-мунгли титрак унлар чиққунча,
Кучсизланган дардли руҳим юксалғали талпинсин.
Қоп-қоронғу тубанликда яраланган қуш каби
Инграб-инграб ётган кўнглим бир озгина тинчлансин.

1920 йил апрель

КУЗ КУНИДА

Кучсизгина силкинган бу нозли япроқлар
Баҳор кунларидан айрилгач, сарғайиб
Хижронлар ичиде эзилган кўнгилдан
Ўлим шамолларини кутиб туралар.
Ёз куни еллари нозлича эсганда,
Бутун тол бутоқлар кулишиб турганда,
Күёшнинг ёруғи жилмайиб тушганда.
Гўзаллик тангриси бунларга қўнганда
Бунларнинг ҳоллари бундай эмасди.

Ўз тусин йўқотган бу сўлғин чечаклар
Маъшуқнинг ҳуснига тўймасдан йиғлагур
кўзлардек
Мунгланиб, дардланиб, ҳар ёқقا термулиб,
Тўкилиш кунларин кутиб туралар.
Бу гуллар нозланиб, тўлғаниб, ҳид сочиб,
Севги булбулини ошуфта қиласди.
Совда юлдузидек кўринган юзлари
Кўзларни эрксизча ўзига тортарди.

Бу кунги ҳолатни кимса сезмасди.

1920 йил октябрь

НАВОЙ

Бир замонлар элимиз
Қоронғуда қолмишди.
Бу чоқларда тилемиз
Ёрли¹ исм олмишди.

У чоқларда етишган
Бизнинг адид, шоирлар
Түғри йўлдан оздилар;
Ўзга элнинг тилида
Анча асар ёздилар.
Ўз тилини ёмонлаб,
Ўзга тилни севдилар.
Араб, форсий тилларин
«Гўзал тилдир», дедилар.

«Бу тушунча янглишdir,
Ўз тилини севмаслик
Энг ярамас бир ишdir.
Биз яшамоқ истасак,
Тилимизни севайлик.
Бизнинг тилни ярамас,
Ёрли, деган кишилар
Янглишалар, шубҳасиз.
Бизнинг тил ҳам бой тилдир»,
Деди онгли бир киши.

Араб, форсий қуллари
У сўзларни эшитгач,
Хохолашиб кулдилар.
Мазах қилиб: «Бу киши
Телба бўлмиш», дедилар.
Бундай янглиш сўзларга
У киши ҳеч боқмади.
Буюк тилак йўлида
Кеча-кундуз ишлади.
Сўзларининг ҳақлигин
Ишлар билан кўрсатди.

«У киши ким?» десангиз,
Айтиб берай, ўртоқлар.

¹ Ёрли — камбагал.

У кишини билсангиз,
Буюк шоир Навоий.
Шунинг учун, болалар,
Навоийни севайлик.
Навоийнинг отини
Олтин билан ёзайлик.

*Ташкент,
1921 йил апрель*

ГУЛЁР

Күш уяси бузилди,
Аҳд иплари узилди,
Ўзга тузук тузилди.
Ин бузилгач қүш кетди,
Аҳд иплари узилгач,
Мен ўйқисидан эс кетди.

Қоп-қоронги зинданга
Сени кучлаб солдилар,
Мени Мажнун қилдилар;
Сен яшарсан зинданда,
Севмадигинг бир ёвуз
Зинданчининг қулинда...

ҲИЖРОН ТҮЛҚИНИ

Бутун кечада хаёлга чўмиб,
Ёниқ руҳимни қайғуга кўмиб,
Ҳижрон ўтида ўртаниб, куйиб,
Гўзал малакни эсламакдаман.

Биз яшайтурган бу тубанларга
Нур сочиб турган ой, юлдузларга
Юрак дардларин сўзламакдаман,
Гўзал қуёшли эсламакдаман.

Кўкрагим ўтли, юрагим дардли,
Руҳим қайғули, кўзларим ёшли,
Бояқиши кўнглим чин муҳаббатли,
Гўзал чечакни эсламакдаман.

Меним париштам бундай тунларда
Эслармикан ҳеч мен йўқсилни-да?

*Ташкент,
1921 йил 18 июль*

СҮРМА!

Сүрма, ўртоқ, кўзларимда ўтли ёш қайнашганин,
Сўрма ҳеч бир юзларимда қайғулар ўрнашганин,
Сўрма бу мажнун кўнгилнинг дард ичида ёнганин,
Сўрма бу маҳзун хаёлнинг қай очун¹да юрганин.

Бу сўроқларга жавоб кўнгил сирин очмоқ, демак,
Дардли қалб вулқонларидан лавалар сочмоқ, демак,
Лавалар сочмоқ бутун борлиқни йўқ этмоқ, демак,
Марҳамат йўқ, тўғрилик йўқ дунёдан кечмоқ керак.

Дардлилар дард англатолмас дардсиза сўзлов билан,
Кўрсатиб бўлмас қўёшлини кўзсиза мақтов билан.

*Кўкен,
1921 йил июль*

ЕТАР ЭНДИ!

Кўп чоқлардан бери бизнинг юртимизнинг кўкини
Бошдан бошлаб қоплаб турган қалин қора булутлар,
Қачонгача кўрсатмайсиз бизларга, эй жонсизлар!
Ёфдулардан яратилган юлдузларнинг юзини?
Ёруғликни севатурган бизнинг тиниқ кўнглимиш
Қачонгача қоронғулар аро қолар бўғилиб?

Етар энди, ёруғликдан маҳрум этиб бизларни,
Шунча чоқлар нур йўлини тўсибгина турдингиз.
Парда бўлиб нур сочгувчи юлдузларнинг юзига
Кўнглимишни куз чоғининг япроғидек қилдингиз.

Йиртилингиз, эй ярамас, қалин, қора пардалар,
Ҳеч ёзуқсиз юлдузларнинг нурли юзи очилсин!
Йўқолингиз ёруғликни тўса турган булутлар,
Юртимишга энг юксакдан ёруғиклар сочилсин!
Қоронғулар ичра қолган мунгли, синиқ кўнглимиш
Ёй²кунининг табиати янглиғ кулиб севинсин!

¹ Очун — дунё.

² Ёй — ёз.

* * *

Тоғларда юрган әркін кийикни тутиб боғлама,
Мұхаббат дарди әзган күнгилни яна доғлама.

Әрқа кийикнинг күзлари яна ёшга түлмасин,
Дардли күнгилнинг ёниқ оқлари вулқон бүлмасин.

Қүй, үйноқ кийик кенг табиатда яйраб үйнасин,
Юзингни күрсат, бояқиши, күнгил бир оз яйрасин.

БУ ОВОЗ

(*Фарғона ҳаробаларини эслаб...*)

Қайдан келадур
Бу титроқ овоз?!
Кимнинг құлида
Дард күйлайди соз?!

Табиат бүлмиш,
Ёғдулар сүнмиш,
Дунё тинчланмиш,
Тинчлик уйғонмиш,
Барча тинглайдур,
Бу қандай овоз?!

Бу мунгли овоз
Күкдан келмайдур.
Бу каби овоз
Дард түлқин урган
Тубанликларда,
Аlam қайнаган
Харобаларда
Жавлон этадир.

Бу дардли овоз:
Зулм наштари;
Тикан юракнинг
Инграшларига
Жуда үхшайдыр.
Даҳшатли сирлар
Сўйлаб титрайдир.

1921 йил 14 сентябрь

ТИЛАК

Сира толмас қанотларим бўлсайди,
Кучсизлигим сира қолмай битсайди.

Чин нур тушмас, тубанликдан қочардим,
Юксакларга, аршларга чиқардим.

Дунёмизга зулм, ваҳшат, бузуқлик
Сочатурган манбаларни бузардим.

Чин эркинлик, чин саодат, чин роҳат
Ёғдуларин дунёмизга сочардим.

1921 йил сентябрь

Умид учқунлари

*Кўкка учган қип-қизил учқунларим,
Нур сеполмай ўчса ҳам ўчмас уним.*

* * *

Ўсди «Умид учқунлари»,
Тошди кураш тўлқинлари.
Бирор билар, бирор билмас.
Бирор балки кўзга илмас...
Бироқ тўлқин тошар, тинмас,
Унинг товши яшар, синмас...

ЁШЛАР УЧУН

Эски турмуш, эски уй
Ёш кўнгилни қийнагай.
Эски чолғу, эски куй
Ёш юракни тирнагай.
Эски қонун, эски йўл
Ёшни олға элтмагай.

Янги турмуш излаган
Қўп тўсиққа учрагай.
Юксалишни истаган
Қаршиликдан қўрқмагай.

Ёш билак — кучли билак
Ҳормасин ҳам толмасин.
Ёш билак — нурли тилак
Порласин, ҳеч сўнмасин.
Ёш билак — ўтли юрак
Ҳеч умидсиз бўлмасин.

*Тошкент,
1921 йил 16 сентябрь*

УЙФОТИШ

Тур. ўғлим, иш вақти — тонг отди,
Кун баланд ерларга нур сочди.
Жимжитлик құрғони бузилди,
Тебраниш тузуги тузилди.

Күрпанинг қучогин севмақдан
Хеч унум, ҳеч лаззат күрмайсан.
Күз юмиб, тонг юзин күрмакдан
Қочиш-ла баҳтли ҳам бўлмайсан.

Тонг гўзал, кўк тиниқ, фубор йўқ,
Тонг ели ҳид сочиб эсмақда.
«Ишлашсиз бўлмагай дунё тўқ» —
Сўзлари ҳар ёқдан келмакда.

Қушлар ҳам инларин тарк этди,
Яшашга йўл излаб кетишиди.
Жонлилар барчаси ишлашга,
Лаззатли яшашга киришиди.

Қўшнилар қўпдандир турдилар,
Оёққа кўн этик кийдилар.
Этакни белбоққа урдилар,
Кетмонни елкага қўйдилар.

Яшашнинг ингичка таноби
Кетмонлар тебратган қўлларда.
Ёш-қари кўзларнинг қараши
Ўроқлар из солган йўлларда.

Ўроқнинг оқ юзин занг босса,
Эл кўнгли мотамга ўралгай.
Кетмоннинг қирғоғи қайрилса,
Ўт ёнган кўзларга ёш тўлгай.

*Маскав,
1922 йил 26 июль*

ШОКИР СУЛАЙМОН АЛЬБОМИГА

Кечаси ойсиз, кундузи кунсиз
Ёвузликларга чидаган унсиз –
Үлкадан келган азамат йигит.
Түсиқ учратмай тилагингга ет.

Маҳкум үлкада ўсан оғочлар
Қайғу-мунг ила бошларин эккан.
Бунда ҳовлиққан катта ариқлар
Қўрқинчдан телба тахтига етган.

Мудрашдан озод ўйноқи кўзлар
Ҳар пучмоғида сир кўрмай қолмас.
Оёқ остида топталган ўтлар
Истаган тусин берарми, олмас?

Бизни ўстирган үлка доғларин
Куруқ кўз ёши арта олгайми?
Тенгсизман деган зулмат тоғларин
Бўғиқ фарёдлар йиқа олгайми?

Ўлкамиздаги йиғлоқи эрлар
Чақалоқ каби йиғлай берсинлар.
Соф юракларни қоронғиликда
Умидсизлик-ла тиғлай берсинлар.

Турмуш денгизин шамол қўзғотса,
Сен ҳам кўзингга ёш тўлдирмагил.
Мунгли нағмалар дардни уйғотса,
Умидсизлардек фарёд қилмагил.

Жанг майдонида жавлон этгали
Отланганларнинг олдинги сафи
Сен билан тўлиб гуркираб турсин.
Умид кўзлари сени-да кўрсин.

1922 йил 26 июль

БИЗНИНГ ТОВУШ

Йүксил элда дард күпайтган, онг камайтган хон билан
Сүнгги майдон кургали ҳам унга зёр гүр қазгали
Эзгу байроқ, боқ-да, тутдик: жангимизни ёзгали.
Эй муаррих, ушла ёзғич, бизни эсла шон билан.

Күнглиминиз түқ, чайқалиш йүқ бизнинг сон оз бўлса-да,
Тебранишни тўхтатиш йүқ, йўлга тўсқин тўлса-да.
Зўр денгиздек тўлқин урган гайратимиз олдида
Эски хоннинг таҳти титрар қанча олий бўлса-да.

Биз, умидли ёш йигитлар, ёшли кўзга қаршимиз,
Хар томондан тўлқин урган бизнинг ўткир товшими.
«Ёш юраклар, бизнинг сафга, қўрқоқ ўртоқ, қоч нари,
Дунёмизга орқа бер-да, онгни йўлла «йўқ» сари».

*Маскав,
1922 йил*

КИЧКИНА АРМУГОНИМ

Хайринисо Мажиҳон қизига

Қора турмуш чангалидан қутулиб,
Эрк чечагин тақа олган кучли қиз.
Эски одат санамларин парчалаб,
Эрк-тангрига сажда қилган руҳли қиз.

Йўлинг тўғри, ортга боқма, кета бер,
Илгарилаш ашуласин айта бер!

Тўғри йўлинг нурли, узун, улуғдир,
Улуғ йўлнинг тармоқлари чексиздир.
Тармоқли йўл тажрибасиз, соғ садо,
Кўзлар узун хатар билан тўлиқдир.

Ишонаман: сенинг кўзинг — ўткир кўз,
Миянг кучли... керак эмас бошқа сўз.

Тор қафасдан қочиб кўкда ўйнаган,
Эркинликнинг қучоғида дам олган
Гўзал қушнинг овчилари кўп бўлгай,
Пайт келса, қуш тубанларга тортилгай.

Бу ҳақиқат, учар экан қараб уч,
Эҳтиётсиз юксалишдан умид пуч.

Сенга қарши бугун күкка юксалган
Лаънат, қарғиши «ҳеч»дан кўра «кеч»гина.
Келгусида йўлларингга тўшалган
Раҳмат, олқишиш қаршисида кичкина.

Илгарила! Йўл сўнгида ёруғлик,
Югуришга зарар этмас оруғлик.

*Маскав,
1922 йил*

БИЗНИНГ БАЙРАМ

Руза байрамида

— Қалай, ўртоқ, эсонмисиз?

— Бургутдек!

— Жуда яхши...

Енгил бўлинг булутдек.

— Кўринмайсиз?

— Кўринамиз; бироқ йўлдош эрларга,
Боролмаймиз ундей-бундай ерларга.

— Ҳа... Ишларингиз, кучингиз?

Йўл қалай?

Сизнинг соғлиқ?

— Яхшиликнинг тахтида.

Бугун байрам...

Байрам билан қутлайман.

— Кўп қуллуклар!

Мен ҳам сизни йўқлайман.

Бизнинг байрам — ишимизнинг баҳти-да.

Ишимизни күёш нури ўйнатса,

Бошимизни билим кучи уйғотса.

Бўлғусидир бизнинг учун чин байрам.

— Бу байрам-чи?

— Бу-да элга зўр байрам...

Бироқ ҳозир от солдирган биз учун

Бундай байрам — ўйинлардан чиройлик.

Байрамдаги бўш ишлардан унумлик.

«Тилак» борким, борлиғимиз у учун.

Бу тилакнинг гўзаллигин кўрганлар,

Унга дилни банди қилиб берганлар
Ундан бошқа ҳеч нарсага қаролмас,
Қаролса-да, тузуккина күролмас.
Шунинг учун бу байрамда бизлар ҳам
Үзгалар-ла ўйнамаймиз, кулмаймиз:
Етишган кун күзлаб қўйган ўринга
Суюнч, ўйин, кулгини тинч қўймаймиз.

*Маскав,
1923 йил 18 май*

АРАФА КЕЧАСИ

Яна йифи: ўликларга сажда қилиш бошланди,
Яна умид юрагига наштар учи ташланди.

Тўрт томондан кўтарилиган сирлар тўла товушлар
Тинч кечанинг нашъасига муңг, қайғулар бағишлар.
Оlam қули юраклардан титраб чиққан бу «дод»лар
Йўқликларга ботар экан, қолдирадир қарғишлар.

Бу йифилар, бу сиғилар басталанган куйлардан
Ёғиб турган ҳасрат, нафрат кўнгилларни чуқурлар.
Амал учун қайғулардан маҳсус кафан тўқурлар,
Бу куйларни тўхтатишга кўмак керак эрлардан.

Қачонгача байрамларни йифи билан қаршилаш,
Қачонгача эски, бузук йўлдан чиқмай ҳарсиллаш?

*Тошкент,
1923 йил 23 июль*

ЁШ ЮРАК ТЎЛҚИНИ

I
Тўхтамайман,
Тўхтамайман,
Тўхтамайман ҳеч!
Галга солма!
Вақтни олмади
Мендан олдин
Ўтмасин ҳеч!

Кетдигим йўл
Кенг,
Узун:
Эр йигитга
Ўнг.
Сўл
Чип-чиройлик,
Шод бутун.
Кўзга бўлса
Тим қоронғу
Даҳшат ўрни.
Менга бўлса
Арш йўли...
Арш йўли: эрлар учун... зўрлар учун...
Тоғни талқон қилгудек кучлар учун...
Бу йўлда
Кўрган сари
Югуриш ортар:
Тилак отли куч
Илгари тортар.
Илгари! Илгари! Илгарида нур...
Эрк, умид буйруғи: илгарига юр!..

II

Тўхтамайман ҳеч!
Қувалаб етмасин кеч!
Телба дарёлар
Йўлимда бўлса,
Кечиксиз ердан
Кечиниб ўтаман.
Ўйноқи денгиздан
Тўсқинлик келса,
Тўлқинларини
Янчиб ўтаман.
Тоғлар кўкрагин
Босиб ошаман.
Лавалар каби
Қайнаб тошаман.
Тошаман: ошаман, ўтаман, кетаман...
Тез кунда тилагим юртига етаман...

Болалик чогимда
Қиблани менга

Янглиш күрсатган
Эй азаматлар!
Ешлик чөгимда
Йиғини менга
Уялмай ўргатган
Йиғлоқи зотлар!
Эссизким, эссиз
Эмди нағмангиз
Бүшлиқда битгай!
Бүшлиқта кетгай!
Эй!..
Эй!..
Илгарилашга
Ундаған эрлар
Сизга
Хурматлар,
Гүзәл чечаклар!

Умид буйруғин ижро этаман,
Тилак юртига тезда етаман...

*Маскав,
1923 йыл 21 сентябрь*

ҮГҮТ

Ешлар,
Илдам, илдам!
Үтмасин дам!
Үтса,
Тошлар
Бошга ёққай.
Ешлар
Чечак таққай.
Кулиб-кулиб,
Қош үйнатиб
Бизга боққай...
Күкраги, билаги
Кучли ёшлар!
Юраги, тилаги
Эркли ёшлар!
Күзларингиз чақнасин!
Файратингиз қайнасин!

У...
Ана у-увв...
Тұманлар ичинда
Үрәлиб турған,
Катталик, улуғлик
Майдонида
Яккалик дағывоси
Қымбеттің бүлгінде
Тоғлардан буюк
Иш – юқ.
Арслон юракли,
Толмас билакли
Бизни кутадир.
Кишилик дунёси
Қуёш,
Нур истар.
Кишилик
Күкармак
Унмак истар.
Қуёш булатдан
Құтулмоқ истар.
Нур билан дунёни
Безамоқ истар.
Күкармак бұлса,
Нур эммак истар.
Эркаловчига
Толпиниб,
Жилмайиб
Юксалмак истар.
Истакнинг борлықда
Жавлон қилиши
Ёшлардан,
Ёш күчлардан
Тебраниш истар...
Бизнинг давримиз
Нозиклик,
Үйғунлик
Күкрагидан
Сүт эмиб ўсган.
Бизнинг вақтимиз
Тезлик,
Чопқырлик
Битигиндан
Суралар ёдлаган.
Бунлар
Эсимизнинг энг түрінда

Турсин!
Тебраниш олдида ойина бўлсин!
Келгусида, эй жавобгар ёшлар,
Ёғмасин бошга лаънат-ла тошлар!

1923 йил 24 сентябрь

УНУТМА БИЗНИ

Тушунчамиз ёвларига

Кечаги қайнашлар пасайган бўлса-да,
Кечаги ҳужумлар сусайган бўлса-да,
Кечаги наъралар камайган бўлса-да,
Биз борлиқ бағрида қарши куч, унутма!

Ҳайбатли майдонда биз жавлон қилганда,
Қиличлар ўйнатиб ҳар ён от сурганда,
Қаршидан майдонга қаҳрамон кирганда,
Сичқондан жой сўраган эски куч, унутма!

Эй қурғур эски куч, нималар қилмадинг?
Панага бекиндинг, бироқ тинч турмадинг,
Шатранждан хабарсиз бўлсанг-да, жиммадинг,
Эмди жим, тўлқинни, ёзугни унутма!..

Маскав,
1923 йил 5 октябрь

УМИД СЎЗЛАРИ

Юракда умидлар, амаллар
Тўзимсиз қирғоқни босаркан,
Нега мен чақмоқдай югурмай?!
Эскиган, чириган тамаллар
Йўқликка эгри йўл ясаркан,
Нега мен ундан юз ўгирмай?!

Кўнглим ёш, руҳим ёш, кучим ёш,
Ёш йўллар, ёш гуллар излайман.
Орқага тортганга ҳадям тош,
Ҳар чоқ мен илгари ундейман.

Маскав,
1923 йил 11 сентябрь

ЖАННАТ

Дунё дўнажак жанната инсон-ла инондим.

Т. Фикрат.

Жаннат – бу гўзал, жозибали от,
Кўпдан бери ер устида ҳоқон.
Ҳоқонга бўйин товласа бир зот,
Мажнун қиличи остида қолган.

Ўтмиш изи – тарихга кўз урсанг,
Қон томгани бетларда кўрилгай:
«Бунлар нега бундай?» дея сўрасак,
«Дин жаннат учундир-да!» дейилгай.

Кимлар бу жаҳон роҳатин отса,
Жаннатдан ўрин ваъда қилинган.
«Жаннат – тенги йўқ тантрининг боғи,
Йўқлик унда йўқ...» талқин этилган.

Жаннатнинг ўйи онгни бўғовлар,
Йўқсил дилини ишқига боғлар.
Меҳнат-да юрак-багрини додлар,
Дунёда зулм вақтини чоғлар.

Жаннат сўзи жон талвасасинда
Сирлар тўла жозиба бўлгай.
Йўқликдаги «тилсим» тилагинда
Йўқсил юзининг нурлари сўнгай.

*Маскав,
1923 йил октябрь*

МЕНИНГ КУНДУЗИМ

Тонг отди, жаҳон зулмати битди,
Мунгли кечада мунг, дард ила ўтди.
Ҳар ён югуриш фурсати битди,
Ўнг, сўлни ҳаёт тўлқини тутди.
Тонг нурини тўрт кўз ила кутган,
Учмоқ, яшамоқ ишқини тутган,
Кушлар-да суюнч шеърини куйлаб,
Турмушдаги истакни улуғлаб,
Тарқ этди бутун тор, қора инни,
Ўйнади, учди... қарғади тинни.

«Мунгли кечанинг мунгли чоғинда»
«Бир қоп-қора ҳайкал тусини олган»
«Төг гавдали» уйлар-да оқарди...
Елғиз кечанинг ёт құчоғинда
Дардлар ила ўртоқ бўлиб олган
Шоирдаги кайфлар-да йўқолди...
Борликқа гўзаллик бера турган,
Дунёга умид баҳш эта турган
Инсон-да туриб ишга йўл олди,
Соғлиқдан узоқларгина қолди.
Мазлум кечанинг мунглари қурсин,
Кундуздаги борлиқ юзи кулсин.

Кундуз... Ҳамма ер гулга кўмилган,
Ўнг-сўл... Ҳамма ёқ ишга берилган.
Инсон кучи тоғларни эзишда,
Инсон кўли жаннат-да тузишда.
Кундуздаги руҳни севаман мен,
Кундуздаги ишда бўламан мен...

*Маскав,
1923 йил 29 октябрь*

ТҮЛҚИННИМ

Файратим тўлқини пасаймак билмас,
Қонларим юриши сустликни сўймас,
Амалим қуёши ёғудисиз қолмас,
Чунки мен умидга бўлганман банда.

Йиқилган уйларда сирли ўт қўрдим,
Бузилган ерлардан кўп нарса туйдим,
Қайгулар тубинда суюнчлар сездим,
Умидсиз қаращдан нафрат-ла бездим,
Чунки мен оти¹га қилганман сажда.

Келгуси баҳтини очолмас йифи,
Йўлларга ёғдулар сочолмас йифи,
Аламни камайтмас бу йифи-сиғи,
Шунинг-чун сўймайман ким кийса жанда.

*Қўқон,
1924 йил 21 июль*

¹ Оти — келгуси, истиқбол (муаллиф изоҳи).

ТҮФРИ СҮЗ

Фарғона ёшларига

Фарғонанинг етим-есир, дардли йўқсил ёшлари,
«Юртимизнинг кўп баҳоли тупроқлари, тошлари
Бир неча йил қон эмди», деб бўлманг сира умидсиз.
Умидсизлик йўқликларга йўл бошлайдир, шубҳасиз.
Илгарига югурингиз, юксалингиз, учингиз!
Карши чиқса тогни янчинг танда боркан кучингиз!

Кўрқинчларга мозор каби уя бўлган қишлоқлар,
Чексиз замон бундай ҳолда қолиб кетмас. Бу — қонун!
Яна бир кун гулбоғчалар, тирилганда бутоқлар
Булбулларнинг нозиккина оёқларин ўтгайлар.
Яна бир кун «йўқлик» кучи сусайгай-да, бу ёқлар
Янги борлиқ нурларида кўкарғайлар, ўстайлар.

Янги борлиқ, янги турмуш, бутун-бутун янгилик
Туғиладир йўқсил элнинг ҳеч туганмас кучидан.
Эл кучига ишончсизлик, элни кўзга илмаслик
Оздирадир тўғри йўлдан.

Сақланингиз бунлардан!..

*Тошкент,
1923 йил 5 июль*

СУЮНЧ КУНЛАРИ

*(Маориф ишчиларининг 5 йиллик
байрами муносабати билан)*

Фотиҳа керакмас ўлмаган эрларга,
Ўлик деб борилмас мозорсиз ерларга,
Тебраниш куч бергай тинчимас шерларга,
Умидлар эшигин, истаклар, оча кўр!

Илгари сурилиш — барчанинг тилаги,
Бу йўлда куч бермас дардсизлар юраги,
Тўскинни бузолмас кучсизлар билаги,
Кўқдан нур тилашдан, йигитлар, қоча кўр!

Үнг-сүлда тенги йўқ умидли уриниш,
Йўқликка жўнашда нафратли суриниш,
Суюнчлар манбай бу гўзал кўриниш,
Йўлларга нурларни, нурчилар, соча кўр!

*Қўқон,
1924 йил 13 август*

КЕЛ, БИРГА КУЛАЙЛИК

«Соз»ли дўстимга

Тонг ердан кўзғала олмас,
Ўй янглиғ кўкка учолмас,
Йўқ, аршда жавлон этолмас,
Кел эмди бирга юрайлик,
Кел эмди бирга кулайлик!

Борлиқнинг чокини сўкма,
Огули кўз ёши тўкма,
Ёш гулли ергача букма,
Кел эмди яшнаб ўсайлик,
Кел эмди бирга кулайлик!

Кўп кунлар бошдаги кучни
Сезгининг олдига тўқдинг,
Қайғулар олдида чўқдинг,
Кел эмди эрлик этайлик,
Кел эмди бирга кулайлик!

Зўр созчи, сўзга қулоқ сол,
Созингни ўзгачароқ чол,
Кўнглингни нурга кўмиб ол,
Кел эмди сўлга кетмайлик,
Кел эмди бирга кулайлик!

*Қўқон,
1924 йил август*

ИСЕН

Одам одамдир, саждалар ортиқ,
Одам сүзлари одамга тортиқ.

Бордан туғар күч, бунга бор шоҳид,
Үйларинг тубсиз, тамалсиз зоҳид!

Истагимдан кўп буюkdir жамиятнинг истаги,
Шул сабабдан истасам-да, жонланолмас эсдаги...

*Маскав,
1924 йил*

ПАРАНЖИ

I

Ёш қиз юзини,
Қора кўзини
Кўролмадим мен.
Ширин сўзини,
Тинглаб ўзини
Англолмадим мен.

— Синглим, нега сен
Паранжидасен? —
Кўрқиб дедим мен.
— Эркинликка сен
Қачон чиқасен? —
Ўйлаб сўрдим мен.

Гапирмади қиз,
Қолдирмади из
Кўнгил бетинда.
Деёлмадим: — Сиз
Юринг чимматсиз,
Эркнинг кетинда.

Кўчдим тузумга,
Дедим ўзимга:
«Гапирма, ишила!
Фам бермай юзга,
Ёш олмай кўзга
Дудоқни тишила!»

Қиз тутқун ўсган,
Қиз онғин тұсған
Әски, кир күчлар.
Шунинг-чун парда
Яшар күнгилда,
Порламас ўчлар.

Янги күч енгар,
Қиз сўзин тинглар.
Ишондим бунга...
Йиглади кўплар,
«Хаёл», дедилар.
Мен ёндим бунга.

II

Кўп кунлар ўтди,
Янги күч тутди
Мазлум қўлидан.
Эрксизлик турди,
Одамга юрди
Алам йўлидан.

Мен қизни кўрдим,
Ҳолини сўрдим,
Қочмади эмди.
Суюнчга тўлдим,
«Хаёл»га қулдим,
Ўнг-сўлим қулди.

Жилмайди ҳур қиз,
«Отдик, — деди, — биз
Паранжиларни.
Чўколмаймиз тиз,
Тинчитмаймиз биз
Заҳарчиларни».

Битирди сўзни,
Янги бир йўлни
Қўрсатиб менга,
Ўргатиб менга...

*Тошкент,
1924 йил 31 декабрь*

ҚҰЗҒАЛИШ

Кучли ел юрди,
Наъралар урди:
Ув,
Ув,
Ув.
Үтни ўт қувди,
Гулдираш юрди:
Гув,
Гув,
Гув.
Кўкни кўз кўрмас,
Дил сепи урмас,
Чунки даҳшатли
Кучлари ўлмас.
Ўлмас,
Ўлмас,
Ўлмас.
Қўзғалиш ерда,
Қўзғалиш,
Қўзғалиш,
Қўзғалиш.
Қўзғалиш
Бу тубан ерда.
Қўз ёши кўқда,
Қўз ёши,
Қўз ёши,
Қўз ёши
У улуғ кўқда.
Кенг, улуғ денгиз
Тўлғаниб қолди.
Шод кўнгилларга
Дард-олов солди.
Ўнг билан сўлнинг
Тинчлигин олди.
Қўрқинч,
Қўрқинч,
Қўрқинч.
Қўрқинч кўпирди,
Денгиз ўкирди.
Ўкирди,
Ўкирди,
Ўкирди.

Тўлқин кутурди,
Кутурди,
Кутурди.
Ҳар томон уйғоқ,
Ҳар күнгил тарқоқ.
Чунки даҳшатда
Ўтга ўт ўртоқ.
Ўнг уйғоқ,
Сўл уйғоқ,
Уйғоқ,
Уйғоқ.

*Маскав,
1925 йил 4 февраль*

ТУТҚУН СҮЗИ

«Эрк» деган ўзбек хотин-
қизларига бағишилайман.

«Уч, уч!» деманг, учолмайман,
Кўкда эркни қучолмайман.
Тор кўнгилдан титроқ ташлаб,
Суюнчларга кўчолмайман.

«Чиқ, чиқ!» деманг, чиқолмайман,
Душман кучин сиқолмайман.
Якка ўзим «кир тузук»ни
Узил-кесил йиқолмайман.

Учиш учун қанот беринг,
Ярамга сиз кўмак беринг.
Тузоқ узинг, қафас бузинг,
Қафасгача мозор тузинг!..

Йўқолмасин гўзаллигим,
Тугалмасин тугаллигим.
Очинг қизил амал юзин,
Кулолмасин тубанлигим.

*Маскав,
1925 йил 17 февраль*

Тұлқин товушлари

МАЙ БАЙРАМИ АРАФАСИДА

Хар ёнда кураш бор,
Қон тұлқини қучли;
Хар онда талаш бор,
Йиғлар заҳар ўчли.

Қон ошиқи — «түқлар»
Сүңг дамда-да әзмак —
Йүқсилни ва қон кезмак
Иstab, отар ўқлар.

Ваҳшат тифи, қўй, эл —
Кўксин яра этди;
Сүңг дамда аланга
Кўкларгача етди.

У шонли аланга
Зўр жарчи эмасми?
Бу сўнгги курашга
Тур, «ёрли», демасми?

Зиндошли саройлар
Бир қанча томонда;
Бу мағрут замонда
Тинч ўтмагай ойлар.

*Самарқанд,
1927 иш 28 апрель*

Н.НАРИМОНОВ ЎЛДИ

Кўпми чоқ борлиқ одамга бўйсунар,
Кучли ел бағринда маст бир пар каби?!
Кўпми чоқ ганграб сўкишларга кўнап,
Юксалишнинг туйгуси бир кар каби?!

Мангуликнинг борлиғи — зўр ўрганиш
Кўпми чоқ эркни бу қонунга сочар?!
Ҳар сафар, ҳар тебраниш — минг ўзгариш,
Телбалар ёлғиз бу ҳақ сўздан қочар...

*Маскав,
1925 йил 20 март*

ИСЁН АЛАНГАСИ

Хитой қулликка қарши қўзғолди.

Шарқнинг шарқинда улуғ аланга,
Ширин жимирлаш ёпишди танга.

Шафақ аразлаб Шарққами кўчди?!
Ё Фарб кўкининг рангими ўчди?!
Ё Фарб тўккан қон отдими кўкка
Эркка ундовчи қизил аланга?!

Ё ўт қучоқлаб кўкками учди
Афсоналарнинг тилсими зўр «сад»?!
Ё Шарқ кўкини нурларми кучди,
Исёнлардан эрк тилагач мадад?!

Шарқнинг шарқинда гўзал аланга,
Ширин жимирлаш ёпишди танга...

*Маскав касалхонаси,
1925 йил 8 апрель*

ТИЛАКЛАРИМИЗ ТИЛАГИ

Зулмлар наштари юракни тилмасин,
Дор нима, ўқ нима... ҳеч киши билмасин,
Қон тўкиш кишининг бошига келмасин!.. —
Бу бизга куч берган тилаклар тилаги.

Эркка йўл бермаган тўғонлар бузилсин,
Нурга ёв парданинг иплари узилсин,
Қисқаси, дунёда ёш тузум тузилсин!..
Бу бизга йўл очган тилаклар тилаги.

Аламлар даштида бир жағон толмасин,
Чаманлар гулинни бир гала олмасин,
Үнгідә ҳам, сүлда ҳам «култепа» қолмасин!..
Бу бизни тебраттан тилаклар тилаги...

*Маскав касалхонаси,
1925 йыл 25 апрель*

* * *

*Гоминданчилар ишчилар ҳам дәхқонларнинг
қонларини аямаң түкмоқдалар.*

X a b a r.

Хитойда «қиёмат» қурилди,
Қора дор ҳар ёнда тузилди,
Эркинлик гүрлара урилди,
Марҳамат ҳар ердан сурилди.

Саноқсиз мазлумлар йүқолди,
Ҳар ерда қонли қўп из қолди.
Кутурган ваҳшийлар тўдаси
Мазлумлар устига от солди.

Қон мавжид кучланиб туради,
Тинчликнинг қирғогин уради.
Бу зулм инқилоб кемасин
Тез тўғри зафарга сурали.

* * *

*Хитой, Ҳиндистон ва бошқа мустам-
лакаларда қўзғолонлар ҳам капиталист-
ларнинг мамлакатларида ишчиларнинг
тўполонлари куч олмоқда...*

X a b a r.

Бир тўлқин унда, бир тўлқин бунда,
Минг ўлим, минг дод ҳар сўлғин тунда.
Қўзғолсалар-чи, интиқом истаб
Тўлқинлар бари бирга бир тунда.

Қачонларгача улуғ ўлкалар
Аллакимларга мустамлакалар?!
Эрк тонгларининг эркин шамоли
Мазлум элларни қачон эркалар?!

*Маскав,
1926 ийл*

КУРАШ УЧҚУНИ

*Булғориянинг София шаҳрида жаҳан-
нам машинаси ҳукумат кишилари тўплан-
ган бир жомени қулатди. Ҳукумат минг-
ларча ишчиларни, деҳқонларни, инқилобчи-
ларни ўлим чангалига топширди.*

X a b a p.

Зулмлар, ўлимлар ёндирган ўтлар
Аламли учқуннинг зулмига отди;
Кулади бир жоме, кўмилди бутлар,
Жаллодлар мияси жунунга ботди.

Кучайди занжирлар — кишанлар товши,
Бўш зиндан қолмади... мозорлар тўлди;
Эрк деган эрларнинг чироги сўнди;
Яшнамоқ истаган кўп гуллар сўлди.

Зўрайди яланғоч болалар доди,
Қолдими тўзимнинг кўнглида чидам?!
Учарми йўқликка ваҳшатнинг ёди,
Ўтса-да тўлқинли, тўлқинсиз кўп дам?!

Ёв кучи қўзғолди; ёвга ёв керак,
Ов излаган ёвга қарши ов керак...

*Маскав касалхонаси,
1925 ийл апрель*

ЗОЛИМЛАР ЎЛКАЛАРИДА

Қон,

Қон,

Қон!..

Қон сўрайди, қон сўрайди

Қон кучайтган салтанатлар.

Эрк сўрайди, эрк сўрайди

Қонга ботган Марҳаматлар...

Нон,

Нон,

Нон!..

Нон тилади, нон тилайди

Куч сотувчи йўқсил эллар.

Йўл тилайди, йўл тилайди

Қонга қарши ўчли еллар...

Маскав,

1925 йил январь

КАПИТАЛИСТЛАР ВАҲШАТИГА ҚАРШИ

Сенга нафратлар, эй разил ваҳшат!

Тантананг қондир, дабдабанг — даҳшат.

Қонда уйғондинг, қон эмиб ўсдинг,

Ҳар замон нурнинг йўлларин тўсдинг.

Сенда бор «виждан» — бир ёниқ вулқон,

Қайси бир онда истамас ул қон?!

Маскав,

1926 йил

БОЯҚИШЛАР

*Капиталистик мамлакаттарда ишчи-
лар ҳаракаты раҳмесиз суратда бостирил-
моқда...*

*Саноқсиз ишчилар турмаларда, дорлар-
да ва уларнинг бола-чақалари очлик қучо-
ғида жон бериб турмоқдалар.*

X a b a p.

Б о л а

Сиртмоқ... Қилич... Жаллод... Қон...
Кутқар мени... онажон!..

О н а

Кўзим нури...

Б о л а

Она... нон!...

О н а

Кўзларингга мен қурбон!

Б о л а

Онажоним!

О н а

Ўргилай.

Дардингни бер... мен ўлай!

Б о л а

Она!..

О н а

Нима?

Б о л а

Синди бут?

Берма мени... Беркит... тут!

О на

Кимса сени оолмас,
Онанг сенсиз қололмас...

Б о л а

Отам дорда... Қоч, жаллод!..

О на

Тинчлан, құзим!

Б о л а

Олов!.. Дод!..

О на

Умидимнинг чолғуси
Сүңг торини бой берди.
Үлимларнинг қайғуси
Қанотини кенг керди.
Мен энди бир якка пар,
Йўлимда кўз тутилмас.
Мен чинакам самандар,
Кўнглим ўтдан қутулмас.
Мен телба бир қаландар,
Дардимга чек қўйилмас.
Йўл сўнгида зўр фарёд.
Кимдан кимга қиласай дод?!
Бу ўликлар сўзини,
Бу мозорми қиласай ёд?!

*Маскав касалхонаси,
1925 йил апрель*

ЎТГАН КУНЛАР

1914—1918 йиллар жаҳон муҳорабаси

Тамуғ оғзини очди,
Турмуш лавасин сочди.
Тўзган капитарлар янглиғ
Тинчлик чўлларга қочди.

Қонлар томирдан тошди,
Фифон күклардан ошди.
Үлим уйкудан қолиб,
Жонлар түпланди, шошди.

Бошлар гавдадан безди,
Бошни түёқлар эзди.
Бошсиз гавдалар исин
Карға-қузғунлар сезди.

Қон, ўт бирга йўл олди,
Даҳшат ҳар ён от солди.
Чақмоқ тинишдан қолди,
Тузум кўллари толди.

Булбул сайраган боғда
Бойқуш топмади бутоқ.
Чунки эрк асир чоғда
Йўқлик кўлида у ёқ.

Кўкка аланга сочган
Юртнинг эгаси қани?
Кўпми?.. Қанчага етган
Сўнган чироқлар сони?

«Маҳшар» қурилган йиллар
Сарой нағмаси синди.
Майнинг қайнаши тинди,
Деса, узилсин тиллар...

*Маскав,
1925 йил 9 март*

ҚИЛИЧ

Синф синфни янчмоқ бўлганда,
Ҳар ёв кўнглига ваҳшат тўлганда,
Гуллар эгасиз қолиб сўлганда,
Қилич сақланиб қинда қолганми?

Синик қалқонлар қонда қолганда,
Қонлар тарихга уя солганда,
Бойқуш дўстини тилга олганда,
Қилич дуодан четда қолганми?

Умр илдизин аямай узган,
Қонлар ичида түлғониб сузган,
Чаман ерида зўр чўллар тузган
Қилич жаҳонда яна қолсинми?

Зўрлик тахтини кўтариб юрган,
Қуллар бахтини дўзахга бурган,
Исён кучини парчалаб турган
Қилич учун эрк чолғу чолсинми?!

Қиличга қарши қиличли исён,
Сўнгра жаннатлар яратгай ҳар ён...

*Маскав—Тошкент йўли,
1925 йил 24 июнь*

ЧИРЧИҚ БЎЙЛАРИ

Чирчиқ бўйида,
Ўнг ҳам сўлида
Анча тошлоқ бор.
Анча қишлоқ бор.

Тошлоқда тошлар,
Қизиган чоқлар
Кўзларда ёшлар
Тинмай ўйноқлар.

Тошлоқ тошлари
Биздек эмаслар;
Қишлоқ ёшлари,
Биздек эмаслар.

Тоғнинг еллари
Ўйнаб эсадир;
Қишлоқ эрлари
Ишлаб ўсадир.

Турли ерларда
Турли ҳаво бор.
Ўзга кўнгилда
Ўзга наво бор.

Кун билан туннинг
Юзлари бошқа;
Ҳар қайси куннинг
Сўзлари бошқа.

Күчалари тор,
Уйлари мозор
Анча қишлоқнинг
Анча дарди бор.

Дардига дармон
Топмаса замон,
Тўлқини ёмон,
Сира йўқ омон.

Дармон ёмғирмас,
Кўқдан ёғилмас;
Ёлғондан, сўздан
Унум соғилмас...

Чирчиқ чирилиб
Тўлқин урадир;
Тошлар тирилиб,
Оқиб турадир.

Дарё лабида,
Толнинг тагида
Бир тўда ёшлар,
Ёнбошлаганлар...

Сўз борса ишдан,
Ҳасрат юз очгай,
Ҳар қайси тилдан
Таноблар қочгай.

Чирчиқ бўйида,
Ўнг ҳам сўлида
Тошлиқлар ташна,
Қишлиқлар ташна.

Дардига дармон
Кўқдан ёғилмас,
Купқуруқ сўздан
Унум соғилмас.

1925 йил 17 август

ҚИШЛОҚ ҚИЗЛАРИ

Қүёшдан бурун
Бүш қолар ўрин.
Чунки эрталаб
Юарлар ишлаб
Қишлоқ қизлари.

Юзлар түп-түлиқ,
Гавдалар улуғ.
Чунки, гулларни
Үпиб, буларни
Суяр тонг ели.

Сочлари тарқоқ,
Күзлари ўйноқ.
Чунки, қистайди,
Шуни истайди
Зўр турмуш йўли.

Кўйлаги бўздан;
Тез қочар кўздан
Жилмайиб қараб,
Дудогин ялаб
Эрк безаклари.

Оёққа кирган,
Сўзлашни билган
Кундаёқ сезган
Нима деб келган
Турмуш сўзлари...

*Маскав,
1925 йил 24 январь*

ЭРК СЎЗИ

Қизим, сени кўргим келди,
Сочларингни ўргим келди.
Қора, сузук кўзларингдан
Юрагингни сўргим келди.

Қизим, сени сүйтим келди,
Сүзларингга тўйгим келди.
Сени эзган чурук кучга
Чукур бир гўр ўйгим келди.

Қизим, сенинг юрагингдан
«Алла» дардин олай, дейман.
Сенга кулган келгусига
Бағишлиб най чалай, дейман.

Қизим, сенинг аламингга
Бир бўз кафан тўқий, дейман.
Эски кунлар арвоҳига
Сўнг фотиҳа ўқий, дейман.

Қизим, сенга кенг чамандан
Қизил чечак олиб келдим.
Мен сен учун жаннатимда
Гўзал бир кўшк солиб келдим.

*Маскав,
1925 йил 7 март*

ҚУЛЛИККА ҚАРШИ

Эски асрлар
Дедилар:
«Хотинлар, қизлар,
Кулсизлар!
Куйламангизлар
Эркин куйларни.
Истамангизлар
Очиқ йўлларни!
Толларда «чук-чук»
Дейдирган чумчук
Сайраса майли.
Қия ёки тик
Тоғларда кийик
Ўйнаса майли!»

Ўтган асрлар
Дедилар:

«Хақ бор, ҳуқуқ бор,
Зако бор, идрок бор.
Буларнинг бари –
Эркаклар ёри.
Хотинлар, қызлар,
Сизларга булар
Нурлар бермайди!
Сизлар учун ҳеч
Эрклар термайди!
Сизга яхшилик, ёмонлик,
Ҳар ерда омонлик
Эрларингиздан!..»

Янги гўзал аср туғилди;
Нур сочиб кулди.
Деди:
«Эскилик синди.
Меҳнат-ла мен
Чинакам эрк келтиридим.
Эй хотин-қызлар,
Озодсизлар!..»

*Маскав,
1926 йил*

ОЗОД ҚИЗГА

Умид ёз, эркни бер тилга,
Бу ёқ эрк ўйнаган ёқдир.
Кулиб бахш эт суюнч дилга,
Тилаклар гуллаган чоқдир.

Чекил буткул чигал ғамдан,
Фифонлар йўққа ботсинлар.
Қўзингни сақлагин намдан,
Амаллар гуллар отсинлар.

Кўринг эркин гўзал юзни,
Жаҳон кўрсин, замон кўрсин.
Пок истиқбол букиб тизни,
Узун сочни тараф ўрсин.

Улуғ йўлдан югур олға,
Кўмакчингдир ўроқ-болға.
1926 йил

ОЛОЙ ҚИЗИ

Кичик Олой ўйнаб-ўйнаб оқади,
Күнгилларга севинч гулин тақади.
Унинг тиниқ, совуқ суви, тұлқини
Олой қизи Гулноройга ёқади.

Кичик Олой шүхлик қилиб юради,
Қиз ишқини ўз йўлига буради.
Тоғ тошларин чирпиратиб ўйнатиб,
Ирғитади, бир-бирига уради.

Кичик Олой кеча-кундуз тинмайди,
Қийқиради, илгарилаб чопади.
Унинг ўтқир товши сира синмайди,
Олой қизи ундан илҳом олади.

Кичик Олой бўйларида Гулнорой
Узун-узун ўланларни ўқийди.
Гулноройнинг оппоқ кўнгли эркка бой,
У тоғларда эркин куйлар тўқийди.

Олой қизи ўйнаб ўсган еридан
Букун узоқ ёқقا жўнаб кетади.
У кўзлаган эрк булоғи манзилга
Довон ошиб, дарё кечиб етади.

Кичик Олой дарёсидек тинмасдан
У илгари югурмакчи бўлади.
Умидсизлик оловида куймасдан
Унинг кўнгли тилак билан тўлади.

Гулнор Кичик Олой каби чопади,
Узоқ ёқда чин эркини топади...

*Самарқанд,
1928 йил февраль*

СЕВГАН ҚИЗ

С.га бағишилайман.

У севади...

У алангали севгини күнглида ўстиради, яшатади.

У чиндан севади...

Унинг севгиси тушунчаларни қарорсиз маст қилади.

У севади...

Унинг севгиси эзади, у дам азобдан, дам роҳатдан безади. Бироқ у ҳар дам севги аллаларини севади... Унинг қулоқлари ҳар вақт эшиштган:

«Севгисиз яшаш — яшаш эмасдир...»

«Балиқ сувсиз, күнгил севгисиз яшолмас...»

«Севмак ва севилмак — буюк саодат...»

У бунга ғуборсиз ишончларни бағишилайман.

Унга севги шеърларини тикансиз қизил гулларга ўраб берганлар.

У севги шеърларидангина лаззат эмишга ўрганган...

У севади...

У ким?

У бир қиз!

«Икки»ни бирдан бирдек севган бир қиз!.. «Икки»-нинг бири: гўзал бир йигит, ўзгаси — эзгу бир иш.

У гўзал бир йигитни-да ташламайди, эзгу ишдан-да қочмайди...

Мана, у нега паришон!

Гўзал йигит айтади:

— Қарашларим кўзларингнинг парвонаси-ку...

Кел, қанотлари нозик... Унутма!

Қиз унутмайди, буни...

Эзгу иш чорлайди, буни...

Эзгу иш чорлайди уни...

— Юр кетимдан... Мен ҳам севаман... Мингин, нозик қанотларим устига сени ўтқазиб юксалтираман... Унутма!

Қиз унутмайди, буни.

Қизнинг хаёллари бўрон қўйнида эҳтиётсиз ётади...

Қиз ўйларининг қучоғига дам гўзал йигит, дам эзгу иш ўзини отади...

Қиз буни-да севади, уни-да севади...

Қизнинг саодати айтади:

— Гўзал қиз, илгарила, юксал! Илгариламай, юксалмай яшаш яшаш эмасдир.

Кел, эзгу иш кетидан кет!..

Тошкент,

1928 йил январь

ҮГҮТИМ

(Бир қизчанинг альбомига ёзилган)

Тебраниш, югуриш — турмушнинг тузуги,
Тұхталиш, йиқилиш — үлімнинг узуғи.

Еш күнгил умидлар бөғида ййнасин,
Еш гуллар саодат бөғида гулласин.

Тилаксиз, амалсиз юраклар — қора тош!
Еш ўйноқ күзлардан оқмасин дардли ёш.

Гүзәллик, яхшилик — барчаси олдинда...
Яхши қызы, тұхтама қаршилик қошинда!..

*Маскав,
1924 йыл 17 апрель*

ЙҮЛЧИ СҮЗИ

Юртдан, элдан узоқда
Истиқбол деб юраман.
Нечундирким, тузоқда
Элим онгин күраман.

Узоқ ва ёт йүлларда
Түрли мудхиш күриниш.
Бу зүр, улуғ дунёда
Яшаш учун уриниш.

Фоже ҳоллар юракда
Үчмас излар ясайлар.
Истиқбол-чун изларда
Улуғ сирлар яшайлар.

Күрдикларим ҳар бири
Меним учун зүр сабоқ.
Билдикларим ҳар бири
Тузоқ учун бир яроқ.

*Оренбург станцияси,
1922 йыл 15 январь*

СҮЗИМИЗ

Югурдик, елдик,
Узокдан келдик.
Йүқ бизда тислаш,
Йүқ гулни ислаш.
Құрқмадик сира
Кун бўлса хира.
Чунки, биз кучли,
Кучимиз ўчили.

Қайси томондан,
Яхши-ёмондан
Бир дарак келса,
Бизга шак берса,
Кўкракда қалқон
Эрта-кеч ҳар он.

Каъбамиз йироқ,
Кўрқмаймиз бироқ...

*Маскав,
1924 йил*

ЙИГИТ СЎЗИ

Мен эр Йигит, эриниб
Эркакликка ботмайман.
Ялқов кўзга берилиб,
Кучни йўқقا сотмайман.

Кўланкада ясланиб,
Қуёшга ишқ отмайман.
Май ипига боғланиб,
«Хаёлжон!» деб ётмайман.

Қуёш тифи этимни
Тилиб-тилиб қорайтди.
Дала ели бетимни
Силаб-силаб сир айтди.

Сирни билдим... Мен эмди
Тилсимларни очаман.
Куриб қолган боғларга
Кавсар сувин сочаман.

Кўшиғимнинг кўнглида
Тубанликнинг изи йўқ.
Келгусининг йўлида
Амалимнинг кўзи тўқ...

Йўлим оғир... Бироқ у
«Янги жаннат» йўлидир.
Бошқа йўлга бурган қўл
«Тамугчилар» қўлидир.

*Toшкент,
1925 йил 29 июнь*

ЙЎЛ ИЗЛОВЧИГА

— Ўнгда юз йўл, сўлда минг йўл,
Нурга бошлар қайси бир йўл?
Ўнгда юз йўл, сўлда минг йўл,
Гўрга ташлар қайси бир қўл?

— Мана, сўнмас нурга бошлар
Сўлда бўлган энг оғир йўл!
Мангутўймас гўрга ташлар
Сўнгги йўлга тортмаган қўл!..

*Маскав,
1925 йил 2 март*

ЯРАЛИ ҚУШ

«Турмуш фазосида қанот силкиб,
Эркин ҳаволарни елиб-елпиб,
Ўзни унутган қуш,
Ерга туш!» —
Деди заҳарли қўпол бир товуш.
Күшнинг ичиди бошланди ташвиш.

Ёш қуш қанотларини секин-секин қоқди,
Умид билан йўлга боқди.
Чунки, билди:
Истар: ҳар ёз — ҳар қиши...
Истар: мукофот — ҳар юмуш, ҳар иш...

Күшга ҳам оқ йўл берилмас текин...
Шунинг учун у демади сира:
«Бездим тилакдан, яшашга нафрат,
«Умид» сўзига туганмас лаънат,
Учди йўқликка мендаги ҳиммат,
Энди учмоққа йўқ менда қудрат!»

*Тошкент,
касал чоғларим,
1925 йил 30 июнь*

* * *

(Эски йўлда, эски куйда ёзилди)

Кучли борлиқ, сирли дунё, кўнгилдан бер бир дарак,
Кўпми фавро, кўпми савдо менга бахш айлар фалак?
Қайси тоғда, қайси боғда, қайси чоғда сайдар этар,
Эрки кўнгил эркини тун-кун қўриқловчи малак?

Истагимнинг каъбасинда айланар бахт, найласам,
Ким сўкар, ким шодланар аршимда жавлон айласам?
Осмонми кўкрагимда, қайнаган куч амрига
Бўйсуниб ёв бахтини чўлларда сарсон айласам?

Мен яшаш майдонида қўрқиб курашданми қочай?
Ёвга ёв бўлган амалга мен ўзим нурми сочай?
Қанча фавро, қанча савдо кулса кулсин, бир кўрай,
Кўнгилга кўнглимни қайл этган тилакдан ўргилай!.

*Ялта,
касал чоғларим,
1925 йил сентябрь*

ФОЯ ЙЎЛИДА

— Каъбам қайда? —
Дедим.
Дедилар:
— Узоқ жойда!..
— Қайси йўл тўғри? —
Дедим.
Дедилар:
— Бунга — бу!
Унга — у!

Ҳар қайсимиэга
Ҳар қайси йўл тўғри!

Йўлларни сўрадим.
Сўлга қарадим.
Умид сочини
Чидам,
Тўзим
Тароги билан тарадим.
Кўнглимга ғашлик солган
Ёлғон
Кучларни таладим.

Сўлга кетдим,
Тиканли ерларга етдим.
Тиканларни янчдим,
Ерларга санчдим.
Кўрқмадим,
Кўрқмайман
Кўрқоқ ваҳмлардан,
Тарқоқ тиконлардан.
Қаъбам узоқ,
Йўлларда кўп тузоқ!

Бироқ,
Қолсам-да тоқ,
Шу йўлдан,
Шу йўлдан кетаман.
Вақтсиз сўлмасам,
Қаъбамга
Бир кун, албатта,
Етаман!

Ҳар узун йўлда,
Чўлда
Кўпdir чуқурлар.
Буларнинг ваҳми,
Даҳшати,
Оз бўлса кимсанинг фаҳми,
Унинг кўнглини
Кўпроқ чуқурлар...
Турмуш кафтида,
Борлар сафида

Бўлайин десанг,
Азамат эсанг,
Қочма сўлдан,
Кенг йўлдан!

Бу йўлнинг,
Кенг йўлнинг
Аламлари соз.
Торликнинг,
Озлиknинг
Унумлари оз...
Йўлим
Янги турмуш йўли...

*Маскав,
1925 йил 26 декабрь*

САҲАРДА

Саҳар пайтида уйғониб қолдим,
Ойдин кечага бир назар солдим,
Оқлик-покликдан зўр илҳом олдим,
Сўнгра чин теран ўйларга толдим.

Чин ўйларимни яратган нарса
Муҳташам дунё, муҳташам турмуш.
Турмушдан кимса қочолмас нари,
Ҳар йўлга турмуш ўз инин қурмиш.

Ёлғон ўйларнинг ёвиман ҳамон,
Ёлғон кўзларнинг қараши ёмон.
Ишқим шу кўзга берилган замон
Тубанлик қўлида менга йўқ омон.

Айтади мағур борлиғим ҳар чоқ:
«Ишқинг ўтига чидолмас тузоқ,
Ҳар замон, ҳар чоқ эмассан сен ток,
Кета бер, қаъбанг бўлса-да узоқ!...»

*Маскав,
1926 йил 20 февраль*

ЙҮЛЧИ, СЕНГА

Узоқни күзлаган азamat йүлчи,
Яроғинг ўткирми, бир синааб күр-чи!

Узоқ йүл талаби узундан-узоқ,
Күркма ҳеч, учраса йўлингда тузоқ.
Борлиқда бир борлиқ кўрсатай, десанг,
Кўзғолиб тур, ўйнат чинакам яроқ!

Отингнинг жилови қўлингда бўлсин,
Умид-ла, файрат-ла борлиғинг тўлсин!

*Маскав,
1926 йил*

БИЗ КИМ?

Ойли тунларда,
Сирли кўлларда
Юрмаган бизмиз.
Кузли йўлларда,
Кумли чўлларда
Толмаган бизмиз.

Ўнгда – вулқонлар,
Сўлда – ол қонлар
Қайнаган чоқда,
Ўйнаган ёқда
Кўзни очганмиз.
Эски кучларга,
Кўнгли пучларга
Қарши бел боғлаб,
Ўзни хўп чоғлаб
Нафрат отганмиз.

Турли ҳулёлар,
Гулли рўёлар
Ахтариб юрмай,
Тангри деб турмай,
Тўғри кетганмиз,
Бирга юрганмиз,
Эркка еттаймиз...

*Маскав,
1926 йил 16 октябрь*

ДЕНГИЗ БҮЙИДА

Яна яшайман денгиз бүйида,
Яна суюнчлар түлган куйида.
Фикрим, умидим нурлар ичида
Хар қайси куннинг эрта-кечида...

Денгизга қараб чукур ўйлайман,
Тўлқинларини суйиб куйлайман.
Чунки, тўлқинда кўзни очганман,
Чунки, торликтан мангуда очганман.

*Ялта,
1927 йил август*

СЕНИ КУТАМАН

Ўртоғим Саидаҳмадга

Юксакда ойнинг турганин кўриб,
Кўкка юлдузлар тўлганин кўриб,
Сеҳрли туннинг кулганин кўриб,
Овунмайман-да, тонг отсин, дейман.

Зулмат қўшини енгилиб қочгач,
Қуёш жилмайиб юзини очгач,
Кўқдан табиат гўзаллик сочгач,
Яна туролмай, кеч бўлсин, дейман.

Кеч келса — тунни, тун бўлса — тонгни
Хоқон бўлмоғин истаб тураман.
Тўзимсизликка топширдим онгни,
Чунки, азизим, сени кутаман.

*Маскав,
1922 йил 16 май*

ҚУТЛАЙМАН

Эрк еллари турди,
Эл илгари юрди,
Янги жаҳон қурди,
Мен алқайин эмди.

Кўклам чоғи келди,
Кўкда булат елди.
Йўқсил дили кулди,
Мен мақтайин эмди.

Йўқсилни шу онда,
Яп-янги жаҳонда,
Умидбахш замонда
Мен қутлайин эмди.

Бу янги замонда
Қап-қарши томонга
Ёв кўэли ёмонга
Нафрат сочай эмди.

Ёш йўлга умрни,
Бахт излари — нурни,
Кўнглимдаги дурни
Буткул сочай эмди.

*Маскав,
1926 йил 1 март*

ҚОРА ДЕНГИЗГА

Мағур тўлқинли эски денгизсан,
Ўрнак кунларнинг тилсиз гувоҳи.
Кўнглим каби кенг кўнглингга сажда
Қилган қарашнинг борми гуноҳи?

Кема эркини елга беришни,
Йўлчи кўнглига алам теришни
Мағур тўлқинлар қайдан ўрганди?
Қайси асрда, қайда кўрганди?

Борми хабаринг турмуш сиридан?
Айт-чи бир эртак сирнинг биридан.
Турли асрда сенга дуч келган
Турли тилакнинг соф ва киридан.

Қора бағрингда кўп йил қазилган
Изсиз нурларнинг борми саноғи?
Отинг тарихга «қора» ёзилган,
Ёдланмайдими қонлар сабоғи?

Қонлар қизил-ку... Сенинг афтингда
Қизил нишонлар нега кўринмас?
Биласанми, айт, қанча қондан сўнг
Курбон беришга инсон уринмас?

*Ялта,
1925 йил 20 сентябрь*

КҮКЛАМ

Гүзал қүёш ўртуқдан
Чиқиб юзин күрсатди.
Жилмайиб у юксакдан
Ерга ёғдулар сочди.
Ер юзин қоплаб турган
Оппоқ, ялтироқ қорлар
Иссиқда туролмасдан
Эридилар, оқдилар...

Эринчаклик күрпасин
Ёқиб ёрқин табиат
Ёш боладек суюниб,
Эркаланиб тебранди.
Қүёшнинг нур құллари
Унинг бошин силагач,
Эрка, нозли табиат
Гүзал қүёшга қараб
Нозик жилмайиш билан
Ёвшвошина құзғолди.

Нурли қүёш ўртулгач,
Бу боёқиши оғочлар
Йўқсил ўксизлар каби
Яп-яланғоч бўлишди.
Совуқларга чидолмай,
Хушсиз бўлиб қолишли.
Чиқиб қүёш ўртуқдан
Ҳар томонга нур сочгач,
Унинг нурлари билан
Бу оғочлар эмланди.
Нурли чечаклар билан
Безанди, гўзалланди.

Сувлар гўзал тоғлардан
Ҳайқиришиб, кувлашиб
Йўлларида учраган
Тўсиқларни ағдариб,
Тубанларга тушалар.
Тубан тушгач, тубанда
Бўлғонлардек сустланиб,
Ялқовланиб қолалар.

Далалардан, боғлардан
Узун-узун йўл топиб,
Ёввош-ёввош сўзлашиб
Аллақайга боралар...

*Тошкент,
1924 йил 14 апрель*

КЎКЛАМ ТАРОНАСИ

Кўкламни кўрдим,
Кўнглим очилди.
Гулларни сўрдим,
Хидлар сочили.

Хидлар ҳушимни
Кўкка учирди.
Ўнгим-тушимни
Йўқقا кўчирди.

Кўкламни суйдим,
Ҳислар тирилди.
Шеъримни қуидим,
Дарлар қирилди.

Ҳисларда тўлқин,
Бошланди-кетди.
Шеъримга оқ тун
Ноз тақдим этди.

Кўнглимга роҳат
Создан тўкилди.
Кўркам табиат
Нозли букилди.

Кўкламда эркин
Боғларни кездим.
Илҳомли куч-ла
Хордиқни эздим.

1926 йил

КҮКЛАМДА

Күкламда эллар
Эсганды еллар
«Хай-хай», деганлар,
Күп ишлаганлар.

Күкламда кунлар
Үйнаб учарлар.
Файрат берарлар,
Илҳом сепарлар.

Күкламда қүшлар
Үйнаб учарлар.
Эркин фазони
Үйнаб қучарлар.

Күкламда құртлар
Индан чиқарлар.
Жонсиз ётишни,
Тинни ииқарлар.

Күкламда боғлар,
Паст-баланд тоғлар
Күркемланарлар,
Күз эркалайлар.

Күкламда йүллар,
Үңглар ва сүллар,
Хаттоки чүллар
Жонли бўларлар.

Күкламда ишлар
Чекдан ошарлар.
Кўнгилда ишқлар
Қайнаб тошарлар.

Күкламда сир қўп,
Таърифга сўз йўқ.
Сизлар ҳам денг: «хўп!»
Бўлсин кўнгил тўқ...

Маскав, 1926 йил

КҮКЛАМ КЕЛДИ

Янги күклам кулиб боқди,
Яна ҳар боғ чечак тоқди,
Яна нозлар тўлиб оқди,
Яна ҳар ёқ кийим қоқди.

Яна сувларда тўлқинлар,
Яна туғди гўзал кунлар.
Яна деҳқонда шодликлар,
Яна меҳнатда борлиқлар.

ЎЕЛИМ ЭРКЛИГА

Сочларингни куй билан
Аста-аста тараиман.
Теран, улуғ ўй билан
Кўзларингга қарайман.

Куюқ-суюқ кирларнинг
Сочларингда бири йўқ.
Турмушдаги сирларнинг
Кўзларингда изи йўқ.

Сенинг қаро кўзларинг
Тўлқинимни аллалар.
Сен чақалоқ! Кўз очиб,
Кўра олдинг нималар?

Чин эрк кулган ўлкада
Кўзим, ўсиб турасан.
Янги гўзал дунёни,
Албатта, сен кўрасан.

*Маскав,
1926 йил 18 февраль*

БИРИНЧИ ЎГУТ

Ўғлим Эрклига

Йўлингта нурлар сепар икки кўзим,
Чекилма илгарилашдан, суюкли қўзим!
Яшашга тўғри қараб юр, бузилма сира,
Йўлингда эски, бузук фикрни қилма кира!

Маскав,
1926 йил

ПАРЧА

Ёш юрак қийналса-да,
Ҳеч умидсиз бўлмагай.
Йўлида ўт бўлса-да,
Ортга ҳеч бир қайтмагай.

1923 йил

* * *

В.га

Жилмайиб нозларга тўлган кўзларингдан айланай,
Фунча кўнглингдан сочилган сўзларингдан ўргулай.

Заррача кир қўнмаган ўйларингдан айланай,
Борлиғимни аллаловчи куйларингдан ўргулай.

Каъбамиз бир, мен билан сен, бирга учгил у томон,
Кенг фазода қарши кучни бирга енггил ҳар замон...

1925 йил

ПАРЧА

Гўзалдир юксалиш, юксалиб кетиш,
Душманлар кўнглини паришон этиш.
Тўсқинлар бағрини парчалаб, эзив,
Тилакнинг аршига гуриллаб этиш.

1926 йил

ОЙДИН КЕЧАДА

Ойли тун, оппок, илиқ қўйнингда озроқ дам олай,
Кучли бир денгиз каби тўлқинни ташлаб, тинч қолай.
Бир нафас тинч қолганимда орқа-ўнгга бир қарай,
Кечдигим йўлларда қолган турли изларни санай.

Турли излар кўнглидан тилсимли сирларни сўрай,
Сўнгра турмуш каъбасинда саждаларга бир қарай.
Сўнгра борлиқ боқчасинда қип-қизил гуллар терай,
Сўнгра тўлқин амрига фикру хаёлимни берай.

Бир замон тип-тинч қолишни йўлларимда билмадим,
Бўш умид, бўш дард билан кўнглимни ҳеч бир
тилмадим.

Мен одамдан соф куч излаб ғовғалардан қочмадим,
Истагимнинг душмани бўлганга раҳмат сочмадим.

1926 йил

МЕН ЁТ ЭМАС

Дўстимга

Мен ёт эмас! Сен «ёт», дея кўрма!
Мастликка мени «бот», дея кўрма!
Истак-тилагим жонли, улуғдир,
«Тебранма бир оз, қот», дея кўрма!

Бир кун кўрасан: ёт киши кимдир,
Бир кун биласан: ёт киши жимдир...

1926 йил 19 февраль

ҲАҚИҚАТ

Ҳақиқат нима-ку, ҳақ нима?
Англадим: яшашнинг ўзидир.
«Яшашнинг тангриси — ҳақ», дема,
Бу хаёл телбалик сўзидир.

Яшашнинг кучи кўп, ҳақ яшар,
Бунга зўр тебраниш гувоҳдир.
Башарсиз на куч бор, на ҳақ бор,
Бунга шак келтириш гуноҳдир...

1926 йил 22 февраль

ПАРЧА

Кенг фазода құз илғамас ҳар зарра
Айланади ҳар нафасда минг карра.
Ҳар зарранинг борлиғидир айланиш,
Айланишсиз дунёда йүқ жонланиш...

1926 йыл февраль

НАВОИЙГА

Күрганми сендең шоирни асринг,
Маңнога манба ҳар назму насринг.
Шеърингда бўлган нозик наволар
Кўп туйғуларни ҳар вақт даволар...

1926 йыл апрель

ПАРЧА

Тонг кулиб, суюнчлар сочади,
Сукунат борлиқдан қочади.
Зўр тилак замини — пок меҳнат
Кучогин кеккайиб очади.

1928 йил

* * *

Кўрмадим гулни
Сўймаган «дил»ни.
Нозли булбулни
Қарғаган «тил»ни.

Кўрмадим тоғда,
Соф чаман боғда,
Ойли бир ҷоғда
Ухлаган ҳисни.

Кўрмадим ҳеч бир
Тоғ каби тошни.
«Мен учун ёлғиз —
Ош», деган бошни...

1926 йил

ДЕҲҚОН ЎҒЛИ

Эрта тонг чоғи
Ўйғотар мени
Ер ҳайдагали
Юмшоқ тонг ели.

Соф кўклам чоғи —
Кўнгилнинг боғи.
Гўзал қирларда
Йўқ қишининг доғи.

Қуёш юксакдан
Жилмайиб боқар.
Сув баланд жойдан
Шеър айтиб оқар.

Кенг яйловларда
Ишлаб қувнайман.
Қайғу-аламни
Нечун билмайман.

Деҳқон ўғлиман,
Хеч чарчамайман.
Ёш кучим билан
Ер ҳайдагайман.

Меҳнат — чин дўстим,
Доим севгайман.
Эркин турмушда
Тинмай ишлайман.

1926 йил

ЯНГИ КУН БОЛАСИ

Ўйнаб турган, кулиб турган бу бола,
Тиниш билмай ҳар нафасда ўсади,
Олқишлиайди уни шаҳар ҳам қалья.

Тоза кучлар унга кўмак этади,
Қора кучлар тўсолмайди йўлини,
Ўсиб-ўсиб у тилакка этади.

Эсли кимса шак қилолмас ҳеч бунга,
Чунки, уни ўстиради янги кун,
Ҳеч куч зарба беролмайди бу кунга...

1927 йил 16 ноябрь

АЛАНГА

Аланга ҳар ёнда
Үйнайди, учади.
Қараши ҳар онда
Имлайди, қучади.

Аланга дам олмай
Кенгайиб боради.
Зулматнинг кўксини
Аямай ёради.

Аланга юксакдан
Тўлқинлар отади.
Аланга қўйнига
Кенг фазо ботади.

Эскилик ёнади,
Аланга қонади.

1928 йил

КАСПИЙ ДЕНГИЗИГА

Мен-да сен каби шўх, сен каби мағрур,
Мени «менлик»ка асир эта олмас бу гурур.
Чунки, мен
Олганман
Бу гуруримни,
Бу суруримни
Шонли вулқондан,
Тенгсиз исёндан,
Эски дунё қақшаган ондан.

Менинг кўнглимда пўртаналар,
Пўртаналар!
Чунки, пўртана мендир, мен-да пўртанаман,
Пўртанасиз ўртанаман!
Юзи сокин, ўзи гунг,
Сирли кўлларда нетардим,
Шубҳасиз, ундан узоқларга кетардим.

Мана мен ундан узоқда,
Пўртана ёқда.
Сенинг чеҳранг-да бугун
Сирли кўллар каби сокин эсса-да,
Менга озроқ ёшли кўзлар билан боқгил, леса-да,

Биламан мен, биламан,
Кўкрагинг тўла тўлқин,
Унга севги бераман.

Менинг ишқим сенга муштоқ тушади,
Қарашиб пўртана излаб юради.
Сенга боққанча бу ёшлиқ суюнар,
Билмадим, балки бирорвлар куюнар.

1929 йил 12 июнь

ЯНГИЛИК САРИ

Тутқун турмушдан
Кўпдан безганмиз.
Янгилик сари
Учмоқ истаймиз.

Эски турмушни
Эскилар билан
Бирга йўқликка
Кетгизсак, дейман.

Янги турмушни
Янгилар билан
Бирга борлиқда
Яшнатсак, дейман.

Тилагим турлиқ,
Кўнглимда бирлик
Иstab, севаман
Ҳар чоқ эркинлик.

ҲАМОН ОЛҒА!

(Ёшлилар байрамига)

Олға, олға, олға, олға!..

Қонимиз вулқондек қайнаган,
Умиднинг юлдузи порлаган.

Бир одим бўлсин
Кетга қайтмаймиз.
Йўл хатар бўлсин
Янчиб ўтгаймиз.

Кучимиз
Тоғдан ошадир.
Денгиздек
Қайнаб тошадир.
Қайси күч борким,
Йўлни тўсадир?

Хаёллар аршида ўйнаган ёвуздар,
Зўр, кучли, ўйноқи, тўлқинни кўрсиналар,
Билсинларким,
Хаёллари бўш!
Кўрсиналарким,
«Арслари» бўш!

Эй хаёл билан туш кўриб ётган,
Қонлар йиглаким,
Сўнгги кун сенга муҳаққақ етган.

Олға, олға, олға, олға борамиз,
Энди бизлар янги дунё тузамиз.

ЯНА ҚОН...

(Хитой воқеаларига бағишилаб)

Яна қон, қон, зулм, ваҳшат,
Яна кўзларда ўт, даҳшат.
Яна инсон қонин ичмак,
Яна қон дарёсин кечмак.

Яна кўзларда қон ёшлар,
Яна кўнгилга ўт ташлар.
Яна ҳар гўшада фарёд,
Ҳақиқат йўқимилир... Ҳайҳот!..

Билингким, бу зулм, ваҳшат,
Муваққатидир буюк даҳшат.
Кўрасиз бизнинг исённи,
Отилган кучли вулқонни.

Фақат йўқсилнинг тўфони,
Оловдек, ўтдек исёни
Бутун дунёни қоплади,
Зулм, ваҳшатни қўймайди.

У чоғ ваҳшат, зулм кетгай,
Жаҳонда қон ичиш битгай.
Чин эркинлик куни етгай,
Ҳамма бирлик йўлин тутгай.

КҮНГИЛДАГИ ФАРЁД

(«*Кўзғол!*» деган шеърга ўзбек хотин-қизларининг жавоби)

Тим қоронғу кечамизнинг тонгини
Кута-кута турмушимиз туганди.
Тонг элчиси – гўзал ёруғ юлдузни
Иzlай-излай кўзларимиз ўсанди.

Тонг юлдузи кўкка нега чиқмайдир?
Кўнглимиизга тасаллилар бермайдир?
Бу кечанинг сўнги нега битмайдир?
Қоронғунинг тахти нега синмайдир?

Еримизнинг таноблари узилиб,
Айланишлар, ўзгаришлар битдими?
Ёруғликнинг ҳоқонлиги бузилиб,
Дунёмизга зулмат ҳоқон бўлдими?!

Кучин йигиб, қанот қоқиб қичқирган
Хўроздаринг тинлик ичра ёйилган.
Мунгли-сирли товушларин эшигач,
Умид, амал ўти сўна бошлаган.

Кўнглимиизда яна ўтлар қайнайдир,
Қулоғимиз пардасини титратган
Улуғ, сирли товушлардан мияда
«Савтнинг сўнги яқинлашиб келадир,

Қоронғилик кўпга қолмай битадир!» —
Сўзларини териб олиб билдирагач,
Томирлардан секин оқа бошлаган
Тоза қонлар тўлқинланиб ўйнайдир.

Яна умид, яна кутиш, яна куч!
Бироқ энг сўнг буларнинг-да бари пуч!
«Ётма, кўзғол» нидолари зулматнинг
Кучогида йўқолишга маҳкум ўч!

Тез тонг отсин, ортиқ тўзим қолмади,
«Тонг» йўқ бўлса, келсин мудҳиш туманлар.
Қоронғунинг кучи яна кўпайсин,
Дунёмизни сўнгра боссин тўфонлар.

1921 йил ноябрь

УМИД СҮЗЛАРИ

Юрагимда умидлар, амаллар...
Қирғын тұзимсиз босаркан,
Нега мен чақмоқдай югурмай?!

Эскирган, чириган тамаллар,
Нега мен ундан юз ўтирумай?!

Күнглим ёш, руҳим ёш, кучим ёш,
Ёш йүллар, ёш гуллар излайман.
Орқага тортганга ҳадым — тош;
Ҳар чоқ мен илгари ундейман...

*Маскав,
1923 шыл 11 октябрь*

ОЙДИН КЕЧА

Шу ойдинли кеча бир нашъа сочди,
Күнглимда ҳавас учун түғри йүл очди,
У дамда фифонлар узокқа қочди,
Қайнади булоқдек шодлигим менинг.

Оқар сув тотли нағмасин чолди,
Ёшгина күнглимга бир севги солди,
Шұх сувга қора күз түймайин боқди,
Нағмаси боғлади күнглимни менинг.

Шұх сувнинг шошилиб тинмай оқиши,
Йүлдаги түсқинни босиб бориши,
Энг гүзәл, тотлидир шүхчанг боқиши,
Билмадим йироқми манзили унинг?

Ой кулар қызлардай сирли бир күз-ла,
Зар сепиб борлиққа тип-тиниқ юз-ла,
Қаршимда куларди ёғдули чехра,
Истиқбол ҳаваси күнглимда менинг.

Борлиқда ғубор йүқ, борлиқ энг гүзәл,
Ҳар сафар юлдузлар күкларда сүзлар:
«Истиқбол ойдинли, севинчли бўлар»,
Ўпди истиқболни хаёлим менинг.

1928 шыл

Достонлар

Toғ қизи

Биринчи фасл

1

Кутурган дарёнинг бошида
Кеккайган ҳайбатли төглар бор.
Төгларнинг ҳар бужур тошида
Асрлар қолдирган доғлар бор.
Төгларнинг гердайиб туриши
Назарни жилдирмай тортади.
Назарнинг тоғ томон юриши
Ҳар нафас, ҳар дамда ортади.
Төгларнинг бошида оппоқ қор
Қүёшга нозланиб боқади.
Бироқ кўп чидолмай, эриб қор
Йўллардан дам олмай оқади.
Тоғ йўллар кенгайиб, зўрайиб,
Узоқлар қўйнига ботади.
Йўлларнинг ўнгига, сўлида
Қишлоқлар ясланиб ётади.

2

Кутурган дарёнинг сўлида
Атоқли, эски бир қишлоқ бор.
Сирга бой қишлоқнинг йўлида
Қақраган катта бир тошлоқ бор.
Тоғ қизи бу эски қишлоқда
Туғилган, ўйнаган, яйраган.
У гўзал бундаги боғларда
Булбулни йиғлатиб сайраган.
Тоғ қизи чиройли, эрка қиз,
Ҳуснига шайдолар саноқсиз.
Унинг ҳеч тенги йўқ кўзлари
Кўпни тиз чўқтирган, яроқсиз.
Тоғ қизи Қумрий қарагач,
Кўнгилда ҳеч ором қолмайди.
У қора соchlарин тарагач,
Йигитлар ундан кўз олмайди.

Кумрининг куйлари тоғ йўлин
Ҳар оқшом қулоқлаб учади.
Қарилар, ёшларнинг ҳислари
Куйларни жон билан қучади.
Ҳам гўзал, ҳам ботир Кумрининг
Манглайин табиат силаган.
Ҳеч ёқда йўқ унинг умрининг
Камолин кўнгилдан тилаган.

3

Кутурган дарё тинч оқмайди,
Тошларни тошларга уради.
Йиглаган-кулганга боқмайди,
Илондек тўлғониб туради.
Кумри бу дарёга боққанда
Тўлқинлар ишқига етади.
Чўнг тоғлар лолалар таққанда
Сайрни ихтиёр этади.
Тоғларда кийикдан ўзишни
Тоғ қизи куну тун ўйлади.
Дарёда балиқдек сузишни
Тушида кўргандек сўйлайди.
Унинг соғ, чиройли сўзини
Тешажон тўймасдан тинглайди.
Ҳар икки жон олгич кўзини
Кечалар у ўйлаб инграйди.
Тешажон аламли дардини
Ҳеч кимга очмасдан юради.
Кумрини кўрганда кўзидан
Томчи ёш сочмасдан юради.

Иккинчи фасл

1

Қумриой ўн олти ёз кўрди,
Ўн ёзда кўп кунлар тоғ кезди.
Бинафша гулларни соз кўрди,
Қайгули кунларни оз кўрди.
Тоғ қизи гул бўлиб очилди,
Зўр донғи ҳар томон сочилди.
Гул қизни талабгор ўради,
Кўп жойдан кўп бойлар сўради.

«Мен қари, қизим ёш, бир оз бор,
Кумрисиз бу қафас бизга тор;
Бойларга яхшилар бўлсин ёр,
Қиз сўраш, албатта, эмас ор»,
Деб кулиб, букилиб, совчини,
Кумрига кўз солган овчини,
Тўғонбой қайтариб юради,
Кумрига оқ уйлар қуарди.
Бир нафас кўрмаса Тўғонбой,
Дер эди: «Қайдасан, Кумриой?
Кўзимнинг нури кел, кел бери!
Ёрисин кўнглимнинг ҳар ери!»
Кумрининг касалманд онаси
Яп-якка қизи-чун яшарди.
Кумриой кулганда Норхоннинг
Суюнчи қайнарди, тошарди.
Беш ўғил, бир қизни бу Норхон
Қора гўр қўйнига ташлаган.
«Оҳ, болам, болам!» деб ҳар томон
Югуриб кўзларин ёшлаган.
«Белимнинг қуввати Кумриой
Бойларнинг чўриси бўлмайди.
Керакмас ҳашамат ую жой,
Мен тирик, Кумригул сўлмайди»,
Деб Норхон достонин бошларди,
Қақраган кўзларин ёшларди.
Тўғонбой жим тўзим қиласади,
Қайгули хаёлга толарди.
Норхоннинг кўнглини оларди,
Кумрининг бошини силарди.

2

Кутурган дарё ҳеч тинмасдан
Гошларни тошларга уради.
Унинг зўр шовқини синмасдан
Жонибни титратиб турарди.
Кундузнинг севгиси қуёшхон
Шошмасдан жилмайиб боқарди.
Ҳайбатли тоғларнинг бошидан
Оқ қорлар жилвалар отарди.
Тўғонбой айвонда ёнбошлиб
Кеккайган тоғларга боқарди.
Кўрқинчли даракнинг алами
Унинг кенг кўнглини ёқарди.

Тұғоннинг чидами бузилди:
 Қайғуси авж олиб бақырди,
 У уйға Норхонни чақырди:
 Сирларнинг таноби узилди.
 «Күмрининг онаси, қулоқ сол!
 Ҳозир сен кампир-у мен бир чол.
 Умримиз тираги Күмрининг
 Бүйини, түйини эсга ол!..»
 «Сиз ота, мен она, Күмри — қыз,
 Сиз мендан яхшироқ биласиз!»
 «Күмрини сут беріб боққан сен,
 Болалар доғида оққан сен...
 Күмрининг бүйи ҳам тиккайди,
 У эмди ҳар ишни әплайди».
 «Күмрини бойларга бермадик,
 Бой бўлиб кўкракни кермадик.
 Бойларнинг газабин қайнатдик,
 Ёвларнинг тифини қайратдик.
 Қишлоқнинг бойлари Күмрига,
 Кўзимиз нурининг умрига
 Олайтан кўз билан қарайлар,
 Ўқрайиб лабларин ялайлар.
 Уларга пул керак, қул керак,
 Биздаги жонни ҳам талайлар...»
 «Йигламанг, йиглаб кўз толганда,
 Соч-соқол оқариб қолганда
 Кўп замон йигладим, кулмадим,
 Бироқ ҳеч юзимни юлмадим.
 Эмди мен йиглашдан безгандман,
 Эркимни ўзимда сезгандман...
 Уларнинг дўқидан кўрқмайман.
 Истаган йўлидан юрмайман.
 Ўттиз йил бойларнинг ишини
 Тинимсиз бажардим, кишини —
 Ҳўқиздек ишлатиб юрдилар,
 Қул қилиб сўқдилар, урдилар.
 У кунлар эсимдан чиққан йўқ,
 Мен ҳамон ёрлиман, улар тўқ.
 Кўп кунлар, кўп йиллар кетдилар.
 Билмадим қаерга етдилар.
 У қора кунларни эсламанг,
 Ярамни заҳар-ла эмламанг.
 Эскини йўқликлар ютсинлар,

Аламлар узоқдан ўтсингилар»,
Деб Норхон ёш тўкиб юборди,
Тўғонбой паришон турарди.
«Қўй, — деди Тўғонбой, — йиглама,
Касалсан, юракни тиғлама.

Бурунлар йигладик, ёлвордик,
Манглайни саждада минг ёрдик.
Бироқ биз истаган бўлмади,
Кўнглимиш суюнчга тўлмади.
Эмди ҳеч йиглама, тетик бўл,
Тетиклик дунёда тўғри йўл...»
Тўғонбой тўхтаб бош қайирди,
Кўзларин Норхондан айирди.
Норхон кўз ёшини енгига
Артди-да, қаради тенгига.
Тўғонбой тинчини йўқотди,
Норхонга маъноли сўз қотди:
«Кумрий турмушин ўйлайлик,
Унга мос кўёвдан сўйлайлик».
«Сиздан мен илгари юрмайман,
Сизга мен ҳеч қарши турмайман.
Биламан, бу садни йиқмайди,
Бу гапдан ҳеч нарса чиқмайди.
Бирлашиб тўсқинни бузайлик.
Тузоқлар ипларин узайлик.
Бошимда яшринган бир ўй бор,
Кумрига топсангиз лойиқ ёр...»
«Кўп шошма, энг аввал жавоб бер,
Нуркарвон хотини қандайдир
Ширин сўз, ёқимли бир хотин,
Уни кўп мақтайлар, деб отин.
Нуркарвон энг яқин бир ошнам,
Ёшлика юрганмиз кўп яшнаб.
Шу Нурнинг боласи Тешани
Сен мендан яхшироқ биласан.
Кумрий билади ўшани —
Кўп яхши... Сен нима деясан?
Тешажон гул каби бир бола,
Юзлари қип-қизил нақ лола.
Кумрини «синглим», деб юради,
Кумрига кўз бўлиб туради.
Тешага Кумрини берсамиз,
Сўнгра биз кўкракни керсамиз.
Кумрий бунга «йўқ», демасми?

Боту. 1930 йил

Боту. 1924 йыл

Түхта ая қизи Хайри ва набиралари
Эркли ҳамда Наима билан. 1931 йил

Боту укалари, синглиси ва жиянлари даврасида. 1923—24 йиллар

Боту ота-онаси, укалари ва жиянлари даврасида. 1924 йил

«Умид учқунлари» (1921)
шешірлар түптамининг муқоваси

Мазкур түпلامнинг Боту шеърларига
ажратылган илк саҳифаси

Москвадаги Бухоро маориф уйида. 1927 йил

BATU

TOLQYN TAVBŞLARЬ

—
ӨZNƏŞR
1 9 2 9

«Түлқин товушлари» (1929)
шеърлар түпламининг муқоваси

Боту хотини Валентина Васильева билан. Москва, 1925 йил 8 декабрь

Боту ва Йўлдош Охунбобоев 20-йилтарда Москвада таҳсил
курган узбек ёшилари даврасида

Боту. Ялта, 1925 йил

Боту. Ялта, 1925 йил

Боту хотини Валентина ва қайнсинглиси
Зинаида Васильевалар билан. Москва, 1930 йил

Боту. 1930 йил

Ботунинг маҳбуслик йиллари кечган Соловец ороллари

Соловец ороллари

Боту қамоқхонада, 1930 йил

В.П. Васильева қамоқхонада,
1941 йил

«Турсун» (1929) ҳикоя китобининг муқоваси

Сиддиқ Ҳодиев —
Ботунинг укаси

Юнус Ҳодиев —
Ботунинг укаси

Эркли Ҳодиев
Ботунинг ўғли

Наима Маҳмудова —
Ботуnung қизи

Хайри Ҳодисева —
Ботуnung сингили

Богу — асарларида ва замонашлари хотирасида доим барҳаёт

Кўнгли бир бошқада эмасми?..»
«Бу қандай янги гап? Кумри — қиз,
«Финг» демас, бир нарса қилсамиз.
Ўзининг кўнгли ҳам Тешада.
Эслайди ҳар ойдин кечада.
Тешажон бизнинг ҳам боламиз,
Ичкуёв қиласиз, оламиз...»
«Бу яхши, бироқ бир тусик бор;
У бизга йўл бермай қўяди.
Тез илож топмасак биз агар,
Ҳар йўлда минг ўра ўяди...»
«Нима гап, яна ким сўрайди?
Бахтсизлик янами ўрайди?..»
«Шайтонлар уруғи Шарифжон,
Саноқсиз хотинли чол эшон...»
«Эшоннинг совчиси келдими?
Алдамчи ваъдалар бердими?..»
«Эшоннинг совчиси келган йўқ,
Қаршимда кўкрагин керган йўқ.
Бироқ у совчининг совчиси,
Бургут кўз овчининг овчиси
Бу ёқда сангираб юрипти,
Кўпгина тузоқлар қурипти...
Нуркарвон «хўп», деса шу кузда
Тўй қилиб тинчланиб оламиз.
Шарифжон эшоннинг кўнглига
Аламнинг чўғларин соламиз...»

1928 йил

ҮТМИШДАН БИР ЭРТАК

1

Хон, бекларнинг зулм қўли узайган,
Салтанатнинг томирлари сусайган
Бир замонда донгли бир бой бор эди,
Унинг кўзи тўймас эди, тор эди.
Яшар эди телба дарё бўйида,
Бошлиқ эди элнинг аза, тўйида.
Кўчаларда катта-кичик букилиб,
Бўйин эгиб, йўл бўшатиб турарди.
Бой қарамай, йиқилганда бурилиб,
Еурур билан отга қамчи уради.
Эшигига кўп қари, ёш қалтираб
Бойваччанинг буйругини кутарди.
Кечакундуз тиними йўқ чўрилар
Ичкарида заҳар-заққум ютарди...

2

Бойнинг ёши етмиш бирга тўлганда,
Катта уйли, тўрт болалик бўлганда,
Куч белидан, нур кўзидан кетганда,
Борлигининг сўнги яқин етганда
У қизил гул гунчасига чанг солди,
Ўн еттига етмаган бир қиз олди.
Гўзал қизнинг оти Сораой эди,
Унинг кўнгли суюнчларга бой эди.
Дер эдилар: «Сора — қизлар сараси,
Кучаяди Сорасиз ишқ яраси.
Сора — кўклам чаманинг булбули,
Йигит кўнгли — Сораийнинг чин қули...»
Ҳар бир йигит Сораойни суярди,
Сораой деб кеча-кундуз куярди.
Бойлик кучи эл истагин рад этди,
Ёш Сорани эрксизликка беркитди.
Чол бойлиги унинг баҳтин учирди,
Умидини йўқликларга кўчирди.
Баҳтсиз Сора келгусининг руҳига
Кўзни ёшлаб, сўнг фотиҳа ўқиди.
Қора кунлар аламининг юкига
Юрагида қора уя тўқилди...
Ойлар ўтди, йиллар ўтди... Сораой
Соғлигини бир умрга берди бой...

Сораойнинг ошиқлари ичиди
 Турди отли чўпон йигит бор эди.
 Бу йиртиқ тўн ҳар кундузнинг кечида
 Сораойнинг дийдорига зор эди.
 Кўк майсалар, кент далалар қўйнида
 Турди хаёл дулдулига минарди.
 Гўзалликда тенги йўқ зўр чаманга
 Савлат билан, шавкат билан инарди.
 Баъзи чоқлар чўпон йигит най олиб,
 Ёш кўнглидан ёниқ куйлар тўкарди.
 Баъзи чоқлар ёлғизлиқда қийналиб,
 Чўпонликнинг аламидан чўкарди.
 Кун кетарди, тун ўтарди... Яна кун...
 Чўпон учун бирдек эди куну тун...
 Сораой ҳам Турди куйин суряди,
 Турдидаги муҳаббатни туряди.
 Бу қишлоқнинг қарилари Сорага:
 «Қара. Турди лойиқ йигит», дердилар.
 Бироқ тилак жилваланиб кулмади:
 Сораойдек ҳурни бойга бердилар...
 Кўк майсалар кўнгли ярим Турдининг
 Кўз ёшларин аста-аста тердилар...

Қишлоқ бойи яхши йўлдан кетмасди,
 Ёрлиларга раҳм-шафқат этмасди.
 Деҳқонларни кузда роса таларди,
 Хон, бекларнинг сурнайини чаларди.
 Шунинг учун сабр тошди қирғоқдан:
 «Мадад келмас, — деди Турди, — йироқдан!
 Ё ўлайлик, ё қолайлик... Чиқайлик,
 Зулм сочган қўрғонларни йиқайлик!..»
 Оқшом эди... Қўзғолдилар ёрлилар,
 Ўз кучи-ла яшагувчи орлилар...
 Ҳар томонда жилваланди ўзга ҳол,
 Бу ғаводан қўрқди ҳатто оқсоқол...
 Қишлоқ аҳли бойни роса боллади,
 Бой-чи ҳатто қочишга ин топмади.
 «Болаларим! — деди келиб гузарга.

Кариликни олинг озроқ назарга.
Сиз мусулмон, мен мусулмон! Ҳаммамиз
У дунёдан жаннат умид этамиз.
Мен сизга ҳеч дўзах раво кўрмайман,
Дардингизга аммо даво кўрмайман.
Арзингизни қилинг хонга, бекларга...»
Турди кулди: «Эшиклари беркларга...»
Эрмат полвон иргиб туриб бақирди:
«Дўстлар, уни бу ерга ким чақирди?
Ахир бизни зулм эзган эмасми?
Бойваччадан ҳамма безган эмасми?
Мазаси йўқ сўзларини тингламанг!
Тингласангиз, кейин сира инграманг!...»
Бир чол қўлин силкиб, деди: «Ҳалойиқ!
Қишлоқ бойи янчилишга-ку лойиқ...
Бироқ бундан биз ҳеч фойда қилмаймиз!...»
Нур бақирди: «Биз уни тинч қўймаймиз!...»
Турди чидаб туролмади: «Тўхтант оз!
Деди титраб. — Қачонгача бунча ноз?
Қишлоқ бойи камбағаллар қўлидан
Тортиб олди ер-сувларин аямай.
Ким юролди бойнинг юрган йўлидан,
Ҳар қадамда орқа-ўнгга қарамай?
Бу бой — бургут, кўзга чангол солади,
Еримиз ҳам қизимизни олади...»
Ёрлиларнинг ғазаблари кучайди,
Ҳар томонда қарғиш, сўкиш кўпайди.
Кўзларга қон тўлган эди. Ҳар кимда
Аллақандай бир изтироб тошарди;
Яна озроқ узайсайди бу ҳолат,
Бу қўзғалиш қирғоқлардан ошарди.
Оқсоқолнинг кути учди. Қочишга
Йўл излади... Йўллар ёруғ кўринди;
Иложисиз у ширин сўзлар сочишга
Бор эсини йигиб анча уринди:
«Шовқин-сурон кўтаришдан фойда йўқ,
Бой бувамнинг ери сизни қилмас тўқ!
Шукрки, бор бошимизда хонимиз,
У кишига фидо бўлсин жонимиз.
Ҳар жанжални шариатнинг йўли-ла,
Қозиларнинг ва бекларнинг қўли-ла

Ечиш керак... Гуноҳлардан қочингиз,
Яхшиликнинг эшигини очингиз!..
Биз ўзимиз, оппоқ соқол қарилар,
Ўлтиришиб бир маслаҳат қилайлик.
Зиндон-пиндон... балоларга йўлиқмай,
Ҳар ҳалқани ўз жойига илайлик!..»
Оқсоқолнинг сўзин бир чол ёқлади,
Бу гапларни Нурмат ота оқлади...
Аста-аста чоллар тўда туздилар,
Қўзғолоннинг томирларин уздилар.
Қишлоқ бойи, шундай қилиб, соғ қолди,
Сўнг уйида Сораойдан ўч олди...

5

Сораойнинг кўрган куни кун эмас,
Бой уйида ҳеч ким «Сорахон» демас.
Унинг учта кундошининг зуфуми
Сира лаззат берадиган нон эмас.
Уни ёлғиз овутади оналик,
«Қандай яхши, — дейди, — бўлиш болалик!»
Бироқ унинг истиқболи билгисиз,
Бой шубҳаси эмас сира белгисиз.
Қишлоқ бойи Сораойга боққанда,
Сора қўлга кўзмунчоқлар таққанда,
Бой юраги сиқилади, куяди,
У Сорага қарши ҳислар түяди.
Бой ўйлади: «Сора тезда туғади,
Сўнгра менинг обрўйимни бўғади.
Билолмайман: қайдан олди болани?
Оёғим-ла эзай ундай лолани!..
Тўхтай-чи оз, кўрай, кимкин у йигит?
Ўздан чиққан буғдоймикин ё чигит?
Буғдой бўлса, тегирмоним тоши бор,
Чигит бўлса, обжувозим қоши бор!..»
Бой кўзидан Сора сирлар ўқирди,
Унга қарши тўр тузоқлар тўқирди.
Сораойнинг тўлган эди юраги
Кўпдан бери «чин эри»ни кўрмасдан;
Унинг иссиқ кучоғига кўмилиб,
Лабларидан ўтли-ўтли сўрмасдан...

Турфа ўйлар хаёlinи безарди
 Бўлгач Сора жажжи ўғил онаси.
 Шул чоқларда тоғ, чўлларни кезарди
 Бу ўғилнинг Турди отли отаси.
 Эрмат полвон, Нур ва бошқа кексалар
 Фалаёндан сўнгра кўзни юмдилар.
 Эрмат полвон обхонада жон берди,
 Нуржон бўлса ёғоч дорда жағ керди...
 Билмас эди Сора Турди борлигин,
 Сийганининг дийдорига зорлигин...
 Боласини бағрига у босарди,
 Турди берган кўзмунчоқни асрарди...
 Қишлоқ бойи ҳар кун уни қийнарди,
 Бу ўғилнинг чин отасин сўпарди,
 Сораой ҳеч оғиз очмай турарди,
 Боласига кўкрак қалқон қиларди..
 Қишлоқи бой сирдан жуда қўрқарди,
 Шунинг учун эс йўқотиб юрарди...
 Бир кун сирнинг ўнг-сўлини ўйлади,
 Беш ўғилнинг каттасига сўйлади.
 Сораойни ўлдирмоқчи бўлдилар,
 Чақалоқни сўлдирмоқчи бўлдилар.
 Ота-бала режаларин тузишли,
 Қонлар улар кўзларида сузишли...
 Саҳар пайти... Зулмат чўкиб қолганди,
 Ҳар бир жонни уйқу босиб олганди;
 Ташқарида бой ухларди донг қотиб,
 Жимжитликда хунук овоз тарқатиб...
 Сораойнинг юмулмасди кўзлари,
 Титрар эди «Алла» айтган сўзлари...
 Уйдагилар Сораойдан безганди,
 Зийрак Сора қонли қараш сезганди...
 «Сора!» деган товуш унга эришди,
 Сора қўрқди, тили қақраб тиришди...

Зўр-базўр у ёстиқдан бош кўтарди,
 Бу товушдан у ажални кутарди...
 Яна товуш: «Мен Турдиман, Сораой!

Кўрқма... секин... уйғонмасин разил бой!..»
Оз бўлмаса Сора ҳушсиз қоларди,
Турди чўпон кўнглига дард соларди...
Тоғ тошига узун сочи илиниб,
Юзи, кўзи, кўл-оёғи тилиниб,
Жар устида сўнг дақиқа кечирган,
Кўз олдига оқ кафани келтирган
Гўзални гар қутқарса ёр у ердан...
Юз минг бора ўргулмасми у эрдан?!
Турди Сора кўзларини ўпарди,
Сора унга севгисини тўкарди...
Сўнгра аста кўтарди у болани,
От оёғи босиб ўтди далани...

8

Қишлоқи бой Сораойни излатди,
Ҳар томонга от оёғин тезлатди.
Бироқ кимса ундан дарак топмади,
Шундай қилиб, бой истаги чопмади...
Сораойни чол отаси биларди,
Шунинг учун у тинч соқол силарди...

9

Фалаёнга бағишлади эл достон,
Бу достонда борди икки қаҳрамон.
Эл дардига достонда гўр қазилди,
Унга шулар ўчмас қилиб ёэйлди:
Турди чўпон қандай йигит бўлгани,
Бойга қарши ғазабларга тўлгани,
Фалаёнда кўкрак кериб тургани,
Ёрлилар-чун жон куйдириб юргани,
Аlam тўла қора кунлар кўргани,
Сораойни ёшлигидан суйгани,
Сораойнинг гўзаллиги, созлиги,
Қоматининг адиллиги, нозлиги,
Унинг ёрли ёш чоклари, сўзлари,
Жозибали қора ўйноқ кўзлари,
Сўнг кунлари, кўз ёшлари, ғамлари,
Бой уйида кечган мудҳиш дамлари,
Бойнинг уйи, аза-тўйи, турмуши,

Нафрат тұла, лаънат тұла ўтмиши...
Йүқсил, ўрта деңқонларға қараши,
Ёрлиларнинг бор кучини талаши...
Хамма ёрли бойға лаънат ўқирди,
У достоннинг бош сүзлари шу зди:
«Замонимиз қандай ёмон бир замон.
Зулм, зулмат билан тұла ҳар томон.
Ёрлиларнинг қачон кулар иқболи
Ва уларни қачон құчаркан толе?!
Қачон чиқар қишлоқ узра тұлин ой,
Бахтили бўлар Турди билан Сораой?!»

1925—1929 йыллар

Ҳикоя

ҲАЙИТ ҲАРОМ БҮЛДИ¹

Бугун ёлғон арафа...
Эрта рўза тамом бўлади...
Индин ҳайит...

Бу йилги ҳайитнинг бурунги ҳайитларга ўхшамаслиги рўзанинг бошидаёқ билинган эди. Мулла Охунжон домла рўзанинг бешинчи кунида, ҳожи поччанинг таъбири билан айтганда, «Таъбирномаи Юсуфий»га қараб, шундай каромат қилган эмишлар:

«Валлаҳи аълам биссаваб, бу йилги ийди рамазон кўп мусулмонларнинг бошига нури илоҳий сочмаса керак...»

Ёлғон арафа савдосига қараб туриб, ҳожи почча ҳам ўзига каромат қилди:

— Бу йилги ҳайит шарофатли бўла турганга ўхшамайди... Савдонинг мазаси йўқ.

Мулла Охунжон домла ҳайит харжи қилиб келиш ниятида раста бозорга жўнадилар.

Инқилобдан бурун ҳар бир раствада бир неча эътиборли бой бўлар эди. Бу бойларнинг баъзилари Мулла Охунжон домла раствадан ўтиб қолганда дўконга таклиф қилиб, дарров чой ва иссиқ нон чиқардилар ва дуо қилдилар. Ҳозир у бойларнинг дабдабали дўконлари ёхуд вайрон бўлиб ётади, ёхуд ҳукумат дўконлари бўлиб қолган.

Домла тўрт растани айланиб чиқди; ҳеч ким бу кишига илтифот қилмади; домлада аллақандай маъюслик пайдо бўлди.

Мулла Охунжон домла «бисмилло» деб читфурушлар раставасига қадам босдилар. Агар бу раствада ҳам ҳеч ким индамаса, домланинг маъюсликлари тошиб кетарди. Бироқ бундай бўлмади: ҳожи почча домлани дўконга таклиф қилди. Домламиз ҳожи поччадан жуда ранжиган бўлсалар ҳам, шундай фурсатда илтифот қилган мусулмонга яхши гапирмаслик, ўз сўзлари билан айтганда, айни ҳамоқат бўларди.

Фотиҳа ва тавозедан сўнг домламиз Ҳожидан кўнтил сўрадилар:

— Мулла Ҳожимуроддан дарак йўқми? Худованди карим ўз паноҳида омон сақласин...

— Иншоолло... — деди эгилиб ҳожи почча, — ҳозир-

¹ Повестдан бир шохча (*муаллиф изоҳи*).

гача тайинли бир дарак йўқ, тақсир. Кўп ташвишга қолдик-да...

— Рамазон шарифда ташвиш тортишнинг ужри бе-ҳад бўлади, ҳожи афанди... Мулла Ҳожимурод кўп зий-рак фарзанд; хотиржам бўлинг...

— Ҳа, тақсир... Шунинг учун дўконга тушишни ихтиёр қилдик.

— Бундай улуғ кунларда дўкон ёпиқ турса, фаришталар кирмай қоладилар... Жуда яхши қилгансиз... Бу кунларда дўкон очишнинг ҳам у дунё ва бу дунё учун фойдаси бор.

Ҳожи поччага домланинг сўзлари жуда ёқди. Домла у ёқ-бу ёққа назар солиб, яна гапга кирдилар:

— Ҳожи афанди, сизнинг дўконингиз илгари замонда ҳам шу ерда эдими?

— Йўқ, тақсир. Мана шу қаршингиздаги капиратиф дўкон каминага қарашли эди... Қўлимиздан тортиб олдилар... хароб қилдилар...

— Шундай экан... — деди ўйланиб домла, — мен бир қанча расталарга кириб чиқдим; ҳар томон хароб, ҳар томон вайрон; дўконлар ер билан яксон, эски вақтда олинган тимларнинг аксари кўтарилган, кўчаларда юриш имкониятидан хориж... Бечора косибларнинг ҳоллари танг. Эски вақтда энди бой бўлиб келмоқда бўлган дўкондорларнинг ҳоллари ёмон... Буларни кўриб, кўп афсус едим...

— Тақсир, афсус емайдиган замон бўлдими? Мана, қаранг, тақсир. Бу томонда шунча дўконлар, бойлар йўқ бўлиб кетяпти, мана бу томонда катта-катта фишт иморатлар... Булар мактаб эмиш, қулуб эмиш, завуд эмиш, газитхона эмиш, нима балолар эмиш. Буларнинг бизга нима нафи бор? Ўзимиздан биргина бой чиқиб, даранглатиб катта магазин солмагандан кейин мамлакатнинг бойлиги кимларнинг қўлига кириб кетади? Сиз сўраманг, мен гапирмай...

Ҳожи почча жуда дардли бўлса ҳам, юқори товуш билан сўзлашга жасорат қилолмас эди.

Домламизнинг диққатларини дўмбира овози ўзига жалб этди.

Вайрон расталарнинг нариги томонида кўкрагини кўкка кўтариб турган муҳташам бинони ҳожи почча кўрсатиб, деди:

— Ана у бинода пиёмерми, пиёнерми деган гўдак-

лар ўқийдилар — большавойликка тайёрланадилар. Ҳар кун эрта-ю кеч рат-рат...

Улар куладилар, шодланадилар...

Тўғри, янги замон енгиб, эски замон енгилиб боради.

Мулла Охунжон домла билан ҳожи почча ҳам буни кўриб, сезиб турадилар. Агар буларнинг кучлари бўлса эди, нималар қилмасдилар. Домламиз бошларини тафаккурдан кўтариб, дардларини сочдилар.

— Қўлингиздан ҳеч нарса келмайди... Ҳар иккимиз ҳам қариб қолдик, у дунёни кўпроқ ёд қилиш лозим.

— Тақсир, сўзингиз рост.

Бу дардлашишни ҳожи поччанинг уйидан келган бола бузди.

Бола ҳовлиқиб деди:

— Турди акамни, Норкўзи акамни қамаган ерга Ҳожимурод акамни ҳам қамаган эмишлар...

Ҳожи почча ўрнидан иргиб турди:

— Вой, ҳайит ҳаром ўлди... Буларни отиб ўлдирадилар...

1929 йил

Маколалар

ЭЛЧИ АФАНДИГА ЖАВОБ ҲАМ РИЖО

(Идорага мактуб)

«Иштирокиүн»нинг 208-номеринда «Ўрта мактаб ва олий курс» сарлавҳаси остинда «Элчи» имзоси ила ёзилган мақолани ўқиганда ортиқ тахмини мұхит бўлган бир-икки нарсаларни «Элчи» афандининг ўзларидан сўрамоққа мажбур бўлдим. «Элчи» афанди ёзган мақолаларинда ўтган йил мактабларда дарслар ҳар турли бўлиб, истилоҳлар кўп мактабларда арабча ўқитилиб, турк-ўзбек болаларининг бошларини оғирлаштириди. Етар энди бечора болаларни оғулов ва бошларини чертув ҳам истилоҳларига ялинув, деб бақирадирлар. Тўғри, ўтган йил фанлар ҳар мактабда ҳар турли ўқитулув ҳар истилоҳларни истеъмол этган мактаблар саноқсиз эди. Бунга жавоб ўтган йил юртимиздаги мактабларнинг очилган йили бўлгани сабабли дарслар, ҳар турли истилоҳлар арабча эди. Ҳар нарсанинг бошланган йили тартибсиз бўлгани каби, яхими бундоғ бўлса, бу йил ҳам ўтган йил каби араб истилоҳлари ишлатилмоқда, деган савол ҳар кимнинг кўнглига келур. Муни ҳар кимнинг ақли «шу нечун?» саволига жавоб бермоғи керакdir. Сўнграгина бошқа сўз!

Ҳаммага маълумдирки, бизда чигатойча бир китоб ва лугат китоби йўқдир. Китобга, хоҳ лотинча, хоҳ арабча ислоҳда бўлсин, муҳтоҷлигимиз ҳаво даражасидадир. Мана шундай муҳтоҷлик бир замонда «Битсин арабча истилоҳлар ва лугатлар!» деб қичқирмоқ қандоқ бўлур экан? Ўйлаб охирига етолмадим. Чигатойча лугат ва истилоҳлар билувчи афандиларимиз бўлмаган ва келишмаган сўзлар ила газета саҳифаларини қоралаб турмасдан, илмий-фаний чигатой истилоҳида китоблар ёзиб, сўнгра кеч курслар очсалар, яхши бўлур эди.

Мана, «Элчи» афандининг сўзларини англасак-да, лугат ва истилоҳ билмасамиз, нима қилурмиз? Қулимиизда чигатойча лугат китоби йўқ. Қаердан топурмиз? Овруполиларнинг ҳаммаси маълум илм ва истилоҳларни греклардан, лотинлардан, араблардан олмишлар.

Овруполиларнинг тили бизнинг тилга қараганда бойлигини ҳар-бир илмли киши тасдиқ этар. Бой тилни овруполилар греклар, лотинлар, араблардан олдилар. Зероки, бу уч миллатнинг тили бошқа миллатларнинг

тилидан бой ва эскидир. Биз, туркийлар эса, илм ва фунун, лугат ва истилоҳларни ёлғиз араблардан олдик. Зероки, араб тили дунёдаги энг бой бўлиб танилгандир. Биз чигатойча илм ва фунун, деб ўйлаган эдик. Билмасдан, кўп кишилар тилидан сўзладим. Йўқ, ўзим ўйлаган эдим. Агарда юқорида йўқ деб ўйлаган чигатойча лугат китоби бўлса, муҳтарам «Элчи» афандидан илтимос қилур эдимки, «Иштирокиён» газетаси орқали маълум қилсалар, миллатимизга буюк хизмат қилган бўлур эдилар. Зероки, бутун мияли болаларимизни бошларини оғритмас ва чиритмас эдик...

Афандим, билмаган нарсангиз ила газета саҳифаларини булғотмангиз. Матбуот оламинда сиз ва биз кабиларнинг қийшиқ қадам босмоқлари уятдир. Яна мақоладаги «афандим»лар, фалонлар деганингизга тушунмадим ва афандилар ким эканин билмадим, шуни англатсангиз экан.

1919 йил 23 ноябрь

ЎЗБЕК АДАБИЁТИНИНГ ОКТЯБРЬ ИНҚИЛОБИДАН СҮНГГИ ДАВРИГА БИР ҚАРАШ¹

Октябрь арафасида ўзбек адабиёти²

Жадидчилик ҳаракати Октябрь инқилобининг арафасида ўзига йўлни анча кенгайтириб олган эди. Ҳозирги Узбекистон жумхуриятиning катта-катта шаҳарларида жадидлар ташкилотлари ўз борлиқларини кўрсатиб ишлашга жасорат қилиш даражасига эришган эдилар. Миллий сармоянинг талабларини тартибга солиб майдонга отиш учун имконият анча кенгайган эди.

Бу вақтда ўзбек адабиёти шу талабларнинг «таржимони» бўлиб борлиқ кўрсатиб турди. Жадидлар мактабларидан сиёсий, ижтимоий, маданий жабҳаларда

¹ Бу мақола ёзишга ўйланилган каттароқ асарнинг 1927 йилда ёзилган тезислари эди (*муаллиф изоҳи*).

² Мақоланинг бу ва кейинги қисмларидаги айрим фикрлар бунгли қарашлардан кескин фарқ қиласди. Мақола муаллиф адабий-танқидий қарашларининг тадрижини кўрсатиш ниятида зълон қилинмоқда.

курашувчилар тайёрлаб чиқаришни буюк галдаги вазифалардан санаганларида «жадидлар адабиёти»нинг «бисмилло»си шунга бағишиланди. Бу табиий ҳол.

Феодализм талабларини куйлайдирган ва унинг мавжудиятини мақтайдирган «мадраса адабиёти»нинг мавженини олиш, унга зарба бериш вазифаси бўйнида бўлган «жадидлар адабиёти» ҳар жиҳатдан ўзини тузуклашга мажбур эди. Бироқ, бу йўлда у катта хизмат кўрсата олмади: гўзал, чуқур маъноли асарлар майдонга отолмади. Лекин, миллий сармоя тилакларини тарқатища катта ташвиқотчи бўлиб ишлади.

Октябрь инқилобининг арафасида мавжуд «жадидлар адабиёти» ҳам мазмун, ҳам шакл жиҳатидан «мадраса адабиёти» билан бир қаторда туролмади. Бу адабиёт усмонли ва татар адабиётининг изидан кетишга ҳар вақт уринди. Уларнинг таъсирларига бутунлай ютилиб кетишдан сира қўрқмади, балки унга томон борди.

Илгарилар қўрқуб-пусуб «миллатнинг жаҳолати»дан зорланса, сўнгги вақтларида очиқдан-очиқ миллат ва ватан тароналарини юксалтира бошлади. «Ватан, ватан дея тандан жудо ўлур руҳим...» каби шеърлар кўпайиб тарқала борди. Албатта, бу ҳол миллий бойларнинг ўсиши, кучланишига қаттиқ боғланди.

Умуман, «жадидлар адабиёти» «мадраса адабиёти» ўтурган ўринга чиқиб ўлтириш даражасига етолмади.

Октябрь инқилобининг бошларида узбек адабиёти

Октябрь инқилоби жадидларнинг самимий муҳаббатларига эриша олмаслиги табиий эди. Шунинг учун «жадидлар адабиёти» Октябрь инқилобини яхши қарши олмади.

«Санъят жамият ҳодисасидир» (Плексанов). Албатта, бу ҳодиса бирдан лўп этиб тап-тайёр ҳолда чиқиб қолмайди. Октябрь инқилоби ҳокимиятни пролетариат қўлига ўтқазиш билан «жадидлар адабиёти» бирдан йўқолиб, пролетариат адабиёти туғилмади.

Октябрь инқилобидан миллий бойлар ўз тилакларини вужудга чиқариш учун фойдаланишга уринганларида «жадидлар адабиёти» шу йўлда ҳаракат қилди. «Усмонли турклари» Туркистонга келиб, жадидлар билан кўл-кўлга бериб ҳаракат бошлаганларида бу «жадидлар

адабиёти» яна ҳам ўз афтини очикроқ кўрсатди, илгаридан ҳам усмонли адабиётига яқинлашди, ҳатто тил ифодаларида усмонлилар таъсири кўрилди, туркчилик ғоясининг илдиз олиши учун бу адабиёт жиддий ишлади. Бу даврда татар адабиётининг таъсири йўқолиб кета бошлади...

«Миллат йўлидир, ҳақ йўлидир дутдигимиз йўл, ай ҳақ, яша, ай севгил миллат, яша, вор ўл» каби шеърлар мактаб болаларининг, бир тўда йигитларнинг оғизларида тўлқин урди. Ҳар вақт адабиёт миллат, ватан деди; синфий курашга қарши нарсалар майдонга чиқди. Бу даврда «жадид адабиёти» яна ҳам тубанлашиб кетди. Ўз отини ёзишни кечагина ўрганганлар ҳам адабиёт майдонида жавлон қилишга отландилар. Бунинг натижасида саноқсиз, бемаза шеърлар, ҳикоялар, саҳна асарлари кўриниб йўқолдилар. Буларда узоқ борлиқ кўрсатиб туришга қудрат сира йўқ эди.

Бу адабиёт кенг меҳнаткашлар оммасининг ичига сингиш у ёқда турсин, унинг ёнига ҳам яқинлашмади. Кенг меҳнаткашлар оммаси бу шеърларга «афандимлар ашуласи» деб масхара назари билан қаради.

«Жадидлар адабиёти» у вақтдаги «миллатчилик» талабларига ҳам жавоб беришдан ожиз бўлди.

Юқорида айтилганча, меҳнаткашлар оммасининг четда қолиши миллий бойлар тилагининг вужудга чиқишида энг катта тўскин эди. Шунинг учун адабиётда ҳам янги йўл очиш мажбуриятини борлиқ кўрсатди.

«Чигатой гурунги» жадидлар адабиётининг йўлини бузуқ топди ва оммага яқинлашиш учун чоралар излади; ҳақиқатан, ўзбек адабиётида анча янгиликларни вужудга келтирди. Бу, айниқса, тил, услуб, шакл масалаларида бўлди. Лекин мазмун масаласидан узоқ кетмади; «миллат, ватан» сўзларининг ўрнига «улус, юрт» сўзлари ишлатилди ва «Ай севикли миллат, яша, вор ўл» ўрнига «Турк эли, эй буюк эл, кўзинг оч!» шарқийлари тарқатилди.

Умуман, «Чигатой гурунги» тарбиясида етишган янги ўзбек адабиёти миллатчиликни талқин этишдан узоқлашмади. «Чигатой гурунги»нинг катта хизматларидан бири ёш қалам эгаларини тўплаб тарбия қилишидир. «Чигатой гурунги»нинг ҳаракатлари усмонлилар таъсирида бўлган жадидлар томонидан қаттиқ қаршиликка учради. Бунга сабаб, «Чигатой гурунги» ҳам синфий

айирмага қарамади, деди, буни у вақтда майдонга чиқ-қан асарларидан очиқ кўриш мумкин.

Бу асарларнинг аксариятида маъновионлик фояси талқин қилинади. Ҳар асарда «модда руҳнинг маҳсулоти» каби кўрсатилади. Ишқ масаласида маъновионликнинг учига чиқилади: энг гўзал асарлар деб ишқ, кўнгил, руҳ тўғрисида ёзилган нарсалар танилади.

«Чигатой гурунги» теварагига тўғланган қалам аҳдлари орасида 1922 йилдан бошлаб икки тўдага айрилиш кўринади. Бир тўда эски миллатчилик йўлини кенгайтириб илгарилашда давом этса, иккинчи тўда «йўқсул эл» кўпчилигига томон ҳаракат қиласди. Бу сўнгги оқим кишилари орасида «йўқсул эл»чилик ҳаракати 1922 йилдан бурун ҳам оз-моз кўриниб туради. Бироқ бунинг айрим шакл олиб, миллатчилик куйчиларига қарши ҳаракати кейинроқ борлиқ кўрсатади. Орада бир қанча адабий тўқинишлар вужудга келади. Шуниси қизиқки, ўша даврдаги шўро матбуоти бу икки оқим курашига баравар қулоқ очиб туради.

Бу икки оқим «Чигатой гурунги» ичидан чиқиб, атрофларига бир қанча янги кучларни жалб эта бошлади. Бироқ, янги адабий кучларнинг ўсиши тартибли, яхши ҳолда бўлмайди.

Миллатчи ёзувчилар тўдаси босмачилик ҳаракатини турли мақтаб куйлашга ва босмачиларга шундай қилиб кўмак этишга кирадилар. Иккинчи тўда бунга қарши курашини давом эттириб, пролетариат мафкурасига яқинлаша борди. Бу икки тўда орасида мутараддир қолганлар ҳам бор эди. Булар кўп вақт ҳалиги миллатчилар тўдаси томон оқардилар, лекин миллатчилар тўдаси каби фаол суратда мунтазам ишламасдилар.

Сўнгги чоқларда ўзбек адабиёти

Босмачилик тор-мор келтирилиб иқтисодий ҳолат мамлакатимизда ўз йўлига кира бошлагач, миллатчи ёзувчилар кучсизланишга тутдилар. Лекин булар осонлик билан тезгина йўл бўшатмадилар. Мафкура майдонидаги курашда уларга анчагина маҳсус зарбалар беришга тўғри келди. Уларнинг бир қанчалари — аксариятлари «жанда» кийиб, адабиёт соҳасидан ўзларини бир оз четга олдилар. Лекин вақти келганда, яхши суратда бўлса ҳам, куйлаб қўядилар.

Мафкура жиҳатидан соғлом адабиёт сүнгги вақтда куч олди. Янги-янги умидли кучлар ўзларининг ширин нарсалари билан адабиётимиз соҳасини безашга эришдилар. Лекин ҳалигача чин маъноси билан пролетариат адабиёти бизда вужудга чиққани йўқ. Пролетариат мафкураси билан сугорилган асарлар анча бўлиб қолган бўлса ҳам қатъий бир шаклга кирган пролетариат адабиёти бизда бор, дея олмаймиз.

Бизнинг янги адабиётимиз мазмун жиҳатидан ҳали ёш; шакл жиҳатидан бўлса, излаш — тажриба давридадир.

1927 йил

ҚАНИ, КИМ БОР?

Санъат ва адабиётимиз қақраб ётади, катталар эътибор бағишлиши керак, уларнинг улуғ аҳамияти эътиборсиз қарашибга нафрат отади. Сустликка, ялқовликка ҳужум бошлаш керак. Қунлар бири-бири кетидан қаторлашиб ўтмоқда; ойлар ўзгармоқда; йиллар бошланмоқда... ёшлар улғаймоқда; янгилар туғилмоқда... талаблар ошмоқда; эҳтиёжлар тошмоқда... Ҳар томонда, ҳар жабҳада тинимсиз тебраниш, илгарилаш...

Суюкли ватанимизда улуғ ва эзгу иш қилиниб туради; жаҳонда икки зўр куч яшаш учун чорпишиб юради, кўп томонда қон денгизи тўлқинлар уради. Тинчликни гангратиб ҳар томон суради... қон денгизини мазлумларнинг, «куллар»нинг, меҳнат қўшинларининг кесилган кекирдақларидан, эзилган бошларидан, янчилган кўкракларидан, санчилган юраклардан оқиб тўпланган қонлар борлиққа кетирган...

Ҳозир жаҳон шундай, замон шундай!

Шундай замонда ҳар бир ўлканинг боласи ўз кучини яккалаб, аяб сақлашни ўзига ор билиши керак. Қайси жабҳанинг қайси бўлагида кучини фойдали сарф қилишга қодир бўлса, шунда борлиқ кўрсатиш унинг улуғ вазифасидир.

Ҳамма жабҳалар бир-бирлари билан боғланганлар, бир жабҳадаги кучсизлик ўз таъсирини бошқа жабҳалардаги ҳаракатларга ижра қиласи. Шунинг учун бир жабҳага ёхуд бир жабҳанинг бир бўлагига қўл силтаб эътибор этмаслик зарарини беради.

Мафкура жабҳасининг муҳим бир бўлаги бўлган санъат ва адабиёт бизда орқада қолди; шу кунгача керакли эътиборга мувваффақ бўла олмади. Санъат ва адабиёт аҳллари ўзлари ҳам бунга узоқдан қуш боқиши бағишладилар. Албатта, бу ҳолнинг узун умр кўришини истаган киши ҳозирги замонда бизнинг томонда бўлолмайди, кундан-кун ошмоқда бўлган эҳтиёжлар, ошмоқда бўлган талаблар санъат ва адабиётимиз саҳнасидан парда кўтарилишини тўзумсизлик билан кутуб турдилар. Қани, ким бор?!

* * *

Гўзаллик, гўзаллик деб фарди тўлқунланишдан ҳам гўзал санъат, гўзал адабиёт деб якка завқланишдан, мутаассир бўлишдан, куруқ сўзлашдан кўп фойда чикмайди. Ҳозир яратиш, тузиш замони; ҳозир янгилик түғдириш, эски ва чурук асосларни бузиш замони; ҳозир қақраган истакларни сугориш замони; ҳозир ярамас тилакларни йўқлиққа юбориш замони; ...тебраниш, яратиш керак замонида қилинган ишлар кўрукдан ўтди, ўзбек санъати ва адабиёти кучсиз ҳолда ўзини кўрсатди. Бу ҳол бу кунгача давом этган экан, бундан сўнг давом этмасин, дейилди. Чиройлик гап, яхши тилак, қани, бунга ким қарши?!

Ҳозир янги маҳсулот керак, гўзал қаламлар маҳсулотнинг юз очиши керак. Маҳсулот гўзал бўлсин, тотли бўлсин, кучли бўлсин; эски зарарли маҳсулларни йўқлийка кўмсин; кўпчиликнинг, меҳнат қўшинининг диққати ва суйгисини ўзига жалб этсин. Янги маҳсуллар шундай таъсир қўлсинларки, эски зарарли маҳсулларнинг излари ҳам кўпчилик кўнглидан кетсинлар. Албатта, бундай нарсалар яратиш, айниқса, бизда янги эмас. Айниқса, бизда, дедим, тўғри. Чунки бизда сўнгги чоққача санъат ва адабиёт дунёсидаги жараёнлар ўзларини кўрсатган эмаслар; ҳалигача бу тўғрида текширишлар, танқидлар бўлмаганлар, янги жараёнлар тўғрисида бизда керакли нарса бўлмагани каби эски санъат ва адабиётимиз тўғрисида ҳам ҳозиргача етарлик тузук нарса йўқ.

Санъат ва адабиёт масалаларига жиддий қараш — таҳдил қилиш керак.

* * *

«Аланга» — адабий бир журнал; бунинг бетлари юқорида айтилган маҳсуллар билан безалмакчи. Бу «Аланга» эски ҳарфларимизни ва адабиётимизнинг эски маҳсулларини янги замон ўтида ёниб кетмакда эканини ва янги ҳарфларда янги маҳсулларнинг нур отмоқда бўлганини кенг кўпчиликка кўрсатади.

«Аланга» ёш санъаткорларни, «қизил қалам»чиларни ўз теварагига чорлайди.

«Аланга» марҳаматли қучоғини ёш кучларнинг гўзал ва фойдали маҳсулларига кенг очади.

Қани, ким бор?

1928 йил

ТУРМУШДА ХОТИН-ҚИЗЛАР

... Хотин-қизларни чинакам озодликка бутунлай чиқариш учун мамлакатимизда зўр ишлар бажарилди ва бажарилмоқда, катта муваффақиятлар қозонилди ва қозонилмоқдадир.

Хотин-қизлар озодлиги масаласининг нақадар улуғ аҳамиятли эканини ишчилар синфи раҳбарларидан бирининг Кугельманга 1868 йилнинг 12 декабрида ёзган ёзувидаги шу сўзлари жуда яхши кўрсатади:

«Америка ишчилари союзининг сўнгги пленумида илгарига катта қадам босилгани шундан белгилики, у хотин-қиз ишчиларга тўла tenglik берган. Тарихлан озгина хабари бўлган ҳар бир киши биладики, улуғ ижтимоий ўзгаришлар хотин-қизларсиз мумкин эмаслар. Ижтимоий тараққиёт хотин-қизларнинг ижтимоий аҳволи билангина ўлчана олади».

Янги дунё қуриш вазифаси бўйнида бўлган ишчилар синфи бу сўзларга эътиборсиз қараб илгарилай олмайди. Ишчилар синфи ёлғиз эркаклардан иборат эмаслиги ҳаммага маълум. Ишчилар синфининг эркаклар қисми хотин-қизларни қуллик занжирларига боғлаб қўйиб, янги ҳаёт қуришга киришмайди, кириша олмайди.

Август Бебель айтади: «Ишчи ва хотин-қизларни уларни иккиси ҳам мазлум бўлганлари бирлаштиради: хотин-қизлар бўлса, қулликка дучор бўлган биринчи маҳлуқи башардир».

Бу сўзларнинг тўғрилигини кишилик тарихи жуда ҳам кўп далил ва ҳужжатлар ила исбот қилди.

Башарият тарихининг биринчи саҳифаларидан бошлаб текширилса, турли даврларда хотин-қизларнинг турли хил мавқе ишғол этганилари кўрилади, ҳар даврдаги иқтисодий шароит жамиятда хотин-қизларнинг ўринларини белгилаган.

Истихлосот кучларининг тараққиёт даражаси тубан бўлган бурунги кишилик жамиятида эҳтиёж билан имконият қарама-қаршилиги, яъни яшаш учун керакли нарсаларнинг етарли даражада бўлмаганлиги яшаш учун курашишга кучи етмайдиганлар сонини камайтиришни — қариларни, касалларни ва ёш болаларни ўлдиришни вужудга чиқаргандир. Бундай ҳол ҳозирги вақтда ҳам баъзи халқларда кўрилади.

Баъзи бурунги ва ҳозирги маданий савияси паст халқларда қиз болаларнинг ўлдирилишига ҳам хотин-қизларни яшаш учун курашишда эркаклар билан баробар жисмоний куч сарф қилишга қодир эмасликлари асосий сабабдир. Мана бу кучсизлик орқасида хотин-қизлар эркаклар қўлида ихтиёрдан, ҳукуқдан маҳрум бўла бошлаганлар.

Хотин-қизлар бора-бора қул сафига, мол қаторига қўйилганлар. Маданий савияси паст халқларнинг баъзиларида эркаклар хотин-қизларни юк ташувчи ҳайвонлар қаторида ишлатиб, ҳатто оч қолганларида хотинларни еганлари тўғрисида кўп нарсалар ёзганлар.

Каффри халқидан бирининг сўзича, «хотин эрининг ҳўқизидир; хотин сотиб олинган мол, мол бўлганидан кейин ишлашга мажбурдир». Хотинларга бундай қараш баъзи халқларда ҳам йўқ эмас. Эр хотинини ҳар нарса қилишга ҳақи бор, деювчи кишиларимизнинг назариялари билан баъзи халқларнинг хотин-қизларга қарашлари орасида зўр айирма кўринмайди. Хотин эрининг хусусий моли бўлганидан кейин унинг истиқболи ҳам ўз қўлида бўлмаслиги табиийдир. Австралиялиларда эри ўлган хотин уч кундан сўнг қайноғасига тегишга мажбурдир. Бизда ҳам кўп вақт эри ўлган хотинни қайноғасига берадилар. Ерли яхудийларда бу ҳол яна ҳам ёмонроқ. Улар, масалан, 25 ёхуд 30 ёшли эридан кейин қолган хотинни эрининг ярим ё бир ёшли укаси 18 га киргунча сақлаб, сўнгра шунинг ихтиёрига берадилар.

Агар йигит хоҳламаса, бир қанча одатлардан сўнг, хотинга бошқа эр қилиш учун ижозат берилади.

Мана бу ҳоллар хотин-қизларнинг ҳуқуқий маданийти тубан ҳалқларда қандай эканини очиқ кўрсата олади.

Энди хотин-қизларнинг маданий аталган ҳалқлар орасида тутган мавқеи юқорими, яъни уларда хотин-қизлар қул эмасмилар, сўроғига жавоб бериш лозим. Бунинг учун маданий ва мутараққий аталган бурунги ва ҳозирги ҳалқларни кўз олдимиздан ўтказайлик-чи, қандай ҳол кўрамиз. Бугунги мисрликларнинг хотинларини хусусий мол қаторида кўрганлари белгили. Бурунги Ҳиндистонда бўлса, кўп маъбудалар — раққосалар (ўйинчилар) тўдалари мавжуд бўлиб, булар севганлари билан алоқа боғлаш вазифасини бажаардилар. ... Эрга тегмоқчи бўлган қизлар биринчи кечани шу маъбудалар билан бирга кечиришга мажбура эдилар. Бунга ўхшаш ҳужжатлар ҳамма ҳалқларда топилади. Бу ҳужжатлар эса руҳонийларнинг парда остида қандай ярамас ишлар билан машғул бўлишларини кўрсатадилар.

Машҳур нотик Демосфеннинг сўзлари бурунги Юнонистонда хотинларнинг аҳволи қандайлигини яхши кўрсатади: «Бизда кайфу сафо ҳам кундалик истифода учун маъшуқалар ва қонуний бола тувиш ҳам уйга қараш учун хотинлар бор». Бурунги Юнонистонда хотин-қизлар қуллар билан баравар эди, дейилса ҳам мумкин.

Хотинлар ҳамма ваqt парда ичидаги юради. Генератис (ичкари) да яшардилар; бизнинг ўзбек хотинлари каби бегона эркакларга кўринмасдилар. Эркаклар бўлса, бошқа хотинлар билан яшашга, истаганча кайфу сафо қилишга ҳақли эдилар. Қадимги римлиларда ҳам расмий хотин олишдан мақсад қонуний бола кўриш эди...

Энди назаримизни эски замонлардан янги замонларга бурсак, буржуазия ҳокимиятида хотин-қизларнинг чинакам озодликка чиққанлигини кўрмаймиз. XVIII аср охиirlарида ҳам ўз хотинларини сотиш Англияда бор эди. 1797 йилнинг 12 июлида чиққан «Таймс» газетасида шундай нарса ёзилган эди:

«Тасодифий кўрилмай қолганига ёхуд шуурий мушоҳадага биноан биз «Синфельд» ярмаркаси тўғрисидаги бўлимда хотинлар баҳоси қанча эканлигини билдиришдан ожизмиз...»

Мана шу бозорда хотинларнинг эрлари томонидан сотилишини Дюрен шундай тасвир қилади:

«Одатда эр бўйнига арқон боғлаган хотинни бозор куни қорамол сотадиган ярмаркага олиб келиб, ёғочта боғлайди ва керакли миқдорда кишилар йигилгандан сўнг, ким кўп берса, шунга сотади...»

Капиталистларнинг хотин-қизларга қараашлари қандай эканлиги белгили. Уларда ҳам хотин-қизлар эркаклар учун яратилган маҳлуқ бўлиб, эркаклар билан баравар хукуқга эга эмаслар. 1902 йилда Германиянинг Гэллнер шаҳариндаги клиникада ишлайдирган студентлар орасида юз кўрсатган воқеани Август Бебель шундай тасвир қилган:

«Биз (яъни студентлар — Б.) хотин-қизларга клиникада ишлашга йўл берилмаслигини талаб қиласмиш. Чунки тажриба кўрсатадики, хотин-қизлар билан эркакларнинг клиникада бирга ишлашлари тиббий маълумот манфаатига ҳам, назокат ва ахлоқ асосларига ҳам қаршиди.

Капиталистларнинг ўз манфаатлари йўлида ишчилар синфининг хотин-қизлар қисмини ҳам қандай оғир шароитда ишлашга мажбур қилганларини буржуазия ҳам инкор этишдан ожиздир. Капиталистлар мамлакатида юқори синфларга мансуб хотинлар қўғирчоқ, паст синфларга мансублари эса қул ҳолидадирлар. Капитализм кишиларнинг ҳаммасига, шу жумладан, ҳамма хотин-қизларга чинакам эрк, бутун хукуқ беришдан узоқдир. Капиталистларнинг мустамлака ҳалқларини ва уларнинг хотин-қизларини истисмор — эксплуатация қилишда қандай усталиклар кўрсатгандари ва кўрсатиб туришлари яширин эмас.

Бундан икки йил бурун ёзилган бир мақолада Англиянинг Ҳиндистонда хотин-қизларга қандай қараашларини кўрсатадирган бир лавҳа тасвир қилинган эди. У мақоланинг тасвирича, Бомбей шаҳрининг энг катта кўчаларидан бирида қафасларга яланғоч хотинлар қамаб қўйилгандар. Қафасларнинг баъзиларида икки хотин, икки карават ва баъзиларида бир хотин, бир карават мавжуд бўлиб, хотинларга яқинлик қилишни истаган эркаклар пул тўлаб, ичкари кирар эканлар.

Мана бу ҳол назокат, ахлоқ тўғрисида фалсафалар сотувчи буржуазиянинг сўзларидаги самимият ва соффлик қандай эканини яхши кўрсатади.

Кишилик дунёсини қулликдан озод этадирган ишчилар синфигина хотин-қизларни чинакам эркка, чинакам бараварликка эриштира олади. Бунинг тўғрилигини биз ўз кўзимиз билан кўриб турибмиз.

1928 йил

НАФИС АДАБИЁТ СОҲАСИДА ЎЗ-ЎЗИНИ ТАНҚИД

Ўзбек нафис адабиёти ҳали ҳам асосли, системали танқидларни яхшигина сезгани ва унинг таъсирида муҳим бир тўда қадамларни босгани йўқ. Тузук, мафкура майдонидаги кураш адабиётимиз соҳасини ўтиб кетмади, бу — мумкин бўлмаган нарса. Лекин нафис санъат ва адабиёт кўпгина хусусиятлари тўғрисида оғизга оларлик бир нарса майдонга чиқмади.

Ўзбек адабиётининг кечган йўлига, ҳозирги ҳолига ва истиқболига назар солсак, тоғ-тоғ ишлар қилиш лозимлиги очиқдан-очиқ кўринади. Ҳали Октябрь инқилобига қадар бўлган ўзбек адабиёти текширилгани, Октябрдан бошлаб шу чоққача қандай йўллар билан кетилгани ва ундан сўнг қандай йўллар билан кетиш кераклиги очиқ белгилангани йўқ. Мафкура жиҳатидан соғлом адабиёт бўлиши керак, дейиш, албатта, адабиёт масаласининг мажмуини ҳал қилмайди.

Ўзбек адабиётининг бу ҳоли эса ўз-ўзини танқид масаласига зўр аҳамият беришни талаб қиласди. Албатта, танқид шу нуқтаи назардан бўлиши, камчиликларга, янгишларга қарши қўйилган ва тўғри йўл кўрсататурган бўлиши керак. Аммо кўп вақт бизда танқид масаласида бу муҳим нарса эсдан чиқарилади. Мунаққидларимизнинг баъзилари танқид қилмоқчи бўлган нарсаларни текширмасдан сўзга киришадилар. Албатта, бундай танқиднинг фойдасидан зарари кўп. Чунки, айниқса, илмий танқидлар таҳлилни, қаноат ҳосил қилишни талаб қиласдилар. Бу сўздан ҳар бир мунаққад адаб ва шоир бўлсин, леган маъно чиқмайди.

Ўзбек адабиёти соҳасида кўрилган танқидлар кўп вақт бир томонли бўлиши қусурига эга бўладилар. Бир адаб, бир шоир текшириладиган бўлса, унинг ҳамма нарсалари яхши элакдан ўтказилмайди, замон ва макон .

масаласи баъзи чоқлар эсдан чиқарилади. Бундай танқидлардаги камчиликларни тўлдириш лозим бўлса, бу қилинмайди. Матбуотда кўрилган бир танқид ўзи якка қолиб, тез унтилишга маҳкум бўлади. Мана бу ҳол бизда ўз-ўзини танқид масаласи тегишли мавқега эга эмаслигини кўрсатади.

Адабиётимизнинг порлоқ истиқболи бу соҳада ҳам ўз-ўзини танқид масаласига жиддий аҳамият беришни талаб қиласди. Бундай ҳаракатни бошлаш ва системали равишда илгарига суриш лозим.

1928 йил

ТИЛ ВА ИМЛО МАСАЛАСИ УСТИДА БИР НЕЧА СЎЗ

Маданият жабҳасидаги ютуқларимизнинг кўплити ишимиzinинг озайғанлигини ифода қилмайди, балки бу соҳага яна ҳам кўпроқ назар солишимизни, яна ҳам зўрроқ куч беришимизни талаб этади. Бу нутқларнинг ҳар бири олдимизга тўда-тўда муҳим вазифаларни тўплаб қўйиб, буларни тезда бажаришни сўрайди. Белгиликим, биз бу вазифаларни бажаришга мажбурмиз. Бироқ буларни қандай, қай йўсинда, қайси суръат билан бажариш масаласи бор.

Давримизнинг маданий инқилоб даври аталиши вазифаларни бажариш суръатини таъминлайди ва қандай йўсинда бўлишини кўрсатади. Маданий инқилоб шиоримиз, албатта, буржуазия маданиятчилигига то-пинмаганимизни кўрсатмайди. Бизнинг маданий инқилобимиз билан буржуазия маданиятчилиги орасида бошлаб синфий мавхум айирмаси бордирким, бу масалани ҳал қилишда асос бўлади. Бунинг худди мана шундай эканлигини амалий ишларимиз очик кўрсатадилар...

Меҳнаткашлар жумҳуриятида меҳнаткашларни билимли қилиш, маданиятга эриштириш учун жуда жиддий ишланмакда эканини ҳамма икрор этади. Бу йўлда биринчи муҳим масалани, алифбе масаласини ҳал қилдик, оз муддат ичida қоронғу қишлоқларимизга қадар янги ўзбек алифбосига эриштирдик. Бироқ, олдимизда ҳали анча иш тўпланиб туради, бизнинг бу кунги ҳара-

катимиз ва бу ҳаракатимизнинг суръати қўзлаган иши-
мизни белгиланган муддатда бажарила олишига ишонч
беради. Аммо бу ҳол бизни маст қилиши керак эмас.
Қилган ишларимизга танқид кўзи билан қараб олиши-
миз ва камчилик, янгилишишларимизни тузатишимиш
лоzим.

Яъни алифбенинг мұваффақияти билан бизнинг
ишимиз тамом бўлмайди. Ҳозир ҳалқимизда мұхим ма-
сала бўлиб тил ва имло масаласи туради. Бу тўғриларда
кўп йиллардан бери гап, мунозара бўлса ҳам, тегишли
ҳолга мұваффақ бўлганлари йўқ. Бунинг, юз фоиз бўлма-
са ҳам, ҳал этилишига интилишимиш зўр. Мехнаткаш-
ларимизни саводини чиқариш иши нақадар аҳамиятли
бўлса, тил ва имло масаламиздаги чатоқликларни ҳал
қилиш ҳам бундан оз аҳамиятли эмасдири.

Биз муштарак алифбе қабул қилдик; тўққиз чўзғи
олдик, бироқ, жанжал бутунлай ешилгани йўқ. Тўққиз
чўзғининг тилимиз учун озлигини дъяво қилувчилар
бўлгани каби, буларнинг кўплигини исбот этувчилар
ҳам бор. Албатта, бу масалани «муштарак алифбедан
четга чиқиш ярамайди» нуқтаи назаридан ҳал этишга
тўғри келмайди. Озарбайжон ҳам муштарак алифбени
бутунлай қабул қилишни рад қилган. Ўзбек тилининг
хусусияти, тараққийси ўзбек янги алифбосида бир қан-
ча янгиликларни тўлдиришни талаб қилас экан, мута-
ассиблик қилиш ярамайди. Биз, модомики, янги алиф-
бе — ўзбек алифбеси, биринчидан, меҳнаткашларнинг
саводсизлигини тез битиришга хизмат қиласди ва шун-
дай бўлиши керак, дер эканмиз, амалда ҳам шу томон
боришимиз керак. Бир неча йиллик тажрибамиш ҳозир-
ги тўққиз чўзғи омма учун сўнг даража оғирлик келти-
ришини кўрсатди. Албатта, зиёли, мунаввар табақа учун
бу у қадар оғир эмас. Лекин биз тил ва имлони бу
табақанинг монополияси, демаймиз, шундай бўлган-
дан кейин омма билан ҳам ҳисоблашишга тўғри келади.

«Осори атиқа жонкуярлари» учун тўққиз чўзғини
камайтириш масаласи жуда зарбали бўлар, бироқ, «осо-
ри атиқа» деб тараққий йўлини тўсиш қатъян ярамай-
ди. Ўзбек тилининг табиий ўсиши — маданият томон
бориши қандайлигини яхши текшириш ва шунинг би-
лан янги умумий тиллар тараққийсига назар солиш
керак бўлади. Ўзбек тилини мана шундай текшириш ва
сўнгра имло йўлларини белгилаш бизда шу вақтга қадар

оқсаб келди ва оқсаб туради. Энди бунга жиддий қараш ва масалани илмий суратда ҳал қилиш керак.

1928 йил февраль

ҚУРУҚ СҮЗ ҚУЛОҚҚА ЁҚМАЙДИ

Матбуотнинг ҳам мафкуравий қуроллардан экани тўғрисида етарлик исботлар майдонда бўлгани сабабли унинг умумий фалсафаси билан бу ерда машгул бўлмасдан, шунинггина айтамиз: туда-туда қийинчиликлар, оғирликлар, қарама-қаршиликларни қучоғида асраган даврда янги ҳаёт пойдеворини қуриб турар эканмиз, бизнинг матбуотимиз ҳам мана шу ҳаётнинг акси бўлиш мажбуриятидадир. Албатта, бу жумладан ҳар бир ҳолни таҳлил ва танқидсиз матбуот юзида кўриниши керак маъноси англашилмайди. Маълумки, бизнинг ҳозирги ҳаракатимиз, суръатимиз қархисида кўндаланг бўлиб турадиган ва супуриб ташланиши керак бўлган ҳоллар оз эмас. Мана буларни матбуотда акс эттирганимизда белгили соғлом танқид, соғлом таҳлил билан акс эттирасак, ҳаракатимизга, суръатимизга куч беради.

Матбуотнинг ҳар бир бўлаги ўз бўйнига бир қанча вазифани асос қилиб олади ва шу йўлда маълум мақсадга, маълум мафкурага хизмат қиласи. Бизнинг матбуотимиз бўлса, социализм қуриш ишига, пролетариат мафкурасига хизмат этади.

Нафис санъат ва адабиётни мафкурасиз олиш сира мумкин эмас эди. Ўзбекистонда ана шу соҳада ишловчи ва шу соҳани акс эттирувчи «Аланга» журналидан ҳам биринчи галдаги талаб унинг мафкуравий соғломлиги бўлиши, албатта, турган гап. Бунга ҳеч ким эътиroz қилмайди ва қилолмайди. Бироқ мафкуравий соғломлиқдан бошқа талабларни ҳам унутиш қатъиян ярамайди. Ҳол шундай бўлгандан кейин ҳозирги муҳим маданий инқилоб шиори ёлқин отган замонда бу масалага жиддий эътибор бериш лозим бўлади. Фақат бу эътиборнинг қуруқ сўзлардан, bemaza сафсалалардан иборат бўлмаслиги биринчи шартдир.

Бахтга қарши, «Аланга»нинг ҳаётида амалий кўникмалардан кўра қуруқ сўзлар унга кўпроқ тақдим этилалар. Мана шунинг учун «Аланга» ўз олдига қўйган

буюк вазифани мақтарлик даражада бажаришдан ожиз бўлиб келди.

Бизнинг нафис санъат, адабиёт соҳамизда ҳали ҳал қилинмаган масалаларнинг саноғи йўқ. Агар мисол учун театримизни олсак, бунда нималарни кўрмаймиз?! Бунда назарий жиҳатдан ҳали ҳеч нарса қилмаганмиз, агар қилган бўлсак, «мана мен» деб турмайдими?! Яхши, ҳаммага ҳам маълумки, бирдан «дунё яратиш» мумкин эмас. Аммо бу узр ҳозирги ҳолимизни оқламайди. Ва ҳаракат қилиш, ўсиш даври эшигимизни тўзумсизлик билан қоқиб турганини инкор қилмайди.

Албатта, нафис санъатнинг бир бўлагинигина олмаймиз, ҳаммасини оламиз. Тўғри, аввал умумий ва сўнгра маҳсус назарияларнинг, фикрларнинг бизда юз кўрсатиши зарур. Лекин буларда даврнинг илфор мафкурасига қарши чиқишлирга парвосизлик қилиш қатъян ярамайди. Буни эсда ҳар чоқ сақлаш лозим.

Энди ўзбек гўзал адабиётига келайлик. Бу соҳадаги ўсишимизни инкор қилмаслик билан бирга камчиликларимизни ҳам эътироф этишимиз бу сўнгтиларнинг тузалишини таъмин этади. Гўзал адабиётимиз соҳасида ҳалигача ҳам етарлик даражада назарий бойлик ташкил этилган эмас. Аммо бу йўлда жиддий тўлғонишилар, тебранишилар кундан-кун ўсмакладир. Мана бунинг йўлига жуда яхши диққат қилиш олдимиздаги муҳим вазифадир.

Адибларимизнинг, шоирларимизнинг яратган нарсалари устидаги мусобақаси, музокара-танқид, бир томондан, уларнинг тузалиши, ўсишига кўмак этса, иккинчи томондан, бошқаларга тўғри йўл очади. Мана шунинг ўзи ҳам бизда кучсиз ҳолда бўлган танқидни кучайтириш кераклигини сўзлаб туради. Бироқ, адабий танқидлар ҳам объективний бўлсин, «ҳиссиёт» чирмандасига бўйсуниб ўйин тушиб сира ярамайди. Шунинг учун «Аланга»да ҳам жиддий танқид, таҳлил бобини жонлантириш зарур эканини иқрор қилиб қўя қолиш билан кифояланиш бўлмайди, амалий кўмак лозим.

«Аланга» журналининг жонланиши санъат ва адабиёт соҳасидаги кучларнинг диққатига боғлиқдир.

Куруқ сўз қулоққа ёқмайди-ку, ахир.

1929 йил

ТИЛ ВА ИМЛО КОНФЕРЕНЦИЯСИ ЯКУНЛАРИ

Жумхурият тил ва имло конференцияси ўзбек адабий тилининг келажаги ва имлосининг бир йўсунга кириши учун лозим бўлган муҳим йўлларни белгилаб, ишини битиради. Бу конференция билан 1921 йилда чақирилган Биринчи ўзбек тил ва имло қурултойи солиштириб кўрилса, маданий жабҳадан қандай илгарилаганимиз ва тил-имло масаласига қандай илмий тўғри бормоқда эканимиз очиқ кўринади.

1921 йилдаги Тил ва имло қурултойи маданий юксалишимиз тарихида ҳар жиҳатдан муҳим ўрин олишга ҳақли бўлса, 1929 йил май ойида бўлган бу конференция ундан тубан ўрин олмайди. Балки ундан юқори ўрин ишғол қиласди. Бунинг исботи учун буларнинг орасида чақирилган илмий кенгашлар, илмий маслаҳат мажлислари тўғрисида гапни чўзмасданоқ тўғридан-тўғри Тил ва имло қурултойининг баъзи бир ишларини эсга тушурсак ҳам етарлик бўлади.

Хужжатлардан оп-очиқ маълумки, 1921 йилда чақирилган Тил ва имло қурултойи олдида ўзбек адабий тили масаласида уч йўл борлиқ кўрсатарди:

- 1) чигатой туркчасига тортиш;
- 2) жануб туркчасига тортиш ва;
- 3) шимол туркчасига тортиш.

Шу йилларда нашр этилган газета, журналлар ва китоблар бу оқимларнинг ҳаммасига ҳам хизмат қиласди, яъни қайси бир нарса қайси бир оқим кишилари қўлида бўлса, шу тилда босиларди ва оқимларнинг ҳеч бири ўзбек адабий тили тўғрисида галирилганда, ишланганда, меҳнаткашлар оммасини назарда тутиб шу омманинг манфаати нуқтаи назаридан ҳал қилмоқчи бўлмасди. Шунинг учун буларнинг ҳаммаси тўғри йўлдан кетолмади. Шундай бўлуви ҳам табиий эди...

Чигатой туркчасига тортувчилар араб, форс сўзларига қатъий уруш эълон қилув билан баробар эски чигатойча сўзларни ҳам тергизишга маҳкам бел боғланган эдилар. Қурултой олдида ва қурултойда энг кучли оқим мана шу эди. Бунга қарши шимол туркчасига тортувчилар қурултойда ўз юзларини яқин кўрсатиб чиқмадилар, аммо жануб туркчасига тортувчилар вакили бўлиб, қурултойга тасодифан суратда келиб қолган

Мусо Жодулло чиқди. У «ислом миллати»нинг бирлиги учун араб, форс сўзларига қарши чиқув зарарли, деб бақирди. Ёнига панисломчиларми, қора гуруҳчиларми тўпланди, у қурутойда Куръон кўтариб, янги имло, янги адабий тилга қарши фарёд қилганлар, албатта, Мусонинг чирик фикрларига осилиб олдилар. Бу табиий эди. Бунга қарши чиққан чифатойчилар бу ҳаракат пантуркизмга тескари эмаслигини исбот қилмоқчи бўлдилар. Қандай бўлса-да, Биринчи Тил ва имло қурутойи ҳозирги мавжуд адабий тилимизнинг усулини бир мунча белгилайди.

Курутойда жанжалларга энг кўп сабаб бўлган масала имло эди. Курутой қарорларидан кўринадики, имломиз йўлинни белгилашдаги энг муҳим асосларнинг кўпи у ерда майдонга чиқарилган. Курутой ўзининг энг кўп эътиборини ҳаммадан кўп чет сўзларни қандай ёзиш масаласига бағишилаган. Араб сўзларини ўз имлоси билан ёзишга қаршиларнинг жанжаллари ҳамма вақтни бўшга юбориб, муҳим масалаларни миядан узоқлаштирган...

1929 йил май ойида чақирилган Тил ва имло конференцияси мамлакатимиизда янги жамиятни қуриш ишлари чуқурлаширилган, кенгайган ва оғирликлар кўндаланг бўлиб турган бир замонда ўзбек адабий тили истилоҳ, имло масалаларини қаради. Янги жамият қурув маданий инқилобни талаб қиласургани сабабли меҳнаткашлар оммасини биринчи навбатда тезлик билан саводли қилиш вазифаси кўндаланг туради.

Тил ва имло конференцияси ўзбек адабий тилининг принципларини белгилаганда юқоридаги ҳолни эътибордан узоқлаштиrmади. «Ҳозирга довур яшаб келган ўзбек адабий тилининг энг катта камчилиги унинг меҳнаткашлар оммасидан узоқлигидир ва бундан сўнг ўзбек адабий тили меҳнаткашлар оммасига яқин, англашиларлик бўлсин», — дейилди. Мана шу муҳим принцип адабий тилимизнинг йўлинни асосан тайинлади.

Конференция ҳозирги адабий тилимиз бундан сўнгти ўзбек адабий тилига асос бўлади, деди. Бу билан у ҳозирги адабий тилимиздаги камчиликларни ва уйғунликларни эътироф қилди. Бу принцип ҳозирги адабий тилимиз ёмон бўлса-да, борлигини инкор қилиб янгидан адабий тил тузишга киришмак керак, дейдирган даъвога жавоб бергач, «жўқчил» каби, «йўқчил» каби ясама атамалар майдонга чиққан оқимлар ҳам ҳал бўлди.

Бу ерда кўрсатиб кетиш керакки, бу принцип бундан сўнг адабий тилимизда «жўқчил» аталган гуруҳдан кўп фойдаланишни, сўзлар олишни, сарф ва наҳв тузишларига эътибор қилишни вазифа қилиб қўйди.

Нега ҳозирги адабий тилимиз асос бўлади, дейилади? Чунки, унинг эски тарихига қарамаганда ҳам Октябрь инқилобидан сўнг тарбияланиб ўсган ва саводли меҳнаткашларимиз миёсида ўрнашган ва ўрнашиб бормоқда бўлган бир тилдир. Майдонда бўлган бу борлиқни итқитиб ташлаб, янгидан бир тил яратишга қатъиян эҳтиёж йўқ. Пролетарит эски маданий борлиқдан жуда яхши фойдаланиб, ўз маданиятини қуради, эски маданиятнинг ёмон унсурларини ташлайди, яхшиларини ўзлаштиради.

Янги адабий тилимизда «отамга», «уйимга» сўзлари билан бир қаторда, «отама», «уйима» шаклларининг кўллануви, «-ажак», «-ажақ» келаси замон феълининг кўшимчаси бўлуви адабий тилимизни бой қилди, гўзал этди. Бундан бошқа бир тўда муҳим янгиликлар ҳам юқоридаги сўзларнинг тўғрилигини кўрсатадилар (конференция қарорига қаранг).

Ўзбек адабий тилининг бундай суратда ҳал бўлуви истилоҳ масаласини ҳам тўғри ҳал бўлувини таъмин қилди. Истилоҳ масаласида ўзбек ва байналминал истилоҳлар бўлди. Бундан сўнг араб, форс истилоҳлари олмаслик ва тилимизга кириб ўзлашиб кетмаган араб, форс истилоҳларини байналминал истилоҳлар билан алмаштирув керак топилди. Байналминал истилоҳлар қабул қилинганда, рус маданияти орқали уларнинг бизга келишига катта эътибор қилиш кераклиги таъкидланди.

Истилоҳ масаласи зўр илмий ва амалий масала бўлганлиги сабабли конференция белгилаган асосларга суюниб ишлаш учун марказий илмий муассасалар иштироки билан бир бюро тузиш керак саналди.

Конференциянинг рўзномасидаги учинчи масала ҳам илмий суратда ҳал бўлди. Имло тузиша савтий ва сарфий принциплар қабул қилиб, ўзбек тилида сингармонизм бирлигини эътироф этиш билан масаланинг муҳим қисми ечилди. Сингармонизм юз фоиз бўлсин талаблари бўлса ҳам мустасно қабул қилинди. Конференцияда чўзғилар масаласи устида гап бўлди. Бироқ на олти чўзғилар ва на ўн олти чўзғилар ўз фикрларини ўтқаза олдилар. Адабий тил масаласидаги қарорлар ва ўзбек тилида син-

тартманизм борлигини эътироф қилув чўзғи қабул қилишни ҳал этдилар (имло қарорларига қаранг).

Бутун иттифоқ янги алифбо марказий қўмитасининг учинчи пленуми бош ҳарфларни муштарак (унификация) алифбенинг муҳим унсурни танигани ва бу муштарак алифбега ҳам янги алифбе қабул қилган жумхуриятларнинг ўтишини мажбурий дегани сабабли конференция бош ҳарфларни қабул қилди ва бошқа жумхуриятлардан ҳам муштарак алифбега тамоман кўчишина талаб қилди.

Бу конференцияга бошқа шўро жумхуриятларининг илмий кучлари ва академик Самойлович, профессор Шчерба, профессор Поппе, профессор Чобанзода, профессор Абдураҳмон Саъдийлар қатнашдилар. Бу ҳол, албатта, Ўзбекистон жумхуриятининг маданий юксалишида муҳим ўрин олажакдир.

1929 йил

УЧИНЧИ ЙИЛ БЎСАҒАСИДА

Ҳар бир асарнинг ўзига яраша тарихи, хизмати ва қиймати бўлади. Омманинг мутолааси назарий ва танқидий асарнинг оммавий қийматини тайинлайди. Албатта, бир фарднинг ўз ҳиссигагина, ўз тушунчасигагина қараб асарга берган қийматини мутлақ омма қиймати сифатида қабул эта берув тўғри бўлмайди. Шундай бўлгандан кейин ҳар асарнинг қийматини белгилашда анча чукӯр фикр қилув лозимлиги шубҳасиздир.

Икки йилни тўлдириб, учинчи йилга қадам қўймоқда бўлган «Аланга» журналининг ҳам ўз тарихи ва ўз хизмати бор. «Аланга»нинг икки йиллик ишини соғлом хайриҳоҳона танқид элагидан ўтказиб, келаси ишлари учун фойдали маслаҳат, кўмак берув кўндаланг туради.

«Аланга» журнали маданий инқилоб ўз талабларини кескин равишда олдимишга қўйиб, алифбемизда буюк ўзгариш ҳам тоза, янги нафис санъат ва алабиётимизда улуғ юксалиш вужудга чиқарувни мажбурий қилиб турганда туғилди. У ўз юзини бутун Ўрта Осиёдаги янги алифбене ҳаракатида зўр роль ўйнаган 2-plenумда (Бутуниттифоқ янги турк алифбеси марказий комитетининг 1928 йил январида Тошкентда бўлган 2-плenumи) кўрсатди.

Нафис санъат ва адабиёт журнали «Аланга»нинг бўйнига биринчи кундан бошлаб катта иш юклатилган ва ундан, қандай йўл билан бўлмасин, шуни бажарув талаб қилинган эди. «Аланга»нинг нашри ўзбек янги алифбе марказий комитети Ўзбекистонда бошланган янги алифбе ҳаракатига озиқ берувда бир мажаллага муҳтож бўлганлиги сабабли ва «Аланга»дан бошқа журнали бўлмагани учун ундан биринчи навбатда ўз ишини қилувни сўрарди. «Аланга» ҳар жиҳатдан аввал шунга жавоб берувга мажбур эди. Янги алифбе ҳаракати бутун турк жумхуриятларини ўз қучоғига олиб, Ўзбекистондан Ўрта Осиё жумхуриятлари орасида биринчи сафда бўлувни талаб қилиб турганда ва меҳнаткашлар оммаси янги алифбени ўз алифбеси санаб ҳаракат қилганда, душманлар бунга ҳам ўз қаршиликларини кўрсатмоқда бўлганда, албатта, «Аланга» журналининг бу соҳадаги вазифасини кичик, деб бўлмайди. Унинг бу йўлдаги камчиликларга эга бўлса ҳам, тақдир этилишига лойиқдир.

Бу вазифалар ёнига янги алифбе китоби бўлув вазифаси ҳам «Аланга»га юклатилган эдик, буни бажарув «Аланга» материалларини ҳар жиҳатдан (ҳажм, шакл ва бошқалар) маълум ҳолга қўйиш мажбуриятини туғлиради.

«Аланга»нинг энг муҳим вазифаси нафис санъат ва адабиёт соҳасида эди. «Аланга» журнали биринчи навбатда ўз теварагига инқилобий ёш санъаткорларимизни, адибларимизни ва шоирларимизни тўплашга тегиши эди. Бу ишни бажарув «Аланга»га жуда оғир бўлди. У истаган, мўлжалланган миқёсдан вужуди чиқмади. Бунга бир қанча субъектив сабаблар билан бирга бир неча зўр объектив сабаблар кўпрак таъсир қилдилар. Буларнинг асосийлари: 1. Эски алифбе билан чиқатурган газета ва журналлар томонидан адабий материал устида рақобат; 2. Ёш ёзувчиларимиздаги «янги алифбеда босилган нарсани ҳеч ким ўқимайди» каби фикрлар, журнални нафис бостирув учун имкониятнинг мавжуд эмаслиги ва бошқалардан иборатdir.

Шундай қийин ҳолда «Аланга»нинг бойлиги астасла ўсиб келди. Агар биринчи йилдаги биринчи сонлар билан сўнгги чоқда чиқсан сонларни чоғиштириб кўрилса, албатта, ҳар жиҳатдан юксалув борлигини ҳар ким ҳам иқрор этишга мажбур бўлади. Бироқ, бу ҳол қатъи ян қаноатланарлик эмаслиги маълум. Юқорида айти-

либ, бир қисми күрсатилган камчиликларнинт қисман йүкотилуви «Аланга»га катта ёрдам берди.

«Аланга» мафкура жиҳатидан ярамасми? Бу журналда ҳам, албатта, биринчи галда мафкуравий соғломликни талаб қылув лозимлигини ҳеч ким инкор этмайди. Умуман олганда, юқоридаги саволта мусбат жавоб берувга ҳақлимиз. Мақолалар, ҳикоялар, айниқса, шेърлар орасыда юз фоиз соғлом бўлмаганлари бор бўлса-да, маълум танбеҳлар босилганлар. Албатта, ёш ёзувчиларимизнинг «Аланга»да босилган асрларида турли камчиликлар кўп. Булар танқид этилиши керак эди ва керак. Бироқ, баҳтга қарши, ҳозиргача мунаққидларимизнинг назарлари умуман «Аланга»га тушмади. Бу ярамас ҳолта қарши «Аланга» бир қанча марта «дод» деган бўлса-да, ҳалигача бир «азамат» кўринмади.

«Аланга»нинг камчиликлари жуда кўп. Буни журналнинг ўзи ҳар вақт айтади ва улардан қутилув учун кўмак сўрайди. Ҳозир унга амалий ёрдам керак.

«Аланга» учинчи йилга улуғ вазифаларни бўйнига юклаб киради. Янги алифбе ҳаракати мамлакатимизда зафар қозонган бўлса ҳам, «Аланга» янги алифбе учун курашдан ўзини бўшаган санамайди. Бу йўлда чукур ишлаш унинг учинчи йили олдида туради.

Ҳозир хўжалик соҳасида олинган суръат маданият жабҳасининг нафис санъат ва адабиёт соҳаларида ҳам йўлни, ҳаракатни, ўзгартувни қатъий талаб қиласиди. Нафис санъатимиз ва адабиётимиз теварагидаги тебра-нишларга кент йўл очиб, бундаги камчиликларга, бузуқликларга қарши кураш очув ва нафис санъатимизни, адабиётимизни тўғри йўлдан тез, яхши ўсувига шароит, имконият тудириш лозим. Ҳали бу йўлда ҳеч иш қилганимиз йўқ, десак ҳам бўлади. Чунки қилинган ишлар жуда ҳам оз, жуда ҳам кучсиз. Аммо талаб жуда кўп, улуғdir. Мана шу вазиятда, албатта, «Аланга»нинг бўйнига енгил вазифа тушмайди. «Аланга» мафкуравий соғлом, кучли нафис санъат ва адабиёт журнали бўлиши учун энг аввал ўзида ўзгариш ясами керак. Ҳозирги кучи, ҳозирги йўли билан борса, буюк вазифаларни адо қилишда оқсанши аниқдир.

«Аланга»нинг қандай бўлуви керак?

«Аланга» журнали меҳнаткашлар оммасининг ададий талабига мумкин қадар жавоб берувни, санъат ва

адабиёт майдонига отилган ёш ёзувчиларнинг тўғри тарбияланиб ўсувига кўмак қилинув билан бирга адабий фронтдаги ёт унсурлар, ҳаракатларнинг моҳиятини оммага очиб бериб, уларга қарши курашувни ва санъат-адабиёт оламида тўпланган бадиий бойликлар билан оммани таништириб, улардан фойдаланмоқ йўлларини кўрсатувни асосий вазифалари қилиб олуви лозимdir.

Бунга эришмоқ учун, бир ёқдан, журналнинг «ичини, иккинчи ёқдан, журналнинг «тевараги»ни тузатув керак.

Учинчи йилда «Аланга» журнали тартибли суратда сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий масалалар билан санъат ва адабиёт масалаларини ойдинлатиб боруви керак. Бу бўлим сўнг даражада муҳим ва масъулиятли бўлим бўлгани учун катта аҳамият берув лозим бўлади. «Аланга» ўқувчилари кўпчилигининг санъат ва адабиёт масалаларининг назарий тайёрликлари етарли бўлмагани учун нафис санъат ва адабиёт назариялари ҳақда тартибли маълумот бериб борув жуда муҳимdir. Албатта, бу бўлим турли мубоҳасали назарий масалалар йўлини «Аланга»да тўсмайди. Балки уларнинг англашилатурган бўлувига, чуқур таҳлил қилинувига ёрдам берали. Маълумки, шу кунгача бундай нарсанинг йўқлиги ва умуман ўзбекча адабиёт ва санъат назарияларига оид кўзга кўринарлик асарларнинг мавжуд эмаслиги бунга катта эҳтиёж тугдиди. Агар буларнинг ёнига биринчи навбатда СССРнинг ҳар еридаги янги санъат ва адабиёт билан, умуман Шарқ ва Farb адабиёти билан «Аланга» ўқувчиларини таништириб борувни қўшсак, жуда катта манфаат беруви шубҳасизdir. Шунинг учун «Аланга» журнали учинчи йилнинг бошидан бошлаб бунга эътибор беришга тегишли. Маълумки, ҳар бир нарсани нашр этганда керакли муқаддимани эсдан чиқармаслик лозим.

«Аланга»нинг яна ҳам тўла бўлуви учун Шарқ ва Farb классик санъати ва адабиётидан ҳам «Аланга»да намуналар бериб бориш ва уларнинг синфий моҳиятини, қийматини таҳдил этиб борув жуда керакdir.

Журналда энг катта ўрин олуви керак бўлган бўлимлардан бири ёш санъаткор ва ёзувчиларимизнинг асарлари бўлса, иккинчиси танқид ва тақриздир. «Аланга»нинг икки йилдаги энг катта камчилиги мана шунда эди. Адабий асарлар, оқимлар тўғрисида асосли танқид ва тақриз матбуотимиздан умуман йироқда туради. «Алан-

га» бугун бунга жуда ҳам катта аҳамият беришга мажбур. Буни ҳозирги нафис санъат ва адабиёт соҳасидаги вазиятимиз қатъий талаб қиласи.

Журнал — нафис санъат ва адабиёт журнали; юқоридаги вазифаларни у нафис ҳолда оммага тақдим қилуви керак. Шундай бўлгандан кейин унинг техника томонидан кўтариливи, яхши расмларга эга бўлуви, яхши қофозга эришуви, албатта, лозим.

Бу эътиборсиз қараладиган масала эмаслигини матбуот оламидан хабардор киши инкор қилолмайди.

«Аланга»нинг энди «тевараги» тўғрисида бир неча сўз. «Аланга»ни юксалтирув, яхшилов учун, албатта, унинг теварагига маълум миқдорда кучнинг тўплланган бўлуви шарт. Шу кунгача «Аланга» етарли кучдан маҳрум бўлиб келди. «Қизил қалам» унинг «суянган тоғи» бўлса ҳам ундан етарли кўмакни ололмади.

Бу йил «Аланга» журналини «Қизил қалам»га боғлов керак. Бундан бошқа Ўзбекистоннинг турли шаҳарларидаги, қишлоқлардаги ёзувчиларни «Аланга» теварагига ҳар жиҳатдан тўплов лозим. «Аланга»нинг пассивликдан активликка кўчуви қандай зарурлиги ҳар қадамда сезилиб туради. Агарда бу йил ҳам бу иш бажарилмас экан, «Аланга»нинг мақсадлари тамоман амалга ошмаяжак. Маълумки, ёлғиз ўз кучимиз билан «довон ошолмаймиз». Шунинг учун бошқа жумҳуриятлардаги, айниқса, ВАПП¹ кучларини кўмакка чақириув керак.

Юқорида умумий кўрсатилган вазифаларни яхши ишлаб чиқиб амалга оширасак, «Аланга» журнали нафис санъат ва адабиёт соҳамиздаги улуғ вазифалардан бўйнига тушганини бажара олажакдир.

1929 йил

ИККИ КЕЧА

«Ҳар кимники ўзига ой кўринар кўзига», деган эл сўзи бор. Бунга маъно беришдан сақланган чоқда бу мақол қуруқ сўз бўлмасдан, кўпгина тажрибалар натижаси эканлигини кўрамиз. Жиддий текширишларнинг кўрсатишига қараганда, кишилар муҳит меваси-

¹ ВАПП (Всероссийская ассоциация пролетарский писателей) — Бутунrossия пролетар ёзувчилари ўюмаси.

дирлар. Мұхитдаги ҳолат меваларнинг табиатларида ўз таъсирини қолдирадыр. Шунинг учун кишилар мұхитларидағи ҳар нарса ва унинг сирларини тез англай оладирлар. Юқорида ёзилған «Эл» сўзининг юрагини очиб қарасак, содда нафосат чечакларига ўралған ҳолда кўрамиз. Бунинг исботи учун узоқлардан мисол излаш керак эмас. Кечагина шаҳримизда ўқувчилар томонидан ясалған икки адабий кеча бунга кучли мисол бўла оладир.

Кафказ чолғучи уйирида ўйнаб ўстган йигит оёқларини ихтиёrsиз ҳаракатлантиришга муваффақ бўлгани каби, ўзбек куйи ва чолғуси ҳам ҳар бир ўзбек юрагини тўлқинлатадир. Масалага бундай қараш миллий ҳисдан туғилған нарса, дейиш янгилишdir.

Ўзгаришнинг биринчи даврида турли таассурот билан элга тақдим этилган Оврупо мусиқаси ва усмонли куйлари узоқ яшай олмадилар. Чунки булар нашъали этган мұхит бизники билан бир даражада, бир тусда бўлмагани каби, ижтимоий ҳолатимиз ҳам улар чиққан ўринга чиқолмаган эди.

У нарсалар биринчи кунларда кишилар диққатини жалб этдилар. Чунки янги эдилар. Ҳар бир янги нарсанинг биринчи даври шундай кучга эга бўлиши табиий ҳолат.

Мана, бу ҳам кўрсатадурким, ҳар бир янгилик иқтисодий, сўнгра ижтимоий ҳолатнинг ўзгаришига қараб ўрин ишғол эта оладир.

Фаний саёҳат тилаги билан Тошкентдан Фарғонага ўйл олган бир тўп ўқувчилар («Навоий» техникуми билан «Намуна» мактаби ўқувчилари) Қўқонда икки адабий кеча ясади. 1 августда бўлган биринчи адабий кечага кўп кишилар келмади. Бунинг учун халқни айблаш — янгилиш. Чунки сўнгги кунлардаги тузсиз концертлар халқни театру кўчасидан ўтганда ўйлаб қадам бошишга мажбур этган эди.

Бу кун саҳнада (қўйилган) икки асар ҳам инқиlobий эди. Асарлардаги етишмовчиликлар, айниқса, ўйналишдаги камчиликлар тўғрисида ҳозир сўзламаймиз. Чунки, булар бутун кучларини шу ишга берган кишилар бўлмай, ҳаваскор мактаб ўқувчилари дидирлар. Томошачилар руҳида чукур из қолдирган кечанинг концерт бўлими бўлди. Парда очилгандағи саҳна қўринишининг ўзи юракда аллақандай тўлқин туғдирган эди. Танбур, дутор

бўйларидан ҳам кичик бўйли болалар эски таъсирили куйларни узайтирган сари юрак тўлқинлари кучая боради...

Ашулачилардан Саидазим ўзининг ёш, дардли овози билан сезги сингирларини ларзага келтириди. Кичик оғзидан тўлқинланиб чиқсан ўзбек куйлари кўп кўзлардан ёш чиқаришга муваффақ бўлди. Бу сўзларнинг тўғрилигини табрик учун томошачилар орасидан саҳнага чиқсан бир ўртоқнинг ҳолати билан Ҳамзахон томонидан Саидазимга тақдим этилган олтин узук кўрсата оладир.

Халқнинг сўраши бўйинча 11-да бу кечак яна қўйилди. Бунда халқ кўп эди. Концертдан илгари кино қўйилиши кўп келишмаган иш бўлди.

Баъзи ўртоқлар халқни театруга яқинлашмаганидан зорланиб, айбни халқ устига қўймакчи бўладирлар. Масалага жиддий қаралса, айб ўзга томонда эканлиги очиқ кўринадир. Халқни театруга жалб этмоқ учун унинг табиатига яқин, тушуниш осон бўлган нарсаларнинг саҳнада борлиқ кўрсатиши керак. Бу бўлмас экан, Оврупонинг «фарт-фурт» мусиқаси, Туркистоннинг «ваф-ваф» карнайи билан киши тўплай билмайдир.

Шунинг учун саҳнамизга, умуман, санойи нафисамизга ҳозиргидан ҳам яхши назар солиш керак бўладир.

Бу миллый мусиқа тўдаси каби уюшган нарсаларимизнинг тарқалиб, йўқолиб кетмаслиги ва Саидазим каби умидли болаларимизнинг тузук ерлардаги тарбиядан маҳрум қолмасликлари кўпчиликнинг тилакларидир.

1929 йил

БИР-ИККИ СЎЗ

Ҳар бир шоир, ҳар бир адабининг озми-кўпми ўзига яраша хусусиятлари бўлади. Бироқ бу хусусиятларни бир-икки шеър, бир-икки адабий парчага қараб кескин белгилаш тўғри бўлмайди. Негаки, бу хусусиятлар эгасининг ўсиш даврлари ҳар вақт ўз изларини унинг асарларида қолдирмасдан қўймайдилар. Шунинг учун ҳар бир шоир, ҳар бир адабга баҳо беришда кенга чуқур таҳлил қилиш баҳонинг тўғрилигини таъминлайди.

Ёш шоиримиз Ойбекнинг бу «Кўнгил найлари» ҳам «Туйғулар»и билан бирлашиб, унинг қаердан бошлаб қай томонга қандай илгарилаётганлигини белгилашга — шоирнинг хусусиятларини аниқлашга жуда катта кўмак қилиши каби ёш адабиётимизнинг қандай бойликларга, қайси камчиликларга эга эканлигини очишига ҳам ўз кучини беради.

«Туйғулар» эгаси Ойбекнинг «Кўнгил найлари» масрурлик осмонида парвоз эттирадиган куйларини жуда ҳам кам баҳш этади. Ойбек бу асарини ҳам номлашда янгишмаган. Унинг «Туйғулари» бу асарнинг «Кўнгил найлари» бўлишини таъминлаган. Лирик шоир Ойбек бир вақтлар:

*Кулимда бир кичик соз
Пардасидан баъзан оз
Титроқ, сўник бир овоз
Кўлкаланиб учади,*

деган бўлса, ҳозир ҳам шу куйига анча содиқ қолади. У ҳали ҳам кўп вақтда қўлидаги созни кичик ва бу создан чиққан овозни титроқ, сўник ва нурсиз кўлкаланиб учадиган, деб ҳисоблайди. Бунинг тўғрилигини билмоқчи бўлганлар «Кўнгил найлари»га қулоқ солсинлар. Шоир Ойбекнинг «Кўнгил найлари» аксилинқилобий тароналар куйламайди. Лекин чин марксистлар кўзини катта очиб қараганда, анча-мунча етишмовчиликлар ҳам йўқ эмас. Бу ёш шоир қайғуларини, кўз ёшларини, вайроналарни тезда яхши ҳис этади. Бироқ ҳалигача буюк-буюк муваффақиятларни, музafferиятларни, тўлқинли севинчларни ўзлаштириб куйлолмади, унинг инқиlobий, турмуший шеърлари «кўз ёшлари», «кўнгил сирлари» қаршисида жуда кучсизлар.

Ойбекнинг бу «Кўнгил найлари» кенг майдонга чиқиши фойдасиз, дейиш бутунлай хато. Бу ҳам ўз йўлида фойда беради. Бу асар соғлом танқидлар назарини ўзига жалб этиб олса, Ойбек учун ҳам, бошқа ёш ёзувчиларимиз учун ҳам кўп фойда келтиради.

Ойбек ҳали ёш шоир. Унинг бу нарсалари — тажриба мевалари. Унинг чиройли, ўткир қалами бора-бора ўсади, яхшиланади ва гўзалланади. Бундай дейишга ҳақсиз эмасмиз. Мехнаткашлар турмушига, яратишига чукурроқ қарashi ва қаламининг жиловини шу томонга тезда буриб юбориши лозим бўлади.

Таржима

A.П. Чехов

ВАНЯ

(ҳикоя)

Антон Павлович Чехов 1860 йилда Русияда «дөхқонлар құллығы» бекор қилинишидан бир үйл бурун құл дөхқон оиласида дүнёга келган. Чехов 1904 йилда, 1905 үйл инқи-лобидан бир үйл аввал ўлди.

Адіб бұлажсак кишининг отаси сут дүкөни очди ва ўғлини боққол қылмоқчи бўлди, аммо Чехов ўқишини истарди. У мактабдан олинмаслигини онасидан илтимос қилди.

Чехов дўхтирилик мактабида ўқиган бўлса ҳам бошқа йўлга кириб кетди: ёзувчи бўлди. Чехов турмушга тўғри кўз ташлай оларди. Инқилобгача бўлган турмушнинг, ай-ниқса, оғир томонларини у қаттиқ ҳис этарди ва тасвир қиларди.

Хозир биз ўқиган Ванька Жуковнинг ҳоли ёзувчининг ўзига жуда яхши таниш зди. Ҳўжайинларнинг ихтиёрлари га берилиб қўйган шундай етимларнинг хаёлларига узоқ вақт кўз солиш у ёзувчига кўп тўғри келган. Ҳуқуқсиз яшаш, уруш, судраш, чимчилаш — шуларнинг ҳаммаси ёзувчини қаттиқ қийнарди. Шунинг учун у Ванька Жуков сингари кичик, кўзга кўринмайдирган кишиларнинг турмушини тасвир қилади.

Ванька қутулишни саводда кўради. У на бобосининг олдига бора олади ва на дардини айтта олади. Мана шу вақтда Ванькага саводлилик ёрдам беради. У бобосига ҳат ёзib, қишлоққа қайтарилишини сўрайди.

Бироқ Ваньканинг саводи етарли эмасди: у шаҳарларнинг отларини ҳам, почта қоидаларини ҳам билмасди.

Ваньканинг ҳати шундай қилиб, бобосига етишмади. Ҳат етишганда ҳам унинг ярим тиланчи бобоси неварасига кўмак қила олиши маълум эмасди. Бойлар Ванькани шаҳарга қайтариб юборадилар.

Шундай қилиб, бояқиши Ванька ўз хўжайинида оч, ялонғоч, кечакундуз ишлашга мажбур, таёқ ейишга, судрагалишга маҳкум бўлиб қолди.

Уч ой илгари этикчи Аляхинга шогирдликка берилган 9 ёшли Ванька Жуков рождество арафа кечаси ухлаш учун ётмади.

У хўжайинларни ҳам ҳалфаларни бутхонага кузатиб, хўжайиннинг шкафидан сиёҳ, занглаб қолган пероли қалам олди ва ғижимланган қофозни олиб, ёзишга киришиди.

Биринчи ҳарфни қофозга туширишдан бурун у кўрқинч ичиди бир неча марта эшикларга ва деразаларга кўз солди, икки томондаги товчаларда ёғоч қолиллар терилган қоронгу Исо суратига қийшайиб қаради ва титроқ «оҳ» тортиди. Қофоз курси устида ётарди, унинг ўзи эса курси устида тиз чўкиб турарди.

«Азиз бобом Константин Макарич! — деб ёзди у. — Сенга ёзув ёзаман, сени ҳайит билан кутлайман ва худодан сенга ҳамма нарсани тилайман. Менинг отам ҳам, онажоним ҳам йўқ, ёлғиз сенгина менга қолдинг».

Ўз шамининг акси милтиллаб турган қоронгу деразага Ванъка кўзини йўналтириди ва Жияваровлар деган бойларда кеча қоровули бўлиб хизмат қиласурган ўз бобоси Константин Макарични дарров тасаввур қилди. Бу киши кичкина, қотма, бироқ жуда ҳам чаққон ва жонли, ҳамма вақт кулиб турадирган юзли ва маст кўзли 65 ёшга кирган чолдир.

У кундузи ошхонада ухлайди ёхуд оқсоchlар билан ҳазиллашади, кечаси бўлса, кенг пўстинга ўралган ҳолда бой уйининг атрофида юради ва шакилдоғини уради, унинг кетида бошларини энгаштириб Каштанка исмли қора қанжиқ ва Вyon отли кучук юрадилар. Бу итнинг ранги қора ва узун бўлгани учун унга Вyon деган от берилган.

Бу Вyon жуда ҳам эҳтиром этувчан ва ёқимли, ўз кишиларига ҳам, ўзгаларга ҳам баравар юмшоқлик билан қарайди, бироқ ҳеч кимнинг ишончидан фойдаланмайди. Унинг эҳтиром этувчанлиги ва итатлиги остида жуда зўр иезуитлик^{*} заҳари яшириниб ётарди. Ўз вақтида секин яқинлашиб оёқقا ёпишишни, совуқ ерда сақланиб қўйилган нарсани олишни ёхуд леҳқон товуғини ўғирлашни ҳеч ким ундан яхши билмасди. Унинг кейинги оёқларини бир неча марта майиб қилганлар, уни икки марта осганлар, ҳар ҳафта чала ўлик қилиб урганлар, лекин у ҳар вақт тузалиб келган.

* *Иезуитлик* — жуда золимлик билан машҳур бўлган католик руҳонийлари.

Балки, энди бобо дарвоза олдида тургандир, қишлоқ бутхонасининг нури қизил деразаларига кўзини қисиб қарайтургандир ва намат маҳси билан ерни топтаб, хотин-қизлар билан ҳазиллашмакдадир. Унинг шақилдоғи белбоғига боғланган. У чапак чалади, совуқда ўюшади ва қариларча кулиб, дам ходимани, дам ошпаз хотинни чимчилайди.

— Бурнаки чекиб олайликми? — нос қовоғини хотилларга тутиб сүзлады.

Хотинлар ҳидлаб акса урадилар. Бобо тасвир қилиб бўлмайдиган даражала хурсанд бўлади ва шодлик кулгилари билан қичқиради:

— Түнгән, юлиб ол!

Бурнакини чекиш учун итларга ҳам берадилар. Каштанка акса уради, түмшүгини силкүйди ва хафаланиб четга кетади. Вьюн бўлса эҳтиром юзасидан акса урмайди ва думини қимирлатади.

Кун эса жуда яхши. Ҳаво тинч, тиниқ ва тоза. Кечакоронғу, аммо бутун қышлоқ ўзининг оппоқ томлари ва мўркондан буралиб-буралиб чиқмоқда бўлган тутунлари билан очик кўрингани каби қировлар остида кумуш сингари бўлган ёғочлар ва қор тўпламлари ҳам кўриниб турадилар. Кўк юзи суюниш ила милтираб турган юлдузлар билан тўлган ва сомон йўли шундай соғ ҳолда кўринадики, худди байрам олдида қор билан ювиб артилганга ўхшайди...

Ванька бир хүрснди ва перони сиёҳга ботириб, ёзувни давом килдирди;

«Кече менга жазо берилди. Хўжайиннинг боласини бешикда тебратиб ўтириб ухлаб қолганим учун хўжайин ҳовлига сочимдан тортиб чиқарди ва косов билан савалади. Ана у ҳафта хўжайиннинг хотини тузлаган балиқни тозалашни менга буюрди. Мен балиқнинг қуйругидан тозалай бошладим. У тузлаган балиқни олиб, унинг тумшуғи билан юзимга ниқтади. Ҳалфалар менга куладилар ва мени ароқ олиб келишга ҳам хўжайин уйидан бодринг ўғирлашга буюрадилар. Хўжайн бўлса нима дуч келса, шу билан уради. Овқатдан сира дарак йўқ. Эрталаб қуруқ нон, туш вақтида шавла, кечқурун яна қуруқ нон берадилар. Чой, шўрвани хўжайнларнинг ўzlари жигилдонларига соладилар, мени йўлакда ётқизадилар ва уларнинг боласи йиғласа, мен сира ухламасдан, аллалаб чиқаман. Жон бобо, менга раҳм қил, бу

ердан мени қишлоққа олиб кет, бу ерда қолишга сира тоқатим йўқ, сёғинигта юзимни суртаман, мени бу ердан олиб кет, бўлмаса ўлиб қоламан...»

Ванька лабини бурди, қора муштуми билан кўзларини артди ва ўкради.

«Мен сенга тамаки эзид бераман, — у ёзувини давом қилдирди. — Агар ёмонлик қилсан, дўппосла, агар менга иш йўқ, десанг, хизматчиларнинг этикларини тозалашни сўрайман, ё бўлмаса, Федъка билан бирга пода боқишига бораман. Бобоҳон, сира мумкин эмас, ўлимдан бошқа нарса қолмади. Пиёда қишлоққа қочмоқчи эдим, этигим йўқ, совуқдан қўрқаман. Катта бўлганимда худди шу ишинг учун сени боқаман, ҳеч кимга хор қилмайман ва ўлганингда худди онам Пелагея қаторида руҳингга фотиҳалар ўқийман.

Масков бўлса катта шаҳар. Уйларнинг ҳаммаси бойларники, отлар ҳам кўп, лекин қўй йўқ, итлар ҳам қопадирган эмаслар. Бир кун мен бир дўконнинг ойнасидан қараб сотиладурган қармоқларни кўриб қолдим; ҳар хил балиқлар учун қилингандар. Шундай қармоқ ҳам борки, бир пуд балиқни ҳам тута олади, яна шунақа дўконлар кўрдимки, у ерларда ҳар хил милтиқлар сотар эканлар, буларнинг ҳар бири юз сўмдан бўлса керак... Қассобларнинг дўконларида ҳар хил парранда, куёнлар бор; лекин қаердан тутиб келтирганларни хизматчилар айтмайдилар.

Жон бобо, бойларнинг уйида арча байрами бўлганда мен учун битта тиллага бўялган ёнғоқни олиб кўк сандиққа яшириб қўй. Ольга Игнатовна опадан тила, Ванька учун, де».

Ванька тўлқинли «оҳ» тортида ва ойнага тиравиб турди. Бобоси бойларга арча олиб келиш учун ўрмонга ҳар вақт боришини ва неварасини ўзи билан бирга олиб кетишини у эсига туширди. У вақтлар яхши вақтлар эди! Арча кесишдан бурун Ваньканинг бобоси носни чекиб, бурнакини узоқ ҳидлаб, совуқ етан Ванькани масхара қилиб оларди... Қировларга ўралган ёш арчалар қимиirlамасдан турардилар ва қайсиларига ўлиш гали келганини кутардилар. Аллақаёқдан куён пайдо бўлиб, қор тўпламлари устидан ўқдай ошиб ўтади... Бобо шунда қичқирмасдан қололмайди.

Ушла, ушла... ушла! Вой, калта дум шайтон!

Бобо кесилган арчани бой уйига олиб боради. Бой

үйида бўлса, бу арчани ясатишга киришардилар... Ванькани суюклиси Ольга Игнатьевна опа ҳаммадан ортиқ ҳаракат қиласди. Ваньканинг онаси Пелагея тирик бўлиб уйида ходима экан вақтида Ольга Игнатьевна Ванькага попуклар берарди. Қиладурган иш бўлмагани учун мана шу опа ўқиш-ёзиши, юзгача санашни ва ҳатто ўйинга тушишни Ванькага ўргатган эди. Пелагея ўлгандан кейин етим Ванькани ошхонада яшайдурган бобосининг ёнига юбордилар, сўнгра ошхонадан Москвадаги этикчи Аляхинга жўнатдилар...

«Бобожон, бу ерга бир кел, — ёзувни давом қилдириди Ванька: — Кўп-кўп дуо қиласман, мени бу ердан олиб кет. Мен етимчага сен раҳм қил, бўлмаса, мени ҳаммалари урадилар. Жуда очман. Бу ерда айтиб бўлмайдурган даражада зерикиш бор, ҳамма вақт йиғлайман. Бир кун хўжайиним қолип билан бошимга шундай урдики, зўрға хушимга келиб, йиқилган еримдан турдим. Умрим эсиз ўтади. Кўрган куним ит кунидан ҳам ёмон... Яна Алёнага, қийшиқ Егорга ҳам аравакашга салом юбораман, менинг нағмамни ҳеч кимга бериб юборма!

Сенинг наваранг: Иван Жуков.

Жон бобо, бир кел».

Ванька ёзилган варақани тўрт буклаб, бир кун бурун бир тийинга сотиб олган конвертга солди... Озроқ ўйлангандан кейин перони сиёҳга ботириб, адресни ёзди:

«Қишлоқдаги бобомга»

Сўнгра бошини қашиди, ўйлади ва: «Константин МАКАРИЧГА» сўзини қўшди. Хат ёзишга халақит бермаганлари учун суйинган ҳолда у шапкасини кийди ва пўстинчасини елкасига илмасданоқ кўйлакчан кўчага чопди...

Бир қассоб дўконидаги кишилар Ванькани сўрогига бир кун бурун шундай жавоб берган эдилар: Хатларни почта қутисига соладилар ва ундан кейин масти аравакашлар ўзларининг уч от қўшилган қўнгироқли араваларида бутун ер юзига бу хатларни тарқатадилар. Ванька биринчи қутига югуриб бориб, қимматли хатни солиб юборди...

У ширин умидлар билан аллаланиб, бир соатдан сўнг, қаттиқ уйқуга кетди... У тушида печкани кўрди. Бобой печка устида оёғини осилтириб ўлтириб, Ваньканинг хатини ош пиширувчи хотинларга ўқиб берарди... Печканинг олдида Вьюн думини қимиirlатиб юради...

Видо сатрлари

ХАТЛАР

* * *

Милая Валечка!

*За днями дни в неведомый нам край,
Как сказочно-крылатый конь, летят.
Вот кончится зима, наступит май,
Лучи весны и след зимы сметят...
И лишь останутся воспоминанья,
Как призрачно неясные преданья.*

(Из моей поэмы «Последнее прости».)

Итак, моя дорогая Валя, все идет... Я живу по-прежнему — жив, здоров. Жажда работы, о которой я писал тебе, последнее время до некоторой степени начала удовлетворяться. В конце декабря 1931 года я написал на русском языке первую опытную поэму «Последнее прости» (около 15 книжных страниц). Описал 21 января 1924 года. Сейчас пишу последние главы романа в стихах «Чинакам тонг» (*«Настоящая заря»*). Уже написано больше 100 книжных страниц. Этот мой роман, написанный простым, понятным для масс языком, является печальной точкой для других моих трудов (конечно, если придется работать) и выразителем моего теперешнего мироощущения. Вот почему он мне дорог и любим. В этом романе я описываю всю классовую борьбу в узбекском кишлаке. Описываемые мною картины, события, герои — не плоды моей фантазии, а та действительность, свидетелем которой был я сам. Многие могут в моих героях узнать самих себя, многие могут сказать: «Вот это было там-то...» Как исторический правдивый материал, этот роман, по-моему, должен дать кое-какую пользу. Ведь до сего времени на узбекском языке нет даже рассказа, освещавшего классовую борьбу в Узбекистане! Романы Джулъкунбая — романтика, отвлекают людей от действительности настоящего дня. О марксистско-ленинской выдержанности моего романа пусть судят объективные, авторитетные критики — марксисты-ленинцы.

Если у меня будет возможность, думаю, после этого романа написать еще кое-какие вещи в этом духе.

Но не знаю, как сложатся обстоятельства. Я пока не собираюсь браться за повесть «Тоғ қизи», появление первых глав которой, было встречено с радостью. И ты все время требовала ее скорее закончить. Эту повесть и роман «В волнах жизни» думаю потом написать (если придется работать). Ведь в «Волнах жизни» в 4-х томах и над собиранием для этого материалов яился несколько лет. Он охватывает последние 25—30 лет истории Узбекистана (1900—1925 или 30 гг.). Чтобы выполнить такую большую работу, надо иметь под рукой достаточное количество материалов. Эти вещи надо будет писать только тогда, когда марксистско-ленинская критика предшествовавшие им вещи признает выдержаными на 100%.

Как вы все поживаете? Почему не пишете? Я горячо поздравляю Эрочку с днем рождения. Как дети себя чувствуют?.. Теперь ты должна на них обращать больше внимания, чем раньше.

Привет всем, всем. Целуй крепко и крепко детей.
Пока.

Любящий твой *Bati*.

10.1.1932 г.

И з о ҳ л а р:

Валечка — Васильева (Ходиева) Валентина Петровна (1904—1980) — Ботунинг хотини.

«Последнее прости» — Москвадаги Бутиръка қамоқхонасида рус тилида ёзилган достон. Достон қўлёзмаси Ботунинг ЎзР МХХ архивидаги тергов ишида сакланади.

«Чинакам тонг» («Настоящая заря») шеърий романнининг тақдири ҳозирча номаълум. Роман қўлёзмаси келажакда Россия Федератив Республикаси Хавфсизлик Хизматига қарашли архивларнинг биридан топилиши мумкин.

«Ахир шу вақтгача Ўзбекистондаги синфий курашни ёритадиган узбек тилида бирорта ҳам асар йўқ-ку!» — Ботунинг ушбу хатни ёзишдан мақсади ўзини Совет ҳокимияти олдилда оқлаш ва озодликка эришиш бўлгани учун хатда унинг синфий кураш ғояси ва марксча-

ленинча танқидчиликка мойиллиги таъкидлаб кўрса-тилган.

«*Tоғ қизи*» достонининг «биринчи бўлаги» «Аланга» журналининг 1928 йил 3—4-кўшма сонида босилган. Чамаси, Боту ушбу достон мотивлари асосида қисса ҳам ёзмоқчи бўлган.

«*Турмуши тўлқинлари*» («В волнах жизни») романининг тақдири маълум эмас.

Эрочка — Эркли Маҳмудович Ҳодиев (1926—1996) — Ботунинг ўғли. 1926 йил 3 январда Москвада туғилган. Тиббиёт фанлари доктори, профессор Э.М.Ҳодиев узоқ йиллар давомида Тошкент Педиатрия тиббиёт институти 2-болалар жарроҳлиги кафедрасининг мудири бўлиб ишлаган.

Ботунинг Эркли Ҳодиевдан ташқари, яна бир қизи — Наима Маҳмудова ҳам бор. Тиббиёт фанлари доктори, профессор Наима Маҳмудова 1928 йил 10 августда Тошкентда туғилган. У узоқ йиллар давомида республика Соғлиқни сақлаш вазири ўринбосари, республика касаба союзлари кенгаши раиси лавозимларида хизмат қилган. Бир қанча йиллардан бери Тошкент Педиатрия тиббиёт институти ижтимоий гигиена кафедрасига раҳбарлик қилиб келмоқда.

* * *

Любимейший мой Эрик!

Через 25 дней, т.е. 3 января 1936 года, тебе, милый сынок, исполнится 10 лет.

Ты уже подросток!

Я глазами своего воображения вижу твои умные глаза, твой широкий лоб, твой высокий рост.

Вот передо мной твоя фотокарточка. Как серъезно смотришь! Я часто смотрю на твою фотокарточку и вспоминаю твое младенчество и детство. Уже больше пяти лет я не видел тебя. Но ни одного дня не забывал вас и в том числе тебя.

Надеюсь, в недалеком будущем прижать к сердцу тебя и крепко-крепко поцеловать.

Сейчас поздравляю тебя с днем рождения и желаю тебе крепкого здоровья, счастливых дней и успешной учебы.

Я уверен, ты будешь смотреть и ухаживать за своей маленькой сестренкой Наимой. Ее не обижай сам и не давай обижать другим. Теперь ты взрослый.

Пиши, милый Эрик.

Ты своим письмечом дашь мне новые силы и бесконечную радость.

Целуй за меня Наимку.

Привет всем.

Целую крепко и крепко тебя.

Твой любящий папа.

9.XII. 1935 г.

И з о х:

«Умид қиласанки, яқин келажакда сени бағримга босиб, қаттиқ-қаттиқ ўтаман» — ушбу хат ёзилган кезларда Ботуга берилган жазо муддатининг ярми ўтгани сабабли шоир яқин вақт ичиде озодликка чиқиб, фарзандлари ва ота-онаси билан дийдор күришиш умидида бўлган.

* * *

Дорогие папа, мама, Ситдык, Хомуд, Юнус, Хайри-ой, Эрик и Наимка!

Очень давно от вас нет писем. Что с вами? Получил посылки и 50 руб.

Я здоров и живу хорошо. Здесь уже настоящая зима. Скоро и навигация закроется.

Ничего нового нет.

Пишите, жду с нетерпением ваших писем.

Привет всем. Целую всех вас.

Любящий вас Вати.

9.XII. 1935 г.

И з о х л а р:

Папа — Ботунинг отаси Мақсуд Ҳодиев (1873—1945). Отасидан эрта етим қолиб, саккиз ёшидан мустақил ҳаёт йўлига кирган. Дастрраб этикдўзга шогирд бўлган, кейин 18 йил мобайнида тошкентлик бойлар-

дан бирига қароллик қылган. Сүнг бўзчилик билан шуғулланган.

Мама — Ботунинг онаси — Тўхта буви Зайниддин қизи (1888—1952).

Сиддиқ Мақсадовиҷ Ҳодиев (1909—1987) — Ботунинг укаси. Ўрта Осиё Давлат университетининг физика-математика факультетини тугатган ва шу ўқув даргоҳида математикадан дарс берган. Аммо «халқ душманни»нинг укаси бўлганлиги сабабли университетдан кетишга мажбур бўлган. 1956 йилда Москвадаги Савдо институтида битирув имтиҳонларини топшириб, умрининг охирига қадар республика Савдо вазирлигига ишлаган.

Ҳомид (Ҳамид) Мақсадовиҷ Ҳодиев (1912—1968) — Ботунинг иккинчи укаси. Москва Архитектура институтини тугатган, архитектор. 1936 йилдан бошлаб Тошкент шаҳар ижроия қўмитасининг лойиҳа бўлимида хизмат қылган. Уруш йилларида Киевга бориб, ўша ерда яшаган. Фарзандлари ҳозир ҳам Киевда истиқомат қилишади.

Юнус Мақсадовиҷ Ҳодиев (1915—1972) — Ботунинг учинчи укаси. Тошкент Тиббиёт институтини тугатган, врач-терапевт.

Хайрий (Хайри) Мақсадовна Ҳодиева (1920) — Ботунинг синглиси. Ўрта Осиё Индустря институтининг архитектура факультетини тугатган, архитектор.

* * *

Любимейший сынок мой Эрик!

Несколько дней тому назад получил твоё драгоценнейшее письмо от 5-го января текущего года и бесконечно обрадовался. Как я рад, что ты здоров, большой и такой умный мальчик! Прекрасно, что ты имеешь большие успехи в учебе. Я хочу, чтобы ты был одним из первых учеников в своей школе.

Оя пишет, что ты очень любишь сказки и просишь меня написать для тебя сказки. Хорошо. Я напишу для тебя и для твоей милой сестренки Наимы много сказок и рассказов.

Хайри-апант пишет, что ты очень обиделся и даже плакал, когда Наимка получила от меня отдельное письмо. Я и тебе писал отдельное письмо, которое, думаю, уже получено тобою. Наверно, теперь ты не

сердишься? Вот я могу сердиться на тебя. Ты теперь так хорошо умеешь писать, но мне не пишешь. Я тебя и Наимку так сильно люблю, что каждый день долго и долго смотрю на ваши фотокарточки и думаю о вас. Фотокарточки ваши и оя висят над моим письменным столом в красивых рамочках. Вот сейчас посмотрел на вас и полюбовался вами.

У вас нет новой фотокарточки? Если есть, пришли-те мне.

Я хотел очень много написать тебе. Но на этот раз хватит. Следующие мои письма будут больше.

Я боюсь, что теперь Наимка обидится на меня за то, что в этот раз ей не написал отдельно. Скажи ей, что через 2—3 дня Хайри-апе и ей напишу отдельные письма.

Хайри пишет, что ты думаешь взять меня после возвращения на свое изживение и Наимка хочет сшить мне тюбетейку. Спасибо и тебе, и Наимке! Я бесконечно рад, что мои дети такие молодцы. Подождите, когда я приеду к вам, мы поговорим и будем помогать друг другу и остальным нашим родным. Я еще молод и силен. Могу много работать и быть счастливым вместе с вами.

Целую крепко тебя, Наимку, ада, оя, Сытдыка, Хомуда, Юнуса и Хайри-апа.

Здесь погода хорошая.

Vash Vati.

17.II.1936 г.

И з о ҳ л а р:

Ая — Ботунинг онаси Тўхта буви.

«Сизнинг ва аянинг фотосуратлари ёзув столим устида осиғлиқ турибди...» — Боту Соловец оролларига суртун қилинган маҳбус сифатида бир оз эркинликда яшаган. Аммо унинг «ёзув столи» тўғрисидаги сўзлари ўғли Эрклини овутиш мақсадида айтилган.

* * *

Дорогие мои мама, папа, Хомуд, Хайри-ой, Эрик и Наимка!

На ваше письмо мною был своевременно послан ответ. Думаю, он получен вами. Плохо, что и вы очень редко пишете. И я, конечно, в этом деле грешен.

У нас теперь теплая, прекрасная весна. Конечно, мы не страдаем от жары, как вы. Навигация уже открылась.

Ответа на мои заявления пока нет. У меня здесь все по-прежнему хорошо.

Пишите, что нового у вас. Всего наилучшего. Привет всем. Целую всех вас. Крепко-крепко.

Vash Vatu.

23.V.1936 г.

* * *

Дорогие и любимые мои папа, мама, Сытдык, Хомуд, Юнус, Хайри-ой, Эрик и Наимка!

Два дня назад я писал вам небольшое письмо. Вчера вечером получил посылку, отправленную вами 4 мая с.г., где были: 2 колбасы, рис, масло, сахар, чай, конфеты, орехи и урюк. Ничего из них не испортилось. Очень большое спасибо. Напрасно вы так беспокоитесь обо мне. Я живу неплохо. Когда буду в чем-нибудь нуждаться, сам напишу вам.

Бесконечно благодарен я Сытдыку, вероятно за его заработки я получаю такие ценные посылки. Надеюсь в скором будущем отплатить всем вам за вашу заботу обо мне тем добром, которым буду располагать. Я еще раз прошу — не беспокойтесь о моем желудке — он всегда полон. Если можете, пришлите тюбетейку (шапку), какую прислали в прошлом году.

О свидании с вами я еще ни с кем не поговорил. В скором будущем об этом я напишу вам.

Пишите более подробно как живете, что нового. Как учатся дети и где они живут?

Всего наилучшего. Целую всех вас крепко-крепко. Привет всем.

Vash Vatu.

25.V.1936 г.

* * *

Дорогие и любимые папа, мама, Сытдык, Хомуд, Юнус, Хайри-ой, Эрик и Наимочка!

В коротком своем письме в конце прошлого месяца я уже написал вам о получении посылки. Вчера полу-

чил ваше долгожданное письмо, которое бесконечно обрадовало меня. Как приятно было мне читать ваши дышащие нежной любовью ко мне строки! Каждое слово полно надеждой и верой в светлость нашего будущего. Это прекрасно! Я тоже всегда верил и верю в расцвет истинного счастья нашей родины, в радостное великое будущее народов нашей страны. Поэтому все невзгоды не в силах были вырвать мою жизнь. Да, надо жить с верой. Живой великий поток счастья социалистической страны — если не сегодня, то завтра не оставит вне своего теплого объятия. Давайте еще больше будем любить счастье нашей родины и крепко надеяться на расцвет и нашего счастья, являющегося частью общего счастья.

Я здоров и живу по-прежнему хорошо. Говорят, что я безобразно потолстел. Мне кажется, что люди немного преувеличивают — конечно, я потолстел (имею 4 пуда), но не безобразно! Раньше мой вес не превышал $3\frac{1}{2}$ п.

Еще не получил ответа на свои заявления. О свидании с вами скоро поговорю с начальником и подам заявление. Но боюсь, что (если разрешат свидание) нам нелегко будет найти столько денег, сколько требуется для такого путешествия. Вы об этом хорошенько подумайте!

Сейчас здесь прекрасная весна. С утра почти до утра сияет солнце. А ночи-то нет. Круглые сутки светло.

Вот, пока все.

Целую крепко и крепко вас всех.

Привет и привет.

Bash Batu.

9.VI.1936 г.

И з о ҳ л а р:

«...Социалистик ватан баҳтининг буюк оқими...» — Боту яқин вақт ичида озодликка чиқиш умидида бўлгани учун, шунингдек, назоратчиларда ўзи ҳақида яхши тасаввур уйғотиши мақсадида бу ва бошқа хатларида шундай баландпарвоз сўзлардан фойдаланган.

«Эрталабдан қарииб эрта тонггача қуёш чарақлаб турибди...» — хат ёзилган вақтда Шимолда ойдин тунлар фасли бошланган эди.

* * *

Любимые мои папа, мама, Сытдык, Хомуд, Юнус,
Хайри-ой, Эрик и Наимочка!

Получил ваше драгоценнейшее письмо от 15.VI с.г.
Каждое ваше письмо полно упреками: почему я редко
пишу? Я тоже должен поставить перед вами этот же
вопрос. Вы не чаше меня пишите. И меня ваши письма
сладко волнуют, бесконечно утешают.

Думаю, что уже получены вами мои июньские письма.
Там я сообщал вам о получении посылки. Я живу по-
прежнему хорошо, здоров, бодр. У меня пока ничего
нового нет. На мои заявления ответа еще не поступило.

Если есть возможность, пришлите такую же узбек-
скую шапку, какую прислали в прошлом году. Если
будет хотя бы маленькое материальное затруднение, то
не надо никакой шапки.

Пишите, как живете.

Vash Vati.

* * *

Дорогой брат Хомуд!

От души поздравляю тебя с окончанием высшего
учебного заведения. Жаль, что я не могу присутствовать
на твоем этом празднике. Твоя радость, твое чувство
мне понятны: когда-то (десять лет тому назад) и я,
получив удостоверение об окончании университета, был
полон невыразимо сладкими чувствами. Ты счастлив.
Будь вечно счастлив! Твори архитектурные чудеса, досто-
йные великой эпохи, великой страны. Честно и упор-
но трудись! В плодотворном труде настоящее счастье,
величие и отдых. Желаю тебе успеха, удачи.

Целую крепко и крепко.

Любящий вас всех.

Vash Vati.

6.VII.1936 г.

Лазиз Азиззода

БОТУ ҲАҚИДА БИЛГАНЛАРИМ

Ҳозирги замон ўзбек адабиёти тарихчилари томонидан тан олинганидек, Боту (Маҳмуд Ҳодиев) фақат XX аср ўзбек адабиёти тараққиётигагина эмас, балки ўзбек журналистикаси ва маданиятига ҳам сезиларли ҳисса қўшган маданият ва жамоат арбобидир. Атоқли адабиётшунос олимимиз, профессор Иzzат Отаконович Султонов тўғри қайд қилганидек, унинг қисқа умрида ўзбек маданияти ва адабиёти тарихига қўшган ҳиссаси асосан асримизнинг 20-йилларига тўғри келади. Бу йиллар янги ўзбек адабиёти ва маданиятини яратиш даври бўлганлиги сабабли Ботунинг бадиий ижод ва маданият соҳасида қилган ишлари алоҳида аҳамиятга эгадир.

Кўйидаги хотиралардан мақсад — Ботунинг ижодий ва маданий фаолиятининг тўла манзарасини бериш эмас. Зоро, бу, «хотиралар» жанрининг вазифасига кирмайди ҳам. Бизнинг ўзимиз яқиндан таниш Боту ҳақида хотираларимизни бир жойга тўплашдан мақсадимиз янги ўзбек маданиятининг ilk арбобларидан бири ҳақида энди ёзилиши мумкин бўлган катта ишга материаллар беришдир. Ўз вақтида бизнинг янги маданиятимизни қуришда фаол иштирок этган кишиларнинг жозибадор сиймосини яратиш йўлида қилинаётган ишларимизнинг муваффақияти ва фойдаси — ўша сиймолар ҳақида даврдошлар ва сафдошлар хотирасида қолган катта ва майда фактларнинг ҳаммасини жамлашга ҳам боғлиқдир.

Бизнинг қўйидаги сатрларимизда маълум бир парокандалик ва системасизлик мавжуд бўлиши муқаррардир. Бундай хотираларни системага солиш ва сиймонинг бутун портретини яратиш бундан кейинги, умумлаштирувчи ишларнинг вазифасидир.

Биз бу ишимиизда аввал Ботунинг ҳаёти ва ижтимоий фаолиятига алоқадор фактларни бир жойга йи-

ғиши ва кейин унинг ижодига ҳамда бадиий дидига оид баъзи мулоҳазаларимизни изҳор этиш йўлидан бордик...

Янги ўзбек адабиёти яратилиб, ёш ижодкор кучлар майдонга чиқа бошлагач, адабиётимизда романтизм, символизм, қисман, реализм, ҳатто футуризм унсурлари ҳам намоён бўла бошлаб, услуб, мавзу, шакл, адабий қиёфа ўзгариб, ёш ижод майдони суръат билан кенгая бошлади. Октябрдан олдин ва биринчи кунларида матбуотда ёзib турган Ҳамза, Фитрат, Авлоний, Айний, Чўлпон, Абдулла Қодирий, Ҳожи Муин, Сўфи зода, Фози Юнус, Ғулом Зафарий, Л. Олимий, Мирмуҳсин ва М. Шермуҳамедовлар, Ҳуршид, Роиқ кабилар ижод майдонида жавлон уришган бўлса, Элбек, Қаюм Рамазон, Шокир Сулаймон, Абдулла Алавий, Ойбек,Faфур Ғулом, Н. Раҳимий кабилар кейинроқ бу сафга кириб келишди. Боту илм-ирфонни Москвада эгаллади. 1921 йил А. В. Луначарский ёрдами билан Москвадаги Покровский номли институтнинг рабфаки (ишчилар факультети)га кириб, уни битиргач, Москва Давлат университетининг иқтисод факультетига кирди, уни аъло баҳолар билан тамомлади. Боту Москвада ўқиркан, А. В. Луначарскийнинг турли мавзуларда ўқиган жуда кўп лекцияларини эшилди. Айни вақтда М. Безименский, И. Уткин, В. Маяковский асарларини зўр маҳорат билан ўрганиб, улардан файз касб этди. Сўнгроқ Самарқанд педакадемиясида Баҳром Иброҳим, Раҳим Мирзаев (Сайфий Наманганий) ва Ҳидойлар билан бирга адабий ва илмий иш билан машғул бўлди.

Боту ёш, жўшқин шоир бўлишига қарамай, қобилиятли жамоат арбоби ҳам эди. Унинг Ўзбекистон Компартияси матбуот бўлимида мудирлик, Самарқанд вилоятида ўшларнинг «Аланга» журналини ташкил этиб, унда муҳаррирлик қилган пайтларини сиёсий ва ижтимоий жиҳатдан етишиб келаётган даври, деб ҳисобласа бўлади...

Боту орамиздан навқирон ёшда дунё маърифатхонасини ташлаб кетса-да, ундан қатор асарлар мерос қолди. Унинг «Умид учқунлари», «Ўзгариш тўлқинлари», «Турсун» (ҳикоя) китоблари босилиб чиқди. «Ўзбек ёш шоирлари» номли тўпламда, «Билим ўчоги», «Инқилоб», «Тонг», «Аланга», «Ўзгаришчи ўшлар», «Мао-

риф ва ўқитувчи» журнallарида унинг бир қанча асарлари босилди. Биз буларни ҳали Боту ижодининг бир дебочасигина, деб биламиз.

Боту адабиёт мафтуни бўлганлигидан рус, ўзбек, татар, озарбайжон, турк адабиётларидан турли жанрларда ёзилган асарларни кўп ўқир, уларнинг ҳар бирига ўз фикр ва мулоҳазаларини изҳор этиш унинг одати эди.

1919 йилда «Чигатой гурунги» Навоийнинг расмиини биринчи марта матбуотда босиб чиқарди. Боту буни: «Хаёлий бир сурат бўлса керак, чунки бу расм, қиёфат ул-башар (физиогномика)да айтилишига кўра, нозик табиат, хассос, зариф ва басиратли одамнинг суратига ўхшамайди. Семиз, бегам, дудоғи қалин, барча нарса-га лоқайд қарайдиган шахсни эслатади», деярди-да, яна: «Мен фолбинга ўхшаб қолдимми?» деб куларди. Унинг одатларидан бири, кайфи чоғ бўлиб турган вақтида ҳазрати Навоийнинг:

*Ҳаробат аро кирдим ошифтаҳол,
Май истарга илгимда синган сапол —*

байтини қайта-қайта ўқишини яхши кўрарди.

Баъзан Элбекнинг ҳаммаси «коф» («к») ҳарфидан иборат бўлган:

*Кўкламда кўкарса кўк кўкатлар,
Кўкларга кўмилса катта катлар.
Кўм-кўк кўкариб кўринса кўллар,
Кўнгилни кўтарса кўркли гуллар —*

парчасини ўқиб, бу қитъя ҳам ўзига кўра бир санъат, деб таърифларди-да, назокат билан: «Адабий дидим пастлашиб кетмадими?» деб ҳамсуҳбатларига маънодор жилмайиб кўярди.

1922—23 йиллар Москвада ўқиб юрган вақтида Боту Назир Тўрақулов, Абдулла Раҳимбоевлар ила бир мунча вақт бир уйда истиқомат қилди. Ора-сира, хусусан, дам олиш кунлари, узоқ-узоқ суҳбат қилишарди. Мен ҳам шундай гурунгларда бўлардим. Мана шу пайтларда бўлган суҳбатлари натижасида Боту Н. Тўрақулов билан А. Раҳимбоев каби партия ва давлат арбобларида чуқур таассурот қолдирган. Булар билан бўлган мусоҳаба чоғларида улар: «Боту катта истиқбол эгаси, уни яхши ўқитиш лозим. Ажойиб санъаткор шоир бўлиб чиқади», дейишарди. Йирик давлат ва жамоат арбоби

Турор Рисқулов ҳам Боту билан сўзлашганда олган таассуроти зўр бўлганлигини менга бир неча марта сўзлаган эди.

1925 йилда Тошкентнинг тил ва адабиёт назариёт-чиларидан, француз тилини, Farb адабиётини ва фалсафасини, шунингдек, араб ва форс тилларини яхши билган педагог Шоҳид Эсон Мусаев (Ойбек, Ҳомил Ёқубов, Субутой Долимов, Миркарим Осим кабиларнинг устози) Боту ҳақида ўоят яхши фикрда бўлганлигини сўзлаб, Ботунинг турк адабиётидан хабардор эканлигини ҳикоя қилиб, «Қаерда турк адабиётини ўқиган экан?» — деб ҳайрат изҳор этганини, академик Яҳё Фуломов ҳам Ботуга катта умид боғлаганлигини сўйлаганлари хотирамда.

1923—1927 йилларда мен Миллий ишлар комиссарлиги ҳузуридаги СССР Марказий Шарқ нашриётида ишлардим. Шу вақтларда Туркистон ва Бухородан келган талабаларга таржима ишларини берардим. Боту нашриётга ора-сира келиб, чоп эттирган асарларимиз билан танишиб кетарди. Аммо вақтини қизғониб, таржима олмасди. Баъзан уйимга келиб, сұхбатлашиб, шеър парчаларидан ўқиб берарди.

1923—1924 йилларда, дам олиш кунлари, Туркистон республикаси ваколатхонасининг биносида йиғилишиб, фикр олишувлар, шатранж ўйнашлар бўлиб турарди. Бундай йиғилишларда Акмал Икромов, Ҳанаф Бурнашев, Зелкина, Ҳамдам Тожиев, Туркистон республикасининг Москвадаги вакили Исаев ҳам қатнашарди. Баъзан Фитрат ва Н. Тўракулов ҳам келарди. Бу йиғилишларда кўпинча шатранж ўйинидан кейин турли адабий, илмий, қисман сиёсий ва ижтимоий мавзуларда сұхбатлар, қизғин музокаралар, фикр олишувлар узоқ-узоқ давом этарди. Лекин Боту индамай ўлтириб, мажлисда баён қилинган муҳим фикрларни ичига ютиб, савиясини орттиришга ҳаракат қиласди. Бундай ўлтиришлар, шубҳасиз, Ботунинг маънавий юксалишига бир қадар ёрдам берган омиллардандир.

Боту билан Самарқанд педакадемиясида анчагина вақт бирга ишлашган ва уни яхши билган, «Аланга» журналида масъул котиблик вазифасида ишлаган, Ўзбекистон Фанлар академияси Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг илмий ходими, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими марҳум Баҳром

Иброҳимов менга мана бундай деган эди: «Бир кун Самарқандда бир муаллим Боту ҳузурига келиб, маслаҳат сўраб, Ботунинг фикридан фойдаланмоқчи бўлди. Муаллимнинг қўйган масаласини Боту жуда яхши ҳал этиб берса ҳам, муаллим маслаҳатни асоссиз суратда қабул қилмади. Савияси жуда паст бўлган муаллим ўз фикрида тураверди. Ниҳоят, Боту қўлига қалам олиб ўйлаб турмасдан:

Дардиллар дард англатолмас дардсиза сўйлов билан,
Кўрсатиб бўлмас қуёшни кўрлара мақтov билан, —

деган шеърий парчасини муаллимнинг қўлига берган ҳолда ўрнидан туриб кетган эди.

Шундан ҳам билинадики, Боту бадоҳатан (экс-промт) шеър ёзиш қобилиятига эга эди».

Боту Москвада ҳам, Тошкентда ҳам, баъзан эса Фитрат уйида суҳбатлашиб ўлтирганимизда ҳам ўз шеърларидан ўқиб, бизларни хурсанд қиласди.

Ана шу суҳбатларда Ботудан олган таассуротларими-ни сўзлашдан олдин унинг ижтимоий аҳволи ҳақида бир неча сўз айтишни лозим топдим.

Боту бўзчи оиласида дунёга келган. Асли исми — Маҳмуд. Адабий тахаллуси — Боту. Отаси Мақсуд Ҳодиев катта илм эгаси бўлмаса-да, улкан қалб эгаси эди, тараққийпарвар ёшлар ва олимлар билан доимо муносабатда бўлиб, ҳамиша газета ва журнallарни қўлидан қўймасди. Сарроjлик касбини ҳам яхши биларди.

1919 йил ёзида Тошкентдаги мутаассисиб руҳонийлар ва бойларнинг маҳаллий тараққийпарвар ёшлар билан бўлган гоявий курашларида Мақсуд Ҳодиев акаси Асқар aka билан бирга ёш тараққийпарварлар тарафида бўлиб, мазкур унсурлар билан курашди. Февраль инқиlobидан то Октябрь воқеаларигача Тошкентнинг Эски шаҳарида 21 профсоюз ташкилоти уюштирилган эди. Шунда сарроjлар жамиятига идора топилмай турган бир вақтда Мақсуд Ҳодиев ўз уйидан (ижара пули олмасдан) жой берган эди. У пок ахлоқли, соғлом фикрли, олижаноб бир зот бўлиб танилган. Мақсуд Ҳодиевнинг очиқ фикрлилиги ва ҳамияти туфайли Боту рустузем мактабини битирди, Москва Давлат университетининг ижтимоий факультетини тамомлади... Бу муваффақиятларнинг кўпи Мақсуд аканинг саъй-ҳаракати орқасида вужудга чиқди.

Шу даврда ўзбек шоирлари ўзларининг шаклланиб бораётган маҳоратларини намоён эта бошладилар.

Боту ўзининг дастлабки ижодида — 1918 йилда ёзган шеърларида романтик шоирлар таъсирида бадбинлик (пессимизм) ва турмушдан норозилик каби онлар борасида бир оз қалам тебратган эса-да, тез орада реалистик шоир сифатида танила бошлади... Боту ижодининг биринчи кунларида:

*Чал мунгли-мунгли титроқ чиқдиқча,
Кучисланган дардли руҳим юксалгани туюлсун.
Қоп-қоронғу тубанликда яратилган қуш каби
Инграб-инграб ётган кўнглим бир озгина тинчлансан,*

деб ёзган бўлса, бир оз вақт ўтар-ўтмас, янада пафос билан куйлади. «Ўзбек қизига» шеърида:

*Кўнглим ёш, руҳим ёш, кучим ёш,
Ёш иўллар, ёш гуллар излайман.
Ортга тортганга ҳадям тош,
Ҳар чоқ мен илгари ундаиман...*

дейди.

Яна шунингдек:

Олға-олға

*олдинда нур,
озодлик,
умид амири, олға
юр!»*

Яна:

*Бизнинг умидли эр йигитлар ёшли кўзга қаршимиз,
Ҳар томонда тўлқин урган бизнинг ўтқир товшишимиз, —*

деб оташин бир шоир сифатида кураш майдонида тажалили қила бошлайди.

Боту 20-йилларда бир қанча шеърлар, балладалар, достонлар, қиссалар, адабий-илмий ва ижтимоий-сиёсий мавзуларда қатор мақолалар ёза бошлади. «Аланга» журналининг 1929 йил 12-сонида босилган «Ҳайит ҳаром бўлди» (қиссадан парча) ва «Турсун» (1930) ҳикоялари фикримизнинг далили бўла олади...

Боту қалбida ёнаётган foяларини амалга ошириш учун ўқишни битиргач, хотин-қизлар озодлиги, ер-сув ислоҳоти, саводсизликни битириш, маданий-маориф

ишлирида фаол қатнашди. Шу мавзуларда сермазмун мақолалар, шеърлар ёзди. Ботунинг оригинал шеърларидан бири «Маориф ва ўқитувчи» журналининг 1928 йил 7-сонида босилиб чиқкан «Ойдин кеча» шеъри, деб ҳисоблаш мумкин:

Мана, ушбу шеърдан бир неча сатрлар:

*Шу ойдинли кеча бир нашъа сочди,
Кўнглимда ҳавас учун тўғри йўл очди,
У дамда фигонлар узоқча қочди,
Қайнади булоқдек шодлигим менинг...*

*Ой кулар қизлардай сирли бир кўз-ла,
Зар сепиб борлиқча тип-тиниқ юз-ла,
Қаршимда куларди ёғдули чехра,
Истиқбол ҳаваси кўнглимда менинг.*

*Борлиқда губор йўқ, борлиқ энг гўзал,
Ҳар сафар юлдузлар кўкларда сўзлар:
«Истиқбол ойдинли, севинчли бўлар».
Ўнди истиқболни хаёлим менинг.*

Боту Москвада ўқиб турган чоғлари (1921—1927 йиллар)да ҳам Алишер Навоийни кўп мутолаа қилиб, уни адабиётимиз фахри, деб буюк ҳурмат билан тилга оларди. Мана шу пайтларда Навоийга бағишлаб бир неча газаллар ёзгани эсимда. Булардан бир нечаси матбуотда эълон қилинган. Шулардан бири 1925 йилда ёзилган.

Мана, ундан бир парча:

*Бир замонда элимиз
Қоронғида қолмишиди.
Бу чоқларда тилимиз
Ёрли исмин олмишиди.
У чоқларда етишган
Бизнинг адаб, шоирлар
Тўғри йўлдан оздилар,
Ўзга элнинг тилида
Анча нарса ёздилар...
«Бу тушунча янгишидир:
Ўз тилини севмаслик
Энг ярамас бир ишдир.
Биз яшамоқ истасак,
Тилимизни севайлик!
Бизни тилини ярамас,*

Ёрли деган кишилар
Янглишарлар, шубҳасиз,
Бизнинг тил ҳам бой тилдир».
Деди онгли бир киши.
Араб, форс қуллари
Бу сўзларни эшитгач,
Хаҳолашиб кулдишар.
Мазах қилиб: «Бу киши
Телба бўлмиши», дедилар.
Бундай янглиш сўзларга
У киши ҳеч боқмади.
Буюк тилак йўлида
Кеча-кундуз ишлади...
«У киши ким?» — десангиз,
Айтуб берай, ўртоқлар,
У кишиими? Билингиз
Буюк шоир Навоий...»

Боту Навоий ташбеҳларини тоятда севарди. Унинг:

Ялдо* кечаси бирдир,
Бир йилда келадир бир ялдо,
Эй воҳ... бу на ажаб савдо,
Бир ойда икки ялдо

шеърини ёд ўқиб, «Ўхшатишнинг энг оригинали шу бўлса керак», — деб такрор-такрор гапирав эди...

Ботунинг «Маориф ва ўқитувчи» ҳамда ўзи муҳаррирлик қилган «Аланга» журналларида босилган тил, имло, адабиёт ва бошқа масалаларга оид мақоллари, шеърлари унинг сиёсий ва адабий сиймосининг ойнаси бўла олади...

1926 йилнинг март ойида Бокуда бўлган Туркиёт қурултойидан сўнг араб алифбесини лотин алифбесига алмаштириш ўша пайтнинг энг зарбдор ва актуал масалаларидан бири эди. Бу масала билан энг юқори хукумат идоралари шуғулланди. Боту ҳам мана шу ишга жиддий ҳисса қўшди. У 1928 йилда Янги алифбе марказий қўмитасининг ҳайъатида Йўлдош Охунбобоев, Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев, Ҳожи Муин Шукруллаев, Бегижон Раҳмонов, Фози Олим Юнусов, Отажон Ҳошимов, Абдулҳай Тожиев, Маннон Ромиз,

* Ялдо — бир йилда бир дафъя келадиган қоронгу ва узун кеча (муалиф изоҳи).

Лутфулла Олимий, Охундий, Ориф Олимжонов, Шириновга ўхшаш ўша даврнинг йирик партия ва давлат раҳбарлари, тил, адабиёт ва тарих мутахассислари, ёзувчилар ва олимлар билан бир сафда туриб, мардонавор ишлади. Боту янги алифбе марказий қўмитасининг иккинчи сайловида ҳам яна ўз ўрнида қолиб, Назир Иноятий, Шокир Сулаймон, Тожихон Шодиева, Робиа Носировалар билан ёнма-ён туриб ишлади ва айни замонда лотинлаштириш марказий қўмитасининг ҳайъати аъзолигига сайданди. Боту мазкур илмий ходимларнинг ёш жиҳатдан энг кичиги бўлгани ҳолда улар билан бирга катта муваффақият билан ишлаб бориши унинг истеъдодидан башорат беради. Боту Ўзбекистон Янги алифбе марказий қўмитасининг иккинчи пленумида қилган маърузасида тил, имло, терминлар ва ўзбек адабий тилини яратиш масалаларини кўтариб чиқди ва бунинг учун конференция чақириш таклифини ўртага ташлади. Унинг бу таклифига биноан конференция чақирилди. Натижада илмий, адабий ишлар жиддий йўлга туша бошлади. Булар ҳаммаси Ботунинг ишchan ва ташкилотчилик қобилиятига эга эканлигининг шоҳидидир.

Боту «Маориф ва ўқитувчи» журналида таҳрир ҳайъати аъзоси бўлиб ишлаган чоқларида Фози Олим, Наим Саид, Саид Аҳрорийлар қатори жиддий адабий ва ижтимоий мақолалари билан кўзга кўриниб борди.

Турли миллат олимлари, хусусан рус зиёлилари, шоирлари билан суҳбатлашиб, уларнинг маънавий хазиналаридан истифода этиш Ботунинг одатларидан бири эди. Шунинг натижаси ўлароқ, у кўп илму фан эгалари билан таниш эди. Чунончи, 1927 йилда Москвадан Тошкентга юборилган йирик рус олимларидан риёзиётчи (математик) профессор Нефидов, тарихшунос профессор Лесковский, педагог профессор Селхонович, ботаника профессори Меркулович, зоология профессори Завадовский, физика профессори Титов кабилар шулар жумласидандир. Булардан бошқа, тошкентлик шарқшунос олимлардан профессор Шмидт, эроншунослар Андреев, Гаррицкий, тилшунос К. Юдахин, ўзбек тилининг равнақ топишига салмоқли ҳисса қўшган профессор Е. Д. Поливанов, тарихчи Булат Солиев, татар адабиётчилари ва олимлари Абдураҳмон Саъдий, Неъмат Ҳаким, А. Алпаров, Абдулла Беги Мустақоев,

Содиқ Абдусатторов кабилар билан яқын муносабатда бўлди. Ҳеч шубҳасизки, Боту булардан ранг-баранг исли чечаклар гулластасини тўплади.

Ботунинг энг аҳамият берган масалаларидан бири ҳақиқий кишиларни тарбиялаш, қўлга киритилган ғалабани мустаҳкамлаш, маданий-маориф ишларимизни ривожлантириш эди. Бунинг учун у халқ юрагига етмак мақсадида узлуксиз йўл изларди.

Ботунинг руҳида зариф бир туйғу, нозик ҳис, одамийлик бор эди. Халққа хизмат қилиш ғояси унинг миясидан кенг ўрин олганди. У роҳатни, завқни меҳнаткашларга хизмат қилишдан олган. Табиатга руҳ билан эмас, кўз билан қараган. У кенг манглай, кучли иродали, азим бўлиши билан бирга самимий, ўзига хос ажаб бир шахс эди. У ёшлиқ чоғиданоқ жамоат ишларига жўшқин муҳаббат билан киришди ва тезда жамоат арбоблари қаторидан ўзига муносиб ўрин эгалади. Шунинг учундирки, мен Ботунинг сиймосида доимо бир инсоний севги ва фидойилик сезардим.

1929 йилнинг май ойида Ботунинг Тошкентда Йирик олим ва мутахассислардан академик Шчерба, Самойлович, С. И. Олденбург, профессор Бакир Чўбонзодалар иштирокида имло ва термин масалаларига бағишланган конференцияда қилган доклади барча анжуман аъзоларининг эътиборини ўзига жалб қилган эди.

Боту асарларини кўздан кечирар эканмиз, унинг 20-йилларда ёзган «Ўзбек қизига»*, «Куз кунида», «Парчалар», «Сўрма», «Ҳижрон тўлқинлари», «Умид сўзлари» сингари шеърлари дикқатга сазовор бўлиб, «Тўлқиним», «Исён алангаси», «Олой қизи» «Эрк сўзи», «Озод қизга», «Фоя йўлида» янглиф шеърлари Ботунинг гўзал истеъдол соҳиби бўла бошлаганлигидан дарак беради.

Боту Москвада ўқиб турган чоғида, юқорида айтганимдек, рус, украин, белорус, татар ва бошқа турли миллат олимлари билан кўп суҳбатлашди. Улардан илм, тажриба ўрганди. Шу пайтда анчагина шеърлар, лавҳалар, мақолалар ёзиб турди. Ўша вақтда Москвада ишлаётган Фитрат билан тез-тез учрашиб, унга шеърларини ўқиб бериб туради.

* Ботунинг «Ўзбек қизига» сарлавҳали иккита шеъри бор, бири умидсизлик билан ёзилган бўлса, иккинчиси биринчисининг бутунлай тескарисидир.

Мен Ботудан Фитрат ҳақидаги фикрини сүраганимда у менга Фитратнинг «Бедил» рисоласини юқори баҳолаб: «Бедил»дек илмий асарни ёзиш ҳар кимга ҳам насиб бўлмайди. «Ҳинд ихтилолчилари», «Абулфайз-хон» каби асарлари дикқатга сазовордир», деб жавоб берган эди.

Ботунинг Москвадалик чоғида ёзган мана бундай шеърий парчалари хотирамда сақланиб қолган:

*Юрагимда умидлар, амаллар қирогини тўзумсиз босаркан,
нега ман чақмоқдек югурмай?!*

Ёки:

*Ёш юрак қийналса-да, ҳеч умидсиз бўлмагай,
Йўлида ўт бўлса-да, ортқа ҳеч бир қайтмагай...*

Боту бундай парчаларни бадоҳатан ёза оларди. 20-йилларда ёзилган «Етар энди» шеъри исёнкорона бир ҳарорат билан суғорилган:

*Кўп чоқлардан бери бизим юртимизнинг кўкини
Бошдан бошлаб қоплаб турган қора, қалин булатлар!
Қачонгача қўрсатмайсиз бизларга, эй жонсизлар,
Ёндулардан яратилган юлдузларнинг юзини?
Ёргуликни сева турган бизнинг тиниқ кўнглимиш
Қачонгача қоронгулар аро қалар бўгулиб?
Етар энди ёргулиқдан маҳрум этиб бизларни,
Шунча чоқдан нур йўлини тўсибгина турдингиз.
Парда бўлиб нур сочгучи юлдузларнинг юзига,
Кўнглимиши куз чоғининг япроғидек қилдингиз...*

1919 йил — Ботунинг шеърият гулшанига илк қадам босган даври. У бадиий гўзал, гоявий пишиқ шеърлар ижод эта бошлади. 1920 йил бошларида ёзган «Темир қозиқ юлдузига» сарлавҳали мана бу шеъри, айниқса, дикқатга сазовордир:

*Кенг бўшлиқнинг юксагида бу ўриндан қўзғалмай,
Ўзга турли юлдузлардек кенг ўлкада ўйламай,
Кечалари кўзларидан ўтли ёшлар оқизиб,
Сўйганини эслай турган ошиқ каби қайғириб
Тип-тинч ерга боқиб турган Темир қозиқ юлзузи,
Кенг чўлларда, денгизларда ўйлдан чиққан ўйлчилар,
Марҳаматли сен юлдузга назар солиб топарлар
Тип-тинч тунда йўлни билмай қўрқинч аро қолганлар
Сен гўзланинг кўмагинёда қўрқунчлардан қутилар,
Эй кўмакчи, марҳаматли Темир қозиқ юлзузи!*

Шу пайтларда Боту кўпгина шеърлар, ғазаллар ёзгани мъълум. Лекин афсуски, буларнинг анчагина қисми йўқолиб кетган. Унинг:

*Тоғларда юрган эркин кийикни тутуб боғлама!
Мұхаббат дарди эзган күнгилни яна доғлама!
Эрка кийикнинг қора кўзлари ёшга тўлмасин!
Дардли кўнгилнинг ёник оҳлари вулқон бўлмасин!
Кўй, ўйноқ кийик кенг табиатда яираб ўйнасин!
Юзингни кўрсат бояқши кўнгул бир оз қувонсин!*

каби шеърлари ҳамон хотирамда.

Ботунинг гўзал хислатларидан бири турли соҳанинг мутахассислари, олимлар, шоирлар, умуман фан ва маданият арбоблари билан сұхбатлашиб, маънавий озиқ олиш эди. У foят меҳмондўст ва сертакаллуф эди. Ботунинг укаси Сиддик Ҳодиевнинг айтишича, Боту 1924—1927 йиллар мобайнида Москвадан Тошкентга таътил чорида келган олимларни ҳамиша кутиб олиб, кузатиб қўяр экан...

Боту Тошкентдалик пайтида маҳаллий матбуотда фаол қатнашиб, «Маориф ва ўқитувчи», «Инқилоб», «Тонг», айниқса, «Ўзгаришчи ёшлар» журналида Элбек, Зиё Said, Шокир Сулаймон, Анқабой, Комилжон Алимовга ўхшаш ўртоқлари билан ҳамкорлик қилди. 1927 йилда бир қадар вақт «Янги Фарғона» газетаси (Кўқон)да ҳам ишлади.

Ботуга энг ёқсан масалалардан бири Москвада ҳар хил ижодларнинг равнақ топгани бўлиб, у ҳалқнинг маданий-маърифий ишларга бўлган муҳаббатини тарьифлаб, мана бундай деб ёзади:

«Мактаблардан ташқари илмий тебраниш сўнг дарражада мұваффақиятли. Ҳар кўчада бўлган клубларда ҳар кун турли мавзуларда лекциялар бўлиб туради. Ҳозир рабфак ва олий мактабларда ишчи ва деҳқон болалигини кўринадир, десак бўлади. Ёшлари улғайиб қолган ишчилар ҳам ўқишга бор кучлари билан тиришадилар. Бу ерда қироатхона жуда кўп. Эрталабки соат 10 дан кечки 10 гача қироатхонада бўш ўрин топилмайди. Мана бу, ўқувчилар дунёсининг кичкина бир кўриниши. Ойлар кунлар каби, кунлар соатлар каби ўтадир. Ойларнинг битиб қолганини киши билмай қоладир. Бу, Москвада ҳаёт тўлқинининг қандай кучли эканини кўрсата оладир, деб ўйлайман. Энди бизнинг ўқув-

чилар ҳолига келсак, ёмон ҳолда күрмаймиз. Барчалар «Үлгандар кетидан шаҳидман», дегандек, бошқалар билан бирга иштирок этмоқдалар»¹.

Боту Москвада ўқиб турган чоғларида майдонга чиққан адабий маслаклардан символизм, романтизм ва футиризмни ёқтирумади. Ўзининг яқин дўсти Олтой билан кўпинча футиризм ҳақида мунозара қилиб, унга қараб: «Сенинг тузсиз ошинг (футиризм) буржуа гояси саноат капитализми жамияти услубини санъатда кўрсатишга интилишдан иборат бўлиб, унинг системаси истикболга эга бўлмаганидек, футиризмнинг перспективи ҳам худди шундайдир», дер ва унинг қишлоқ турмушида ҳам футиризм бор, деган шеърларини танқид қиларди. «Сенинг бундай мазасиз шеърингдан кўра:

Шоир тебратсин қаламни тўғри йўлларга,
Шоир йўлласин сезгини тўғри бошларга.
Шоир ҳар сўзда ибратлар уйғотсин,
Шоир ҳар шеърда умидлар қайнатсин, —

парчанг анча маъноли», — деган эди.

Бир кун (1924 йилда) Тошкент чойхонасида бир неча ўртоқлар қовурдоқ тайёрлашарди. Қовурдоқ би-қиллаб қайнаб тураркан, Боту Олтойни чақириб: «Мана бу қовурдоқнинг қайнашини қара, ўртоқ, бунга бағишлаб бир шеър айтиб берсанг, яхши бўлар эди. Бу қозонда худди сенинг футиризминг намоён бўлиб турибди», — деб ҳамма ўртоқларини кулдирган эди.

Ботунинг адабий диди ўзига хос эди. Масалан, Роиқнинг:

Илҳом оламан,
руҳ оламан,
завқ оламан мен,
Фабрикдаги у давдабали
шонли садодан.
Кутмайман умид,
кўкка қараб нурли самодан,
Йўқликка йўқалсан...
унга нафрат отаман мен.
Дилларда севинч,
юзда умид
нурлари ўйнар,

¹ «Ўзгаришли ёшлар» журнали, 1924 йил, 2-сон, 27—28-бетлар.

*Ҳар ёнда фараҳлик...
шодлик машъали порлар,
Юртимда саодат,
баҳтиим қуши учса;
Нега мотам күйини чаламан мен? —*

деган сатрларини завқ билан ўқиб бериб: «Мана шундай некбинлик (оптимизм) руҳи билан суғорилган шеърлар ёзишимиз бизнинг бугунги шарафли вазифамиздир», — дер эди.

Боту рус адабиётидан Лермонтов, Пушкин, Чехов, Толстой, Достоевский, Горький асарларини кўп мутолаа этар, «келажакда бизни қўллаб-қувватловчи куч рус тили ва адабиёти бўлади, уни жуда яхши ўрганиш керак», — деб таъкидларди.

Боту классик адабиётимиз намояндадарини севар ва ҳурмат қиласарди. Навоийдан бошлиб Лутфий, Бойқаро, Биноий, Саккокий, Фурқат, Адо, Хотиф кабилярни ҳамиша оғзидан қўймасди. У ҳатто: «Сўфий шоирларимиз ўзларининг мафкуралари ила бизга ярамасалар ҳам, ғазалларидағи санъатлари билан маълум бир ҳурматга лойиқдирлар. Бизга тасаввуфий, диний асарлардан фойдаланиш вақти ўтган. Аммо уларнинг асарларидағи каламбур — сўз ўйинларидан, мажоз, истиора ва кинояли байтларидан, чиройли тасвирлардан, ҳаётдан олган сўзларидан фойдаланиш керак», дер эди. Бу фикрига мисол сифатида Хотифнинг:

*Гирибонидан очгач тугмасин ул моҳи сиймин тан,
Узотдим нор бўстонига қўл, ваҳми-ла титтармен,
Яқинлаб келди бу давлат, алимдан кетмасин нори, —*

байтини ўқиб, бу парчадаги сўз ўйинини, бир сатрда бир сўзнинг нор, нари, анор каби бир неча маънода ишлатилишини гўзал санъат, деярди. Боту янги жамият учун ҳар бир кичкина ишдан ҳам фойда бўладиган бўлса, ўшандан истифода этиш фикрини олға сурарди. «Ҳатто душманда бўлган ирфон ва кўркам фазилатни кўрганда унга ҳасад ёки нафрят билан қарамасдан, мумкин қадар фойдаланмоқ учун ҳаракат қилмоқ лозим. Ёвингда бўлган афзалиятни инкор қилиш гайриданийлик ва ўзига кўра бу ҳам мутаассибликнинг бир навъи, демак мумкин», — деярди. Ботунинг севганд шоирларидан бири Фузулий эди. Табиат ҳаммага катта

ақп өзіндең көмегінде жүргізу мүмкін болады. Лирикасы бир олам бўлган Фузулий каби бир шоирнинг дунёга келиши учун кўп вақт кутиш керак бўлади. Унинг:

*Эй Фузулий манзили мақсуда етмак истасанг,
Хеч раҳбар ўлмаз, автори мустаҳсан каби, —*

парчасидан ҳам лаззатли шеър, ҳам кўркам ахлоқ дарси оласиз», — дер эди.

Боту илмий, адабий, сиёсий-ижтимоий масалаларга, айниқса, тил билишга жуда қизиқарди. У: «Катта олим ёки шоир бўлиш учун кўпроқ тил билиш муҳим омиллар. Ҳеч бўлмагандан русчадан бошқа Шарқ тилларидан араб, форс, тожик, Фарбдан француз ёки инглиз тилини билиб олиш зарур», — дер эди.

1920—1924 йилларда Москвада поляк лисониётчиси Людвиг Заменхофнинг яратган эсперанто тили ўкув юртларида, клубларда тўгараклар ташкил қилиниб, ўқитиларди. (Бу сатрлар муаллифи ҳам Балинт номли бир венгер муаллимида икки ой ўқиган.) Илм ошиги бўлган Боту ўрганиши сингил, қоидалари ғоят содда, барча интернационал сўз ва терминларни қабул қилиган эсперанто тилини ўргана бошлади, лекин маълум бир вақтдан сўнг вақти етишмагач, ташлаб кетишга мажбур бўлди.

Менинг шахсий қарашимда, Ботунинг керак фикрий, керак ҳиссий инкишофига битмас-туганмас бир файз ва маърифат манбаи янги замоннинг тарбияси бўлди, табиатида мавжуд порлоқ истеъдод уни хассос шоир қилиб етиштириди. Натижада Боту садоқатли, ватанпарвар бир шоир сифатида кураш водийсига оти-либ кирди.

Боту ўзининг меҳнатсеварлиги, файрати, ишчанлиги туфайли оз фурсатда анчагина иш қилиб, хайрли ном ва эътибор қозонди. У аввало шеърият, сўнгра иқтисод фанини ўзлаштириди. Боту ўзининг адабий йўлида идеализмни асло ёқтирамади. У яшаган даври ва ундаги мафкура қай бир инсонларнинг ахлоқида жойлашган шахсиятпарамастликдан ташкил топганлигини тўғри билиб олган эди. Ботуда фикрий тараққиёт ва равнақ топишининг асосий омили Октябрнинг илк кунларида кўчаларда очликдан чўзилиб ётган инсонлар, даҳшатли очлик, транспорт қаҳатлиги, ноннинг анқолиги, ёқилгининг йўқлиги сингари фожиали манзара-

лар ва бу оғирликларга қарамай, камбағал ишчи-дәх-қонлар оммасининг янги ҳаёт қуриш учун елиб-югуришлари, кун сайин қурилаётган корхоналар, уй-жойлар, ўзининг уйида Саррожлар жамиятининг уюштирилиши асрорангиз ҳодиса бўлмай, реал воқеа эди. Бу лавҳаларни ўз кўзи билан кўриши Ботунинг фикрий ўзгаришига зўр таъсир ўтказган омиллардан бири, деб ҳисоблаш керак. Мана шу чоқда Боту «янги ҳаёт»нинг биринчи мураккаб лавҳасини ўз кўзи билан кўрди. Шунинг учун Боту ҳаётда учрайдиган ҳодисалардан унчалик сиқилмади. Аксинча, бундай ҳолларнинг мўътадил ва жиддий бир ҳолга тушмоги учун ботирларча курашиб лозим эканлигини фаҳмлаб, ўзига асосий ғоя қилиб олди.

Боту чехрасида янги адабиётнинг ёрқин бир сиймосини кўрамиз. Боту ҳалқ хизматига астойдил киришган, зулматдан зиёга чиқиши учун бор кучини аямаган, эндигина очилиб келаётган муаттар гул, тўғриси, фунча эди. У ҳали тўла санъаткор шоир бўлиб етишгучи йўқ эди, лекин тезда шоҳ асарлар яратишига ҳамманинг имони комил эди. Афсуски, у 1930 йилда, бошқа устозлари ва дўстлари сингари, қатағонга учради. Табиатнинг шафқатсизлигидан кутулиш иложи йўқлигини сезгач:

*Ёшлигим, афсус, йўққа маҳв ўлди,
Илк баҳоринда бошланаб бир қиши, —*

деб навниҳол Ботунинг 1904 йилдан эътиборан қаҳрамонона курашиб келаётган қудратли қалби 1940 йил арафаларида абадий сукут этди.

Боту вазнда, услубда, тилда ўзига хос йўл яратишга киришди ва бунга бир қадар муваффақ ҳам бўлди. Турли-туман сиёсий-адабий маслакларга берилмаслик — унга хос сифат. Боту бошқаларга нисбатан ғоят тезда ишчи-дәхқон мусиқийсини тараннум этган қимматли реалист бир шоир бўлиб танилди. Боту ёш бўлишига қарамай, ҳиссиётга берилмади. Барча фаолиятида мантиқ, акл ва қиёсни ўзига йўлбошчи қилиб олди.

Боту билан дўппини ерга кўйиб отамлашганингизда унинг инсон руҳининг муҳандиси ва қалб меъмори эканлиги сезилиб, қишига бир латиф ҳаво бахш этарди. Айни замонда шу онлардаги гурунглар бир лирик қўшиққа ўхшаб кетарди. Табиат сирларини ҳар бир киши ҳам сеза

олмайди; у ҳали кашф этилмаган бир қутб. «Ҳаётни яратган романлар», дейди Кичик Осиёнинг буюк романчиси Ушшоқийзода Холид Зиё¹. Боту эса: «Ҳаётни яратувчиси ва унга жило берувчиси инсонлар», — дер эди. Мен Ботуни, ҳазрат Навоий айтганидек:

Ҳаё гулистонида абри матир
Адаб осмонида меҳри мунир —

деган қаноатдаман.

Боту билан хотин-қизлар орасидан чиққан шоирлар борасида сўз кеттанды, у Хосиятхон Тиллахоновани тилга олиб: «Ўз даврининг истеъодли шоираларидан Хосиятхонда ўзига хос хосият, унинг шеъридаги ёрқинлик, қувноқлик, янги жамиятимизга қалбидан берилганлик, олға интилиш балқиб туради», деб унинг «Янги турмуш» сарлавҳали шеъридан мана бу мисраларини ёд айтарди:

Янги турмуш, янги куйни күйладик,
Эски турмуш дунёсига ўт қўйиб.
Янги йўлдан, янги издан бошлидик,
Янги ёшлар, янги қизлар бир бўлиб...
Янги турмуш, йўлларингга гул сочай,
Қип-қизил гулдай юзингдан бир ўпай.

Бу рисолада берилган бундай сатрлар ҳозирги шеърият нуқтаи назаридан жўнроқ кўринса-да, унинг жўшқин оҳанги, янги ва озод ҳаётга ташналик руҳи ўша давр учун қимматли эди.

К. Яшиннинг «Дардли чечакка» номли асари унинг илк шеърларидан ҳисобланади. У ғоявий йўналиши ва услуби жиҳатидан В. Маяковский шеърларига ҳамоҳанг бўлиб, унга Боту назари тушган эди:

Эй қиз янглиғ сурма кўзли келинчак,
Сил бўлибсан — ойнага бир боқсанг-чи!..
Дардингга эм бўлғусидир «эрк» гули
Дарров узиб кўкрагингга тақсанг-чи!..

¹ Холид Зиёнинг 19 ёшида ёзган «Мозордан саслар» номли романини проф. Абдураҳмон Саъдий Истанбулга борганида ўқиб, муаллифнинг ажиг санъаткорлигига ҳайрон қолганлитини 20-йилларда менга сўзлаган эди. Бу асар Farb тилларининг кўпига таржима қилинган. Ушшоқийзодани рус адабиётида «Ушшоқли», деб ёзалилар. (Муаллиф изоҳи.)

*Құзим, басдир лаҳта-лаҳта қон ютма!..
Йиғламоқнинг — билмайсанми? — таги бүш,
Умидсизлик ханжари-ла бағрингга
Парча-парча қилиб аччиқ ёш түкма!
Тупур!
Тупур!
Тупур!
Эски турмушга!*

*Янги турмуш сил дардингга эм бүлғай,
«Мен оздемен; күзимда нам бүлмас», деб
Йўлларингга гул-чечаклар тўклилгай...
Чимматингнинг кули кўжка учганда,
Куёш нури лабларингдан бир ўпсин,
«Яша, жувон» деб думалоқ бошингда
Учган булбул бўйларингдан ўргилсин...*

«Музайяна хонимда, — деган эди ўша вақтларда Боту, — инқилобий рух, адабий жасорат, истиқболга қараб отланиш каби онлар очиқ кўриниб туради...»

Боту 20-йиллар ўзбек шеъриятига янги тарихий даврнинг қизғин жарчиси, самимий ташвиқотчиси сифатида кириб келди. У ўзининг илк шеърларида ёқ янги замон тароналарини жанговар, ёлқинли мисраларда куйлади. Оммани янги ҳаёт қуриш йўлида ғалабани таъминламоқ учун эскиликка қарши шафқатсиз ўт очишга унади. Куйида унинг ана шундай асарларидан бири — «Ёшлар учун» шеъридан айрим сатрларни келтирамиз:

*Эски турмуш, эски уй
Ёш кўнгилни қийнагай;
Эски чолғу, эски куй
Ёш юракни тирнагай.
Эски қонун, эски йўл
Ёшини олға элтмагай.
Янги турмуш излаган
Кўп тўсиққа учрагай.
Юксалишни истаган
Қаршиликдан қўрқмагай...*

...Ботунинг қолдириб кетган адабий мероси ўтда ёнмайди, сувга ботмайди ва чиримайди. Унлаги фазилатлардан бири ўзини камтарин тутиши, баҳт ва саодатини, турмушини маърифат саройида топган, қил-

ган хизматининг мукофотини ўз виждонидан олишга тиришган, зулматдан нур сари чиқишга интилган бир азиз сиймо эди. Унинг юрагида одатдан ташқари бир аланга порлаб турарди. Ботунинг латиф ва нозик сўзларини, фикрларини эшитиш инсонга нодир бир шеър эшигтандек лаззат бағишиларди.

Билур қалбли, халқимизнинг фидокор фарзанди бугун бизнинг орамизда бўлмаса-да, унинг номи ва хизматлари кишилар қалбida мангу қолади.

Валентина Васильева

БОТУ ҲАҚИДА ЭСДАЛИКЛАР

1923 йил... Ишчилар ва камбағал деҳқонлар ичидан хўжалик ва маданиятнинг барча соҳалари бўйича мутахассисларни тайёрлаш ҳақидаги масала кўтаришган йил...

Шу йили бепоён мамлакатнинг барча гўшаларидан минглаб ёшлар хилма-хил касбларни эгаллаш, катта ҳёт ва бунёдкорлик ишларига ўзларини тайёрлаш учун ўқиш мақсадида турли шаҳарларга йўл олдилар.

Биз олис Туркманистондан бешовлан бўлиб йўлга чиқдик: Петя билан Коля транспорт институтига, Иван консерваторияга, Ниёзов эса Шарқ халқлари коммунистик университетига жойлашди.

Менинг Москвага биринчи маротаба келишим. Туркманистоннинг жазирама қумлари-ю тандирдек олов сочиб турувчи күёши ортда қолди.

Мен отамдан эшигтаним ва китобдан ўқиганим ҳикоялар туфайли Москвани ғойибона бўлса-да, яхши кўрардим, аммо қандайдир таниш, бениҳоя гўзал, «оқ тошли» қудратли пойтахтни кўришим билан ҳайратга тушдим. Эрта тонгдан кечга қадар кўчама-кўча тентираб, Москва билан яқиндан таниша бошладим.

Орадан бир ой ўтгач, талаба бўлиб олдим. Шунга қарамай, кўнглим ҳали ҳам қум-у барҳанлардан иборат Туркманистонда эди. Ҳар сафар университетнинг Маховая кўчасидаги биносига кирап эканман, қадрдан уйимни интиқлик билан ахтарар эдим. Аммо улар кўзимга кўринишмас эди.

Орадан бир мунча вақт ўтгач, мен партия ташкилоти жойлашган хонада 19—20 ёшлардаги бошига гулсиз, одми қызил дүппи кийган бир йигитни учратдим. Ба у билан сүзлашиб қолдим. У тошкентлик ўзбек йигит бўлиб, 1921 йилдан буён Москвада яшаётган, Покровский номидаги ишчилар факультетини тугатиб, ҳозир университет ижтимоий фанлар факультетининг иқтисод бўлимида таҳсил олаётган экан.

Ижтимоий фанлар факультетининг энг катта залида тарих, сиёсий иқтисод ва халқаро ҳуқуқ бўйича умумий курслар ўқитилар эди. Биз шу ерда Боту билан деярлик ҳар куни учрашиб турдик. Кўп ўтмай, биз дўстлашиб ҳам кетдик. Мен унинг шоир, ёзувчи эканини билиб олдим. Бу ҳол бизни яна ҳам яқинлаштириди. Биз ўқиган китобларимиз ҳақидаги таассуротларимизни бир-биримизга айтиб, ёзган нарсаларимизни бир-биримизга кўрсата бошладик. У ўзбек тилида ёзган асарларини равон ўқиб берар, сўнг сатрма-сатр рус тилига таржима қилиб берарди. Рус тилини ёмон билмасди, аммо бундан ҳам яхши билишни истарди. У ўзига учраган ҳар бир янги рус сўзини ёзиб олиб, мендан бу сўзнинг маъносини сўрар ва шу заҳотиёқ уни ёд оларди. Трамвайда кета туриб эса кун давомида ёзиб юрган янги рус сўзларини такрорлар эди. У вазифаларни ўз вақтида бажарар, ҳеч бир топшириқни кеъйнги кунга қолдирмас эди. Ҳамма нарсада аниқ, саранжом-саришта, билимга чанқоқ ва меҳрли бўлган. Ҳатто хаста бўлиб қолган кезларида ҳам касалхонада ётган ҳолда синоввларга тайёрланар эди. Боту табиатга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлар, гўзал нарсаларни кўрганда маҳдиё бўлиб қолар, қуёшнинг чиқиши ва ботиш пайтидаги манзарага узоқ тикилиб турар, бу манзарани кўриш учун эрта билан барвақт турар, Москвада кезиниб юришни севар, кўркам уйлар, боғлар, ҳайкалларга алоҳида диққат-эътибор берарди. Пушкин ҳайкали ўрнатилган хиёбон эса унинг энг севимли жойларидан бири бўлиб, у шу ерда ўй-хаёлга берилиб, ҳордиқ олар эди.

Унинг исми Боту эди. Мен алламаҳалгача унинг бошқа исми борлигини билмаганман, факультетдаги бошқа талабалар ҳам унинг Маҳмуд Ҳодиев эканини мутглақо билишмаган. «Боту» эса, кейин билсак, унинг адабий тахаллуси экан.

1924 йил 16 январда кундуз куни биз Бадиий театр-га «Зангори қүш» спектаклини томоша қилиш учун бордик. Спектакль узоқ вақттacha бошланмади, томоша-бинлар ўзларидағи норозиilik түйгүсіні ифодалаш учун ҳуштак чалиб, қарсақка зёр бердилар. Оркестр қандай-дир мужмал бир күйни чалди. Шу пайт парда орқаси-дан құлиға қора ҳошияли қизил bogич bogлаган бир киши чиқиб, сақна олдига яқынлашды. Оркестр мусиқа чалишдан тұхтади.

«Үртоқлар, бутун дунё ишчилар синфининг дохий-си...»

Оркестр мотам мусиқасини чала бошлади...

Биз театрдан чиққанымизда күча одам билан тұла, қор одамзод ташлаган қадамнинг тезлигига монанд ра-вишда ғарчиллар эди...

Биз хайрлашдык. Боту әртасига янги ёзған шеърини ётоқхонамизга олиб келиб, ўқиди...

Биз ёзда Тошкентга, Ботунинг ота-онаси, қарин-дош-уруғларининг олдига келдик. Бу, менинг ўзбеклар оиласида бириңчи бор бўлишим эди. Ботунинг ота-онаси ҳам, қариндош-уруғлари ҳам бизни самимий кутиб олишди. Менга худди яқин кишиларидек муносабатда бўлишиб, ҳар бир истагимни олдиндан бажо этиб туришди. Кейинчалик мен отам билан учрашганимда унга Ҳодиевлар оиласи тўғрисида сўзлар эканман, оғзимдан бол томар эди.

Биз шифокорларнинг маслаҳатларига қулоқ осиб, Тошкентдан тўппа-тўғри Кримга бордик. Боту денгизни кўриб, ҳайратга тушди. Денгиз уни илҳомлантириб юборди. У денгиз бўйидаги тош устида ўтириб, тўлқинларнинг шовқин-суронини тинглаган ҳолда шеърлар ёзди. У тез-тез: «Нақалар гўзал-а, бу денгиз!» деб қўяр эди.

Биз тоғларга сайр қилдик. У Крим тоғларини Фар-ғона ва Чимён тоғлари билан қиёслаб: «Бизнинг тоғларимиз ҳам чакки эмас. Бундан-да гўзал жойларимиз ҳам бор!» — дер эди ғуурланиб.

Биз қайиқларда сайр қилганимизда денгиз янада яқин, унинг мафтункор тўлқинлари эса янада салобатли ва улуғвор бўлиб туюлди.

Шифокорлар Ботуни хасталикдан халос этиш мум-кин, унинг организми асл ҳолатига шиддат билан қайтмоқда, деб бизнинг кўнглимизни кўтаришди.

Боту қаерда яшамасин, Ўзбекистонга бўлган меҳр-муҳаббатини баралла айтар, хаёлида халқини саводли-маърифатли кўрар, қишлоқларда ўрта мактабларнинг, йирик шаҳарларда эса Ўрта Осиё Давлат университетидан ташқари, бошқа олий ўқув юртларининг барпо этилишини орзу қиласади.

У ўзбек миллатининг босиб ўтаётган йўлини акс эттирувчи қисса ва романлар ёзиши орзу қиласар, Шарқ хотин-қизларининг озодликка чиқиши, унинг назарида, бундай асарлар учун муҳим мавзу бўлиб хизмат қилиши мумкин эди. У: «Ўзбек хотин-қизларининг шаҳло кўзларини бутун дунё кўриб қўйсин!» дерди. У қишлоқда, камбағал бир оиласда туғилган ва турмушнинг жабр-зулмларини кўрган қизнинг олий маълумот олиб, мамлакатнинг машҳур кишиларидан бирига айланини тасвиrlовчи асар ёзиши орзу қиласади...

1927 йилнинг ёзини биз Ялтада ўтказдик. У шу йили «Йўл» деган роман устида иш бошлади. Менга бу романнинг foяси ҳам, унда ўз тасвирини топажак этнографик тафсилотлар ҳам, мен қариндошларининг халқнинг ҳаёти ҳам ёқарди. Афсуски, Боту бу романни тугатиб улгурмади.

Шунингдек, Богу Сора Эшонтўраева тўғрисида ҳам қисса ёзмоқчи бўлган. Унинг назарида, Сора ўзига хос, катта истеъоди билан ўзбек халқининг қалбини, ҳистойгуларини, ҳаётини бошқа халқларга кўз-кўз қилиши ва уларда ўзбек халқига нисбатан ҳурмат ҳиссини уйғотиши мумкин эди.

1928 йилда Боту Сора Эшонтўраевага бағишлиб «Севган қиз» деган сочма ҳам ёзган (Бу шеър рус тилига таржима этилиб, «Нива» журналида ҳам босилган).

Мазкур шеър бундай сатрлар билан бошланар эди:

У севади...

У алангали севгини кўнглида ўстиради, яшнатади.

У чиндан севади.

Унинг севгиси тушунчаларни қарорсиз маст қиласади.

У севади...

У чинакам севади.

Унинг севгиси хаёлларни эзади, у дам азобдан, дам роҳатдан безади. Бирорқ у ҳар дам севги аллаларини сезади... Унинг қулоқлари ҳар вақт эшиштган:

- Севгисиз яшаш яшаш эмасдир...
- Балиқ сувсиз, күнгіл севгисиз яшолмас...
- Севмоқ ва севилмоқ — буюк саодат...

Шу сатрларданоқ Ботунинг Сора Эшонтұраева сиймоси орқали катта инсоний түйгуларни, ахлоқий қарашибарини ифодаламоқчи бүлганини сезиш қийин эмас.

Боту одамшинаванда киши эди. «Булар ҳаммаси майда гап», — деб ўзини нима биландир ранжиттан кишиларни бир зумда кечириб юборар эди. Ҳатто рақиблари билан ҳам тил топишиб кетиш қобилиятига эга эди у.

Боту қандайдир алоҳида руҳий олам билан яшаган. Эрталабдан кечга қадар хизмат ишлари, ёшларга маслаҳат бериш ва йүл-йўриқ кўрсатиш, ўқиш, шеър ва мақолалар ёзиш, таржима қилиш — унинг ҳаёт тарзи ана шундай маромда кечган.

Боту бўш пайтларида гўдак фарзандлари билан сайр қилишни, болаларнинг ўйин-кулгиларини томоша қилишни севган. У Москвада ўғлини аравачага солиб, бирор хиёбонга олиб борар, ҳатто ўқиб турган китобини ҳам бир чеккага суриб қўйиб, болалар ўйинидан кўз узмас, улар сиймосида келажакка назар ташлар, келажак эса, унинг назарида ва унинг орзусида, хақиқат ва адолат тантана қилган, аждод ва авлодларнинг орзу-умидлари ушалган буюк бир замон эди.

У бир шеърида бундай ёзган эди:

Ҳақиқат нима-ку, Ҳақ нима?
Англадим: яшашнинг ўзиdir.
Яшашнинг тангриси Ҳақ, дема!
Бу хаёл телбалик сўзиdir.

Яшашнинг кучи кўп, Ҳақ яшар,
Бунга зўр тебраниш гуваҳdir.
Башарсиз на куч бор, на Ҳақ бор,
Бунга шак келтириш «гуноҳ»dir.

ОТАМ КИМ БҮЛГАНЛАР?

Отамни 1930 йил 23 июлда ҳибсга олганларида мен ҳали икки ёшга ҳам тұлмаган әдім. Шунинг учун отамни хотирлай олмайман.

Отамнинг оталари, оналари, акалари ва сингилла-ри, шунингдек, онам ҳар доим менға отам түғрисида сүзлаб беришганды уни ўз халқини севган, унға садо-қатли, истеъододли, фаолиятли, ҳар нарсага қизикув-чан, одамшинаванды инсон сифатида таърифлашар ва уни узоқ мұддатли сафарға кетған, деб айтишар әди.

Накұл қилишларича, отам ниҳоятда қисқа ва фожи-али умрлари давомида (ҳибсга олишганды отам бор-йүғи 26 ёшда бүлгандар) ҳеч кимга — нафақат одам-лар, балки жониворларға ҳам озор бермаган эканлар. «Яқын кишиларингни худди ўзингдек сев! Бошқаларға озор берма! Шуни ёдингда тутки, бөшқа кишиларға жабр-жафо бериш ўзингга жабр-жафо бериш билан ба-равар; сен бошқалардан жабр күрганингда қандай азоб-лансанг, бошқалар ҳам сендан жабр күришганида шун-дай азобланадилар» — отам шундай шиорға амал қилиб яшаган эканлар.

Ёдимда, олти-етти ёшга киргунимга, яғни 1935 йил-ға қадар отамдан баъзан-баъзан хат олар әдик. Бу хат-лар күпинча бирортамизнинг номимизга келарди. Отам ҳар биримизнинг ёшимиз, фикрлашимиз даражасига қараб хат ёзардилар. Эс-эс ёдлайман, менға ёзған хат-ларида яхши ўқишимни, дугоналаримга меҳрли бўли-шимни, улар билан уришмаслигимни, меҳнат қилиш, ўз халқим ва ватанинг садоқатли фарзанд бўлиб ўсиш учун тайёрланишимни тайинлаган әдилар.

Тўққиз-ўн ёшга кирган акамга эса челюскинчилар-га ўхшаб қаҳрамон бўлиб ўсишни маслаҳат берганлар. Шунинг учун ҳам болалик хотираларимизда отамиз нек-бин киши сифатида, бизни ва халқни севуучи киши сифатида қолганлар.

Йиллар ўтган сайин бизнинг нафақат тенгдошлар, балки баъзи бир катта ёшдагилар даврасида ҳам яша-шимиз ғоят оғир кечди. Негаки, мен билан акамни «халқ душмани»нинг болалари, деб таъна қилишгани-қилишган әди. Асло ёдимдан чиқмайди, мактабнинг

биринчи ёки иккинчи синфида ўқиётган пайтимда ўкувчилардан бири менга яқинроқ келиб: «Биласизларми, Наима ким бўлади? У миллатчи, халқ душманининг қизи!» — деган. Мен аввал ҳеч нарсани тушунмаганман, аммо кейин ўзларини мендан олиб қочиб, масхара қила бошлашганида йиғлаб юборганман ва мактабни ташлаб кетганман.

Бувим мени бошқа мактабга беришга мажбур бўлдилар. Айни пайтда: «Қизим, қизгинам, сенинг аданг яхши одам, виждонли одам, «халқ душмани» эмас! У доим халққа яхшилик тилаб, яхшилик қилиб яшаган. Яқинда ҳамма нарса изига тушади. Аланг, албатта, қайтиб келади. Ўшанда унинг қандай яхши одам эканлигини ўз кўзинг билан кўрасан!» деб кўнглимни кўтаргандар.

Йиллар ўтиб, бизлар тобора ўсиб бордик. Ҳаётда кўп қийинчиликни кўрдик. Мен ҳамма нарсадан — бирор ортиқча сўзни айтишдан ҳам, тенгдошларим билан ўйнаб, дугоналашишдан ҳам кўрқардим. Лекин отамнинг ватан ва халқ баҳт-саодати йўлида ўқиш ва меҳнат қилиш ҳақидаги панд-насиҳатларига астойдил риоя қилиб яшадим.

Ёшим улғайгани сайин менда: «Отам ким бўлганлар?» деган савол етилиб борди. Ахир биз 1936 йилдан кейин отамиз ҳақида ҳеч нарса эшитмай-билмай келганимиз. Отамнинг ҳаёт бўлган дўст-ёрлари, ота-оналари, бу ёқда онам ҳам менинг саволимга: «Отант зинг аввало шоир, ёзувчи, инсон бўлган», деб жавоб бериб келишган.

Мен 1951 йилда Тошкент Давлат Тиббиёт институтини яхши баҳолар, аммо маънавий мушкулот ва қийинчиликлар билан тутатдим. Ўша йили онам қамоқдан қайтиб келдилар ва биз Хива шаҳрига жўнадик. Мен у ерда шифокор бўлиб ишладим, кейин турмуш ўртогим яшаган Урганч туманига кўчиб ўтдик. 1958 йили, мен Урганч туманида хизмат қилаётган кезларимда, онам хушхабар олиб келдилар: отамни ҳам, онамни ҳам оқлашипти, «таркибида жиноят бўлмагани учун» уларнинг ишларини «ишлаб чиқаришдан тўхтатишипти!» Бу кувончли воқеа 1958 йилнинг кузойларида рўй берди ва ўша йилнинг ноябрь ойида мени Самарқандга ишга юборишли.

Бу тасодифий ҳолми ёки оиласизнинг «миллатчи»

ва «халқ душмани» деган тавқи лаънатлардан халос бўлишининг натижасимиidi — ҳали ҳам билмайман. Онам туман Санитария-эпидемия станциясининг бош шифокори ва туман невропатологи лавозимларида хизмат қилиб, Соғлиқни сақлаш вилоят бўлимидан ҳам, вазирликдан ҳам бир неча марта мақтov қоғозини олдилар.

Мен қурбим етганича ишлаб, вилоят Санитария-эпидемия станциясининг ишини йўлга қўйдим. 1960 йилга келиб бизнинг станциямиз республикадаги энг машҳур станциялардан бирига айланди. Яна тасодифан тўғри келдими, ҳар ҳолда ўша йили отамни фуқаро сифатида тўла оқлаш масаласи ҳам узил-кесил ҳал этилди.

Мен эркин нафас олиш имкониятидан илҳомланаб, ишга шўнғиб кетдим. 1963 йилда Самарқанд вилоят Санитария-эпидемия станциясининг обрў-эътибори янада ошиб, мени Соғлиқни сақлаш министрига ўринбосар этиб, Тошкентга кўчиришди. Кўп ўтмай, Узбекистон касаба союзлари ташкилоти ҳайъатига раҳбар этиб тайинландим.

Аммо: «Отам ким бўлганлар?» деган савол мени ҳеч қачон тарқ этмади. Тарқ этмаслигининг сабаби шунда эдики, отамнинг тўла оқланганларига қарамай, расмий идораларда, ёзувчилар ва олимлар даврасида отамнинг исмлари тилга олинганида қандайдир эҳтиёткорлик кайфияти борлигини сезардим. Баъзи бир кишилар отамни истеъодли киши бўлган, деб мақташади, инсон сифатида ҳурмат қилишади, асарларини нашр этишади, отам ҳақида мақолалар ёзишади. Аммо айни пайтда менга отамнинг халқ ва ватанга садоқатли шоир ва инсон бўлганлари тўла эътироф этилмаётган-дек туюлади.

Йил кетидан йил ўтиб, отамнинг қилган ишлари билан, отамга бағишлиланган мақолалар билан танишиб борар эканман, истеъодоли шоир ва ёзувчи бўлмиш отам қатагон даврининг қурбони бўлганлар, деган хуносага келдим.

Отамнинг ишлари шундай чалкашки, ҳатто энг ақли, фикрловчи киши ҳам унинг фаолиятини турлича талқин этиши мумкин. Аммо шу нарса аниқки, отамнинг бахтсиз қурбон бўлганлиги сабабли унинг истеъодиди ҳам хазон бўлган. Аксарияти отамнинг фойдасига

бўлмаган тергов материаллари қандай бўлишидан қатъи назар (биз ошкорлик йилларида бу кўргазмаларнинг қандай олинганидан хабардор бўлганмиз) отам интернационалист — байналмилалчи бўлмаганлар. Отамнинг «дело»ларида ёзма кўргазмалари қандай бўлишидан қатъи назар (биз бу кўргазмаларнинг ҳам қандай шароитда ёздирилганини яхши биламиз), отам халққа ҳам, ватанга ҳам асло хиёнат қилмаганлар, отам халқни, ватанни жондан ортиқ севиб яшаганлар.

Отам ўз халқининг бахтли бўлишини, ижодлари ва истеъодларининг равнақ топишини астойдил хоҳлаганларки, уларнинг ўша пайтдаги асарлари ҳам, замондошларнинг хотиралари ҳам шундан далолат беради.

Мана бу сўзлар — бунинг исботидир:

*Мен ёт эмас, сен «ёт», дея кўрма!
Мастликка мени «бот», дея кўрма!
Истак-тилагим жонли, улуғдир,
«Тебранма, бир оз қот», дея кўрма!*

*Бир кун кўрассан, ёт киши кимдир,
Бир кун биласан, ёт киши жимдир...*

Эркли Ҳодиев

ОТАМ ВА БОЛАЛИГИМ ҲАҚИДА

Онам Валентина Петровна Васильева Комил Икромовнинг онаси Евгения Львовна Зелькина билан дўсто на муносабатда эди. Комил Икромов «Отамнинг иши» роман-хроникасида бу ҳақда қуйидагиларни ёзган:

«... Билмадим, Рамзийдан фарзандлар қолганми ёйўқми, аммо Ботунинг ажойиб ўғли билан қизи бор. Унинг хотини, тўғрироғи, беваси эса яқинда вафот этган. У қозонжиқлик попнинг қизи, соҳибжамол Валентина Петровнадир. 1922 йили икки ўзбек йигити у билан Москва университетининг ҳовлисида танишишган. Маҳмуд исмли шу йигитлардан бири унга уйланган. Иккинчи йигит эса менинг отам эди.

«Маҳмуд ётоқхонада, Акмал эса «Метрополь» меҳмонхонасида яшаган. Омадни қарангки, Акмал тез-тез Осиёга бориб яшагани учун хонасини бизларга қолди-

пар эди. Биз унинг хонасида дўст-ёрларимизни кутиб олардик. Маяковский бизнинг меҳмонимиз бўлган, палов еган. Бир куни Есенин ҳам келган. Бизга уни пияниста дейишарди, у эса бир пиёла ҳам ичимлик ичмади. Паловдан урди, ароққа эса ҳатто қарамади.

Маяковский Акмалга Маҳмуднинг истеъодли эканини айтган. Луначарский ҳам: «Ўртоқ Икромов, бундай шоирларни эҳтиёт қилиш, уларга ёрдам бериш лозим», деган.

Биз учовлон бўлиб театр, концерт ва адабий кечаларга борар эдик. Акмалнинг рухсатномаси бор эди, шу рухсатнома билан бормаган жойимиз қолмаган. Кейин бизга Женя ҳам қўшилиб, биз тўртовлон бирга борадиган бўлдик.

Валентина Петровна бу гапларни ўғлига сўзлаб берган, ундан эса мен илтимос қилганман. Ўғли мени онасига яқинлаштиргаган. «Кўй, Акмалнинг номини ҳам эшишишга онамнинг тоқати йўқ, агар сени кўриб қолса борми... Мен кайфиятини топиб, мавзуга астасекин олиб келаман».

Шундай қилиб, НЭП давридаги Москва, НЭПнинг айни қутурган пайти. Ва шу Москвада икки соҳибжамол талаба, бири полк руҳонийсининг, иккинчиси тиббиёт докторининг қизи, бири кўча хандон, иккинчиси эса ўта жиддий қиз ва улар билан бирга рус тилида ҳийла талаффуз билан сўйлашадиган икки қорамагиз йигит... Мейерхольд театри ва шоирлар кафеси, сўнгги кунлари яқинлашиб қолган Есенин билан Маяковский...»

... Евгения Львовна хушбичим аёл эди; у ғайратшижоат билан тўла, жиддий ва айни пайтда ёқимтой бўлган. Профессор оиласида туғилиб ўсгани ва Москва университетини тутатгани учун унинг зиёлилиги тўғрисида сўзламаса ҳам бўлади. У бир неча хорижий тилларни билган. Менимча, у ўзбек тилини ҳам билган ва ҳатто ўзбек тилида нутқ ҳам сўзлаган. Бундан ташқари, у форс тилидан ҳам хабардор эди. Аёлларга хос латофат унга ёт бўлган. У уйимизга меҳмон бўлиб келганида, онам: «Женъка, сен аёл эмассан. Эҳтиёт бўл, Акмал сендан айниб қолмасин», деб койир эди. «Хавотир олма, мендан айнимайди», дерди ишонч билан Евгения Львовна дарҳол жиддийлашиб. Онам пайпоғини чокига қараб киймагани учун унга танбех

берар ва шу заҳоти менинг борлигимни ҳам унутиб, тузатиб қўярди.

Мен болалик кезларимда Ақмал Икромовдан жуда ҳайиқар эдим. У нима учундир менга қўрқинчли бўлиб туюлган. Ҳозир ҳаммага таниш бўлган суратида Ақмал Икромов ёш ва бинойидек кўркам йигит. Аммо мен ўша пайтда уни кўрсам, кўрқиб кетардим. Ундан хунук бўлмаган Файзулла Хўжаев эса менда яхши таассурот қолдирган эди.

— Ҳа, ўғлим, қалайсан? — уйимизга келганида у одатда шундай деб сўрашар ва менинг яноғимни си-лаб, эркалаб қўярди.

Ақмал Икромов эса жиддий бўлгани учун бундай деб қўя қоларди:

— Ҳа, Ботунинг ўғли, яхши юрибсанми?

Дмитрий Иванович Манжара болалар билан ўйнашни яхши қўради. У мени кўтариб, узун ва паҳмоқ мўйлови билан қитиқлар ва мушукка ухшаб «миёв»лаб қўярди.

Чўлпонни яхши эслайман. У дўппи кийиб, пенсне тақиб келарди. Жулқунбойнинг, бу — Абдулла Қодирийнинг тахаллуси, нима учундир калиш кийиб келгани ёдимда қолган. Улар уйимизга келиб, адабий кеча ўтка-зишар, баҳслашар, ўқишар, турли асарлардан парчалар келтиришар эди. Чўлпон нима учундир ҳар сафар Мая-ковский тўғрисида сўзлаб, у, шубҳасиз, ёмон шоир эмас, лекин кўпроқ ташвиқотчи, бақироқ шоир, нотик, дер эди. Айни пайтда у Есенинни яхши маънода тавсифларди. Пушкинни эса бу шоир ва ёзувчиларнинг ҳаммалири яхши кўрар ва таржима қилишга уринишар эди.

Мен тугилганимда отам менга шеър бағишлиаганлар.

1929—1930 йиллар бўлса керак, уйимизга Сегизбов, Ақмал Икромов, Файзулла Хўжаев, адабиётчилардан, ёдимда бор, Жулқунбой, шоир Абдулла Алавий — у 1931 йили Ялтада ўпкасидан қон келиб вафот этган — ва бошқалардан иборат катта давра тўпланган. Ҳозиргидек ёдимда: норин тайёрланган. Ўшанда отам ўринлардан туриб, менга бағишиланган ва ёрқин кела-жак тилаган шеърларини ўқиб берганлар. Отам шеър ўқиб бўлгач, ҳамма мен каби болаларнинг нурли кела-жак меъморлари бўлиши ва баҳтли-саодатли яашла-рига ишонч билдиришган.

Шу воқеадан кўп ўтмай, отамни қамоқقا олиши. Шундай қилиб нурли келажакни лагерда кўрдим. 1930 йилдан кейин отамизни кўриш бизга насиб этмади. Отамни хат ёзмаслик ва хат олмаслик шарти билан Соловкига юбориши. Отамни ҳатто бориб кўришга ҳам рухсат берилмаган. Аммо бир куни бувим отамни бориб кўрганлар. Комил Икромов «Отамнинг иши» деган китобида бу ҳақда ёзган. Бувим отамни кўриб келиш учун Акмал Икромовнинг ҳузурига рухсат сўраб боргандарида милиционер бувимни марказкўмга киритмаган. Шунда бувим: «Акмал Икромов менинг ўғлим бўлади», деганлар. Милиционер эса: «Ёлғон гапирман! Акмал Икромовнинг онаси йўқ, у ўлган», деган. Шу вақт шовқинни эшишиб, Акмал Икромовнинг ўзи чиққан ва: «Ойижон, келинг», деган. Ва ойимнинг Соловкига бориб, отамни кўриб келишларига ёрдам берган.

Мен отамнинг ҳалок бўлишларида Акмал Икромовни айбдор, деб ҳисобламайман. Акмал Икромов, чиндан ҳам, ҳеч нарса қила олмас эди. Отамга ким ёрдам бермоқчи бўлган бўлса, унинг ўзининг ҳам қамоқقا олишлари ҳеч гап эмас эди. Фақат Сахаровгина отамни ҳимоя қилиши мумкин эди. Шунинг учун ҳам у — Сахаров. У биттагина одам. Фақат якка-ёлғиз одамларгина шундай ишга журъат қилишлари мумкин. Ҳозир Ботуни ҳимоя қилмагани учун кўпгина кишилар Акмал Икромовни айбламоқчи бўладилар. Мен уни айбламайман. Икромовнинг қўлидан ҳеч нарса келмаган. У фақат бувимнинг Соловкига бориб, отам билан дийдорлашишлари учун рухсат олиб бериши мумкин эди, холос.

Мана, қўлимда отамнинг рус тилида нашр этилган «Желание желаний» («Тилакларнинг тилаги») деган шеърлар китоби турибди. Б. Қосимовнинг шу китобчага ёзган сўзбошисида: «Боту 1940 йилда вафот этган», деб ёзилган. Қизиқ, отам нимадан ўлганлар? Ахир отам ўлимга ҳукм қилинмаганлар-ку! Биз шу пайтгача отамнинг ўлимлари сабабини ва ҳатто аниқ бир санасини билмай келмоқдамиз. Отамни оқлашганидан кейин бизнинг хатларимизга бир-бирига зид жавоблар келган. Менга отамнинг 1938 йилда, холамга 1930 йилда, бувимга эса 1940 йилда ўлганлари тўғрисида маълумотномалар келган. Отамнинг ўлимлари сабаби ҳам ҳар

хил: бир жойда юрак заифлигидан ўлган, дейилган бўлса, иккинчисида ўпка шамоллашидан вафот этган, деб ёзилган, учинчи маълумотномада эса ўлим сабаблари умуман айтилмаган. Маълумотномада: «Тошкент шаҳрининг Октябрь районида ўлган», деб ёзилган. Қаерда, касалхонадами, қамоқхонадами — ҳеч ким билмайди. Ёлғон устига ёлғон. Отам ўлимининг ҳақиқий сабабларини фақатгина тахмин қилишимиз мумкин.

Отамнинг фин уруши арафасида Соловец лагерини кўчириш пайтида ўлганларига ишонса бўлади. Ўшанда маҳбусларни баржага ўтқазиб, Оқ денгизга олиб чиқишган ва чўқтириб юборишган.

Отам қамоққа олингандаридан кейин мени шошилинч равиша Ашхободга, бувам Васильевнинг олдига юборишиди. У ерда икки йилча яшадим. Сўнг уйимни жуда соғиниб, бувимнинг олдиларга қочиб кетмоқчи бўлдим. Шу алфозда Эронга бориб қолганман. Мени пул тўлаб қайтариб олишган.

Қийин дақиқаларда бизга ҳар вақт қариндош-уругларимиз ёрдам беришган, раҳнамолик қилишган. Амаким Сиддиқ Ҳодиев мен билан синглимни тарбиялаб, вояга етказганлар.

Отамни қамоққа олганларидан кейин Икромовлар оиласи билан алоқамиз бутунлай узилди. Биз бошқа уйга кўчиб ўтдик. Онам тарихчи ва адабиётшунос эдилар — 1-Май кўчасида яшаб, САГУ (Ўрта Осиё Давлат университети — мух.)да ишладилар. Мени Шумилов номидаги 60-мактабга жойлашди. Бу, имтиёзли мактаблардан эди. Комил Икромовдан фарқли равиша мен биринчи ўқитувчим Курбатованинг фамилиясини яхши эслайман, у онамнинг дугоналари эди, ҳатто директоримиз Анна Васильевнанинг исм-шарифи ҳам ёдимда қолган.

Софлиқни сақлаш халқ комиссарининг ўғли Спартак Карасёв, генерал Рудзинскийнинг қизи менинг синфдош ўртоқларимдан эди. Кунларнинг бирида мактабимизда бир бола пайдо бўлди. Бу Акмал Икромовнинг ўғли эди. Мен унга нисбатан меҳр-шафқатсиз бўлишим ҳеч гап эмас эди. Негаки, менинг отам қамоққа олинганд пайтида унинг отаси марказқўмнинг биринчи котиби бўлган. Бундай кайфият ҳар қандай болада пайдо бўлиши мумкин. Аммо мен у билан яхши муноса-

батда бўлдим. Эҳтимол бунда бизнинг — менинг, Спартак Карасёв ва генерал қизининг папирос чека бошлаганимиз сабаб бўлгандир. Табиийки, бизда папирос сотиб олиш учун пул бўлмаган. Комил бизга отасининг папиросини яшириб олиб келар эди. Ҳозиргидек ёдимда, бу «Герцоговина Флор» ва «Эпоха» деган папирослар эди — ўша пайтда шундай папирослар бўлган. Шундан кейин биз бошқалардан жабр чекмаслиги учун Комилни ҳимоя қила бошлаганмиз. У кўзойнакли бола бўлишига қарамай, чаққон ва ғайратли эди — тез кунда ўзини-ўзи ҳимоя қиласидиган бўлди. Ўша пайтда шундай бўлиш зарур эди.

Мактабимизга «Ильич» мактабидан, ҳатто ўша атрофдаги кўча-кўйлардан болалар тез-тез келиб туришарди (бу мактаб биноси ҳозир ҳам сақланган). Улар мактабимизга келиб, биз билан уришишар, баъзан бирортализни ёлғиз ҳолда тутиб олиб, роса калтаклашар эди. Биз Комилни ўшанда ҳимоя қиласидик. Кўп ўтмай, Комил ҳам ёқалашишни ўрганиб олди. Бу жуда гаройиб бир манзара эди. У кўзойнагини олиб, узоқдан югуриб келар ва боши билан рақибининг қорнига чунонан урар эдики, натижада унча-мунча уришқоқ болалар ундан қочадиган бўлишган.

Бизнинг дўстлигимиз ана шундай бошланган.

Яна бир қизиқ воқеа бўлган. Бир куни директоримиз Анна Васильевна бизни чекаётган пайтимизда ушлаб олиб, кулоғимиздан тортган. Шунда биз Комилни кўрсатиб: «Нега унинг ҳам кулоғидан тортмайсиз?» деб сўраганмиз. Анна Васильевна ҳеч нарса демаган. Орадан бир қанча вақт ўтгач, мен Комилга шу воқеани ҳикоя қилиб берганимда (у, албатта, эслай олмаган), у нима учундир: «Ахир мен марказқўм котибининг ўғли ёдим-да!» — деган.

Комил мактабга тез-тез отасининг тўппончасини олиб келар эди. «Браунинг»ми ё «наган» русумли тўппончами, ёдимда қолмаган. У кўпинча шу тўппончани Анна Васильевнанинг жияни билан ўйнар эди. Бир куни, Чехов каромат қилганидек, тўппонча баранглаб кетиб, ўқ директоримиз жиянининг чакагини тешиб ўтиб кетди. (Боланинг яраси кўп ўтмай, тузалиб кетган, аммо тиртифи қолган.) Ўшанда катта жанжал бўлди. Икромов ҳам партиявий танбеҳлардан четда қол-

мади. Қизиқ, шундай «тарихий» воқеа ҳам Комилнинг ёдида қолмаган экан.

1937—1938 ўкув йили бошланиб, мактабга келганимда, ўқувчиларнинг ярми йўқ эди. Синфларда фақат отаси қамалмаган болаларгина қолган эди. Шу даврга келиб менинг онамни ҳам таъқиб қила бошлиши. Бир куни синфда ўтирибмиз. Тинчлик, хотиржамлик. Шу пайт бечора ўқитувчимиз Мунаввар Аҳмаджоновна кириб, ниманидир гапира бошлади. Менинг хаёлларим аллақаёқларда учиб юрипти. Каптарвозликка ишқим тушган пайт. «Қизил мулла»ни Кременчуг каптарига алмаштирсам, деган мўлжалим ҳам йўқ эмас...

Шу пайт, худди тушдагидек, «душманлар», «буржуйлар» деган сўзлар орасида ўзимнинг ҳам исмимни эшишиб қолдим. «Мана, ўтирипти, туппа-тузук бола, ёмон ўқимайди, аммо отаси буржуйларнинг қайтиб келишини хоҳлаган...» Шунга ўхшаш сўзлар...

Ўша кезларда юрагимда аламзадалик туйғуси пайдо бўлиб, бу туйғу кундан-кунга ўсиб-кучайиб бораётган эди. Бирорга кўл кўтаришим ҳеч гап эмас эди. Бошқаларга ўхшамаслигимни доим сезиб турардим. Отамнинг қамоқда эканини билган-эшигтан бирорта бола мен билан бир партада ёнма-ён ўтирмасди. Ҳар қандай хатти-ҳаракатга зарба беришга тайёр юрардим, ўшанда. Пионерликка, табиийки, қабул қилишмаган. Менинг ўзимда ҳам пионер бўлишга иштиёқ бўлмаган...

Шу пайт исмимни эшитишим билан мендаги алам портлаб юборди. «Ах!» — дедим-да, ўн бир яшар болада бўлмаган куч билан партанинг қопқоғини шартта узиб олдим-да, яна «А-а!» деганча ўқитувчимнинг бoshига туширдим. Бечора ўқитувчим пешонасига оқиб тушган қонни кўриб, мушукдек эшитилар-эшитилмас товуш чиқарди-да, йиқилиб тушди. Синф ғала-ғовур ичиди қолди. Мен югуриб бориб, деразадан ўзимни пастига отдим.

Бу воқеа биринчи қаватда содир бўлган бўлса-да, синфимиз анчагина баландликда экан. Ерга сакраб тушиб, оёқларим шикастланганига қарамай, Шайхантожурга, бувимнинг уйларига қараб югурдим ва кечга қадар бувимнинг қазноқларида беркиниб ётдим.

Кечаси қазноқдан аста чиқиб, бир идиш керосин билан 1-рақамли трамвайга ўтирдим. 1-Май кўчасига

етиб келгач, трамвайдан тушиб, мактабимга қадар пиёда келдим. Мактабнинг зинаси борми, фиштин девори борми, ҳаммасига эринмай керосин сепдим. Сўнг гутурт чақдим-да, кўчанинг нариги томонига югуриб ўтдим. Қаршимда Туркистон ҳарбий округининг штаби жойлашган, штаб олдида эса қўриқчи у ёқдан — бу ёққа юриб турарди. У менга қараб: «Хой, бола, у ерда нима ёнапти?» — деб сўради. Мен: «Болалар ўйнашаётган бўлса керак», — дедим. У мактабга ўт қўйилганини сезмади...

Мен 60-мактаб билан ана шу тарзда хайрлашдим. Шундан кейин «яширин ҳаракат»га ўтдим. Мактабни алмаштирап, қочар, тутиб келишар эди. Онам бошқа кўчага кўчиб ўтиб, мени 50-мактабга ўқишига бердилар.

1941 йили онамни ҳам ҳибсга олишди.

Ҳибсга олингунларига қадар онам университетда ишлар, аммо қаттиқ таъқиб остида яшар эдилар. Дастрраб онам катта илмий ходим бўлиб ишлаганлар, сўнг кичик илмий ходимликка, кейин асистентликка, охири кутубхоначиликка ўtkазишган. Онам бечоранинг бутун умрлари қамоқда ўтди. Томскда 2 йил, Расково олтин конида 3 йил, Куйи Симчандаги 1 ёки 2 йил, Диксонда 1 йил, кейин Находка, Магадан ва бошқа ерларда бўлғанлар.

Онам ҳибсга олинган пайтда ёш, хушчақчақ, кўркам бир аёл эдилар. Новосибирск—Тошкент поездиде лагердан қайтиб келганларида эса вагондан ёш онам эмас, балки кампир тушган. Ваҳоланки, ўшанда онам ҳали элликка ҳам кирмаган эдилар. Қўлларида сафар халтаси, бел букчайган... Мен онамни майин табассумларидан таниганман. Онам мени кўрибоқ: «Эрикмисан?» деб мен томон отилганлар. Вагондан тушган одамлар дам мени, дам онамни кучоқлаб, ўз ҳаяжонларини ифода этишган эди, ўшанда.

Онам 1980 йилда вафот этдилар. Сўнгги йилларда мактабда рус тили ва адабиёт ўқитувчиси бўлиб ишладилар. 1979 йили «Ёш гвардия» нашриётида онамнинг «Юлдуз» деган қиссалари чоп этилди. Қиссада уруш йилларида ота-онасидан жудо бўлган ва ўзбек аёли томонидан асраб олинган қизнинг машаққатли ҳаёти тасвир этилган эди.

Мен 1941 йилнинг охири — 1942 йилнинг бошларида қамоқقا олиндим. Мени тузоққа илинтириш йўлини тополмай, анчагача орқамдан овораи сарсон бўлишиди. Мен ўша пайтларда ўгри ва чўнтаккесарлар олами билан яқинлашган эдим. Фақат уларгина «халқ душманлари»нинг «моҳов» қариндошларидан юз ўгирмас эдилар. Улар мени боқишарди. Менга ўғриларга бериладиган 226-моддани ёпиштириб, Зангиготадаги лагерга юборишиди. «Лагерь тентаги» деган номдан бенасиб бўлмаганим сабабли тирик қолганман.

Лагерда дўст-ёларнинг ёрдами билан фельдшер бўлиб олдим. Бу «лавозим»даги ишимнинг фожия билан тугашига бир баҳя қолган. Виждонли, аммо тажрибасиз бўлганим учун дастлаб дори-дармонлар билан кўзбўямачилик қилолмадим. Уларнинг таги мўл бўлмагани учун бир куни дори сўраб келган қўриқчилардан бирига рад жавобини беришга мажбур бўлдим. У менга гўё лагердан қочиш имкониятини берган киши бўлиб отиб ташламоқчи бўлди. Мени тожик миллатига мансуб бошқа бир қўриқчи сақлаб қолди. Шу воқеадан бир оз аввал мен уни даволаган эдим. У шундай «операция»нинг тайёрланганини билгани учун йўлда мен билан ёнма-ён кета туриб, ўзбек тилида:

*Ерга ёт, ерга ёт, ерга ёт!
Нима дейишмасин,
Нима қилишмасин,
Ўрнингдан турмаа!
Турма-ё турма!! —*

деб ашула айтди. Бояги қўриқчи: «Беги!» дейиши билан мен ерга ётиб олиб, бошимни қўлим билан шартта беркитдим. Мени роса калтаклашди. Калтаклашганда ҳам шундай билиб калтаклашдики, пиравардида битта тишим ҳам қолмади. Аммо тирик қолдим.

Ана шу тарзда 1946 йилга қадар лагерда бўлдим. Ғалаба муносабати билан жиноятчиларга афв зълон қилинди. Ана шу афв бўйича озодликка чиқишим мумкин эди. Лагерда муддатимга муддат қушиб берилимаган эди. Акс ҳолда лагерда узоқ қолиб кетган бўлардим. Ўша кезларда амаким ҳам мени озод этиш учун саъҳаракатлар қилдилар.

Хуллас, озодликка эришдим. Шундан кейин ўқий

бошладим. Институт... Москвадаги Жарроҳлик институти. Вишневский клиникасининг ординатураси...

Дастлаб номзодлик, кейин докторлик диссертациясини ҳимоя қилган вақтларимда Москвада кўп бўлдим, аммо Комил Икромов билан учрашиш имконияти бўлмади. Мен уни излаётганимни, унинг эса мени ахтараётганини билганимизга қарамай, йўлимиз дуч келмади. Ниҳоят, биз Тошкентда дийдор кўришдик. Мени шу нарса ажаблантиридики, у болалик хотираларини деярлик унуган, ҳатто онаси билан отасини ҳам яхши эслай олмас эди.

МУНДАРИЖА

Наим Каримов. Шоирнинг фожиали тақдири... 3

ШЕЙРЛАР

Илк сатрлар

Ёз куни	28
Парча	28
Темир қозиқ юлдузига	29
Ўзбек қизига	29
Парча	30
Куз кунидা	30
Навоий	31
Гуләр	32
Ҳижрон тўлқини	32
Сўрма!	33
Етар энди!	33
Бу овоз	34
Тилак	35

Умид учқунлари

«Ўси умид учқунлари»	36
Ёшлар учун	36
Ўйнотиш	37
Шокир Сулаймон альбомига	38
Бизнинг товуш	39
Кичкина армугоним	39
Бизнинг байрам	40
Арафа кечаси	41
Ёш юрак тўлқини	41
Ўтут	43
Унутма бизни	45
Умид сўзлари	45
Жаннат	46
Менинг кундузим	46
Тўлқиним	47
Тугри суз	48
Суюнч кунлари	48
Кел, бирга кулайлик	49
Исён	50
Паранжи	50
Қўзғалиш	52
Тутқун сўзи	53

Тўлқин товушлари

Май байрами арафасида	54
Н.Наримонов ўлди	54
Исён алантаси	55

Тилакларымиз тилати	55
«Хитойда «қиёмат» қурилди»	56
«Бир тұлқин унда, бир тұлқин бунда...»	56
Кураш учқуни	57
Золимлар ўлкаларида	58
Капиталистлар ваҳшатига қарши	58
Бояқишлиар	59
Үттан күнлар	60
Қилич	61
Чирчиқ бўйлари	62
Қишлоқ қизлари	64
Эрк сўзи	64
Қулиқка қарши	65
Озод қизга	66
Олой қизи	67
Севган қиз	68
Ўгутим	69
Йўлчи сўзи	69
Сўзимиз	70
Йигит сўзи	70
Йўл изловчига	71
Ярали қуш	71
«Кучли борлиқ, сирли дунё, кўнгилдан бер бир дарак...»	72
Фоя йўлида	72
Саҳарда	74
Йўлчи, сенга	75
Биз ким?	75
Денгиз бўйида	76
Сени кутаман	76
Қутлайман	76
Қора денгизга	77
Кўклам	78
Кўклам таронаси	79
Кўкламда	80
Кўклам келди	81
Ўғлим Эрклига	81
Биринчи ўгут	82
Парча	82
«Жилмайиб нозларга тўлган кўзларингдан айланай...»	82
Парча	82
Ойдин кечада	83
Мен ёт эмас	83
Ҳақиқат	83
Парча	84
Навоийга	84
Парча	84
«Кўрмадим гулни...»	84
Деҳқон ўғли	85
Янги кун боласи	85
Аланга	86
Каспий денгизига	86
Янгилик сари	87
Ҳамон олға!	87

Яна қон...	88
Күнгилдаги фарёл	89
Умид сўзлари	90
Ойдин кечा	90

ДОСТОНЛАР

Тоғ қизи	92
Ўтмишдан бир эртак	98

ХИКОЯ

Ҳайит ҳаром бўлди	106
-------------------------	-----

МАҚОЛАЛАР

Элчи афандига жавоб ҳам рижо	110
Ўзбек адабиётининг Октябрь инқилобидан сўнгги даврига бир қараш	111
Қани, ким бор?	115
Турмушда хотин-қизлар	117
Нафис адабиёт соҳасида ўз-ўзинни танқид	121
Тил ва имло масаласи устида бир неча сўз	122
Куруқ сўз кулоққа ёқмайди	124
Тил ва имло конференцияси якунлари	126
Учинчи йил бўсағасида	129
Икки кечা	133
Бир-икки сўз	135

ТАРЖИМА

А.П. Чехов. Ваня	138
------------------------	-----

ВИДО САТРЛАРИ

Хатлар	144
--------------	-----

Боту ҳақида хотиралар

Лазиз Азиззода. Боту ҳақида билганларим	153
Валентина Васильева. Боту ҳақида эсдаликлар	171
Нашма Махмудова. Отам ким бўлганлар	176
Эркли Ҳодиев. Отам ва болалигим ҳақида	179

БОТУ
ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

«Шарқ» нашириёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2004

Мұхаррир — *M. Мансуров*
Балий мұхаррир — *M. Самойлов*
Техник мұхаррир — *P. Бабохонова*
Сағиғаловчы *T. Огай*
Мусаҳих *Ю. Бизаатова*

Теришга берилди 18.04.2004. Босишига рухсат этилди 6.05.2004.
Бичими 84x108^{1/32}. Таймс гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма
табоги 10,2 + зарв. Нашриёт-хисоб табоги 10,4. Алади 1500 нусха.
Буюртма № 355. Баҳоси келишилган нархда.

«Шарқ» нашириёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмахонаси,
700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41.